

Diplomová práce

2009

Markéta Skořepová

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA

HISTORICKÝ ÚSTAV

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Venkovské vdovy a jejich postavení v rámci rodinných
a sociálních struktur. Situace na panství Nový Rychnov
v první polovině 19. století

Vedoucí práce: **PhDr. Josef Grulich, Ph. D.**

Autor práce: **Bc. Markéta Skořepová**

Studijní obor: **Historie navazující**

2009

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vypracovala samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb., v platném znění, souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách.

České Budějovice, 30. 7. 2009

Markéta Skořepová

Ráda bych poděkovala všem, kteří mi při vzniku bakalářské práce pomohli, především PhDr. Josefu Grulichovi, Ph.D. za řadu cenných rad a připomínek. Za vstřícný přístup děkuji pracovníkům Národnímu archivu v Praze, Státního oblastního archivu v Třeboni a Státního okresního archivu v Pelhřimově.

ANOTACE

Venkovské vdovy a jejich postavení v rámci rodinných a sociálních struktur.

Situace na panství Nový Rychnov v první polovině 19. století

Předkládaná práce se na příkladu panství Nový Rychnov zabývá postavením vdov v první polovině 19. století. Využity byly prameny církevní a vrchnostenské provenience, především matriky, zpovědní seznamy, zápisy gruntovních knih, svatební smlouvy a pozůstalostní řízení. Jako základní metodologické východisko byla zvolena mikrohistorická metoda výzkum.

První kapitoly se zabývají postavením vdov v obecné rovině na základě demografické statistiky a v kontextu dobových právních norem. Nebyla opominuta ani otázka postavení ženy ve venkovské rodině a reflexe vdovství tehdejší společností.

Pozornost byla soustředěna na způsob, jakým venkovské vdovy řešily svou situaci po smrti manžela. Před ovdovělou ženou se otvíraly čtyři možnosti: nový sňatek, samostatné vedení usedlosti, odchod na výměnek, nebo do podruží, přičemž postavení ovdovělé ženy se mohlo během času změnit. Tyto čtyři alternativy se staly východiskem další analýzy v následujících kapitolách.

Jednotlivé kapitoly nejprve shrnují dosavadní bádání a výsledky statistiky. Poté byla pozornost přesunuta k analýze případů konkrétních žen, která prokázala existenci osobních strategií vdov. Venkovské vdovy byly schopné posoudit svou aktuální rodinnou, finanční a majetkoprávní situaci a přizpůsobit jí své rozhodování. Postup žen vždy závisel na okolnostech jejich ovdovění.

Hlavním cílem předkládané práce bylo zjistit, z jakých důvodů ženy volily odlišná řešení své nové životní situace. Analýza životních osudů jednotlivých žen ukázala, že v postupu vdov se odrážely určité vzorce chování a jednání, ale zároveň zde byl dostatek prostoru pro individuální strategie. Předkládaná práce poukazuje na rozdíly mezi vdovami a utvářením jejich životů poté, co ztratily manžela, a dokládá, že problematiku venkovského vdovství tedy nelze zužovat na výsledky statistiky.

NOTICE

Rural widows and their position within family and social structures. The situation of domain Nový Rychnov in the first half of the 19th century

The essay deals with the position of widows in the rural society using the example of the domain of Nový Rychnov. It is based on the research of the local sources like parish registers, listings of confession, land registers, wedding contracts, testaments. As a main methodological basis is used microhistory.

The introduction deals with situation of widows on the ground of demographic statistic and in the context of laws. The question women's position in the rural family and reflection of widowhood by the then society was not disregarded.

The attention was concentrated on the way, which particular rural widows resolved situation after their husbands' death. There were four possibilities in face of widowed women: new marriage, independent leading of farm, retirement and position of inmate. The situation of woman can be changed during her life. This four alternatives is the basis of the following analysis.

Particular chapters at first summarize results of research up to now and previous statistical analyses, which have addressed several questions about widows on a general level. Next, the great care is dedicated to concrete examples. The analysis have showed existence of conscious strategies on the part of widowed women. There were usually more possibilities for a widowed woman. Rural women were able to deal with their husbands' death, assess their current family, financial and legal standing and make a decision based on this assessment. The advance of widowed women always depended on their individual situation and circumstances.

The aim of present study is the question, why women opted different types of conclusion their situation. In examining the lives of the widows, one can identify both certain stereotypes, as well as individual strategies. The problem of rural widows cannot be simplified on the result of analysis and demands detailed analysis. The aim of essay is to show, that there were many differences between widows and their deals.

OBSAH

I.	Úvod	1
I.1.	Vymezení tématu, literatura, metody	1
I.2.	Prameny	9
I.3.	Panství Nový Rychnov	28
II.	Vdovy ve venkovské společnosti první poloviny 19. století	35
II.1.	Vdovy optikou historické demografie a dějin rodiny	35
II.2.	Reflexe vdov a vdovství	39
II.3.	Postavení a role ženy v venkovské domácnosti	42
II.4.	Právní normy vztahující se k vdovství	48
II.5.	Postavení a zajištění vdov ve venkovských gruntovních knihách	51
III.	Životní strategie ovdovělých žen	59
III.1.	Uzavření nového manželství	61
III.2.	Vdova v čele usedlosti	76
III.3.	Ovdovělá výměnkářka	100
III.4.	Ovdovělá podruhyňe	118
IV.	Závěr	133
V.	Přílohy	138
V. 1.	Tabulky a grafy	138
V. 2.	Mapy a plány	152
V. 3.	Obrazové přílohy	155
VI.	Seznam pramenů a literatury	161
VI.1.	Prameny nevydané	161
VI.2.	Prameny vydané	163
VI.3.	Literatura	163
VII.	Seznam příloh	179
VII.1.	Seznam tabulek a grafů	179
VII.2.	Seznam vyobrazení	180
VIII.	Seznam zkratk	181

I. ÚVOD

I.1. Vymezení tématu, literatura, metody

Přestože dějiny žen a ženství již dlouhou dobu zaměstnávají pozornost světových historiků,¹ v českém prostředí tato témata až do nedávné doby bádána nebyla. Určitou roli patrně sehrálo i spojování „ženských“ dějin s feminismem, který byl v minulých letech jako „západní“ prvek spíše potlačován. V současné době však vychází řada prací, které se zaměřují na různé aspekty života žen v minulosti.² Vznikají i teoretické studie zabývající se možnostmi výzkumu ženských dějin a genderových vztahů.³ Zájmu badatelů i čtenářů se těší také populárně pojaté osudy významných žen.⁴

Opomíjeným tématem nejsou ani ženy devatenáctého století. V centru výzkumů však stojí příslušnice středních a vyšších vrstev, především proto, že byly schopny po sobě zanechat písemné zprávy a stát se tak zajímavými „individualitami“. Stranou zájmu nezůstala ani dobová literatura určená k výchově mladých dam z měšťanské společnosti.⁵ Velká pozornost je věnována vývoji ženského hnutí v nejširším slova smyslu, ženskému vzdělávání, možnostem pracovního a společenského uplatnění a v neposlední řadě také emancipaci a feminismu. Těmito tématy se zabývá Milena Lenderová, autorka knihy *K hříchu i k modlitbě*. Ta je zatím jedinou prací, která se v intencích dějin každodennosti pokouší vytvořit komplexní obraz života žen devatenáctého století i rozvoje ženských

¹ Z překladové literatury je třeba jmenovat: Gisele BOCKOVÁ, *Ženy v evropských dějinách. Od středověku do současnosti*, Praha 2007. Na otázky rozvoje ženského hnutí se orientuje: Lynn ABRAMSOVÁ, *Zrození moderní ženy*, Praha 2005.

² Zmínit lze sborníky: Milena LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002; Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNIKOVÁ, (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006.

³ Dana MUSILOVÁ, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii*, SSD 8, 2001, s. 45-52. Přehled a zhodnocení prací významných českých historiků o dějinách žen podává Jana RATAJOVÁ, *Dějiny ženy a konceptu genderu v české historiografii*, Kuděj, časopis pro kulturní dějiny 1-2 / 2005, s. 159-173. Metodologicky podnětná je též studie Susanne-Claudine PILS, *Gender/ Spiel/ Räume. Weiblicher und männlicher Rollen in der Frühen Neuzeit*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526-1740)*, České Budějovice 2006 (=Opera Historica 11), s. 555-568.

⁴ Především Stanislav Kostka NEUMANN, *Dějiny ženy: populární kapitoly sociologické, etnologické a kulturně-historické, I-IV*, Praha 1931 – 1932; Karel STLOUKAL (ed.), *Královny, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940; Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1977; Josef POLIŠENSKÝ – Sylvia OSTROVSKÁ, *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*, Praha 2000. V souvislosti s devatenáctým stoletím lze jmenovat biografickou knihu: Marie NEUDÖRFLOVÁ, *České ženy v 19. století*, Praha 1999.

⁵ Alena ŠIMŮNKOVÁ, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, ČČH 95, 1997, s. 55-107. Milena LENDEROVÁ, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, SSD 7, 1997, s. 29-43.

aktivit v rámci národního obrození.⁶ Venkovské ženy se však neobjevují ani v této syntetizující monografii.⁷ Neméně významnou prací je kniha Pavly Horské *Naše prababičky* feministky. Na příkladu svých vlastních příbuzných však autorka již v úvodu podtrhuje velmi důležitý aspekt dějin ženské emancipace: venkovské ženy devatenáctého století, postrádající vzdělání, podřízené selským „strategiím“ svých rodin, pohlčené péčí o hospodářství a početné potomstvo měly pravděpodobně k feminismu velice daleko.

Problematika venkovských žen je všeobecně málo probádána, většinou je zkoumána v souvislosti s dějinami obyvatelstva.⁸ Zajímavé výsledky přináší výzkum venkovských rodinných struktur, problematiky dědického práva a transferů usedlostí. Podnětná je studie zahraničních badatelů týkající se žen v souvislosti s utužováním poddanství v době po třicetileté válce.⁹ V souvislosti s osmnáctým a devatenáctým stoletím se tématy rodiny a sociálních vztahů na venkově zabývají především Josef Grulich a Alice Velková. Oba obrátili pozornost také k problematice žen.¹⁰ Posledně jmenovaná autorka ve svém článku *Venkovské ženy v letech 1650 – 1850* shrnula dosavadní české bádání o tomto tématu a naznačila další možnosti výzkumu.¹¹ Objevují se i práce, jež se zabývají ženami vytěsňenými na okraj společnosti, svobodnými matkami, tulačkami, zlodějkami, pachatelkami trestných činů.¹² Studií, v nichž hlavní úlohu hrají obyčejné ženy

⁶ TÁŽ, *K hříchu i k motlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.

⁷ Srov. diskutabilní poznámku Mileny Lenderové: „Smysl a směr však dávají dějinám lidé, ženy i muži s konkrétní tvář a schopností zanechat nepominutelné svědectví o vlastním životě jako součásti života veřejného.“ M. LENDEROVÁ (ed.), *Eva nejen v ráji*, s. 189.

⁸ Ze syntetizujících prací českých autorů je třeba zmínit: Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962; Pavla HORSKÁ – Milan KUČERA – Eduard MAUR – Milan STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990; Ludmila FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996; Josef GRULICH, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. – 18. století*, České Budějovice 2008.

⁹ Sheilah OGILVIE – Jeremy EDWARDS, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.

¹⁰ Josef GRULICH, *Venkovská žena v období raného novověku (16. – 18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223-235.

¹¹ Alice VELKOVÁ, *Venkovské ženy v letech 1650-1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNIKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská ženy od středověku do 20. století v zajetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125-144.

¹² Z novějších prací především Alena ŠUBRTOVÁ, *Kontracepce, aborty a infancitidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9-46; Daniela TINKOVÁ, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvětské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvětské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133-172; Jaroslav DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: Václav BŮŽEK – Jaroslav DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku*, České Budějovice 2007 (= Opera Historica 12), s. 315-332. Nejnověji problematiku shrnul TÝŽ, *K novým možnostem studia trestně*

z venkovského prostředí, je však stále poskrovnu a lze říci, že bádání o nich zatím poskytuje více otázek než odpovědí.

Vdovství jakožto zajímavý fenomén sociálních dějin je poměrně oblíbeným tématem. Výsledky zahraničních výzkumů vdovství do roku 1991 byly shrnuty v časopisu *Journal of family history*.¹³ Systematický zájem o výzkum vdovství lze podle tohoto bibliografického přehledu datovat do počátku osmdesátých let dvacátého století. Od té doby v zahraničí vznikla řada prací, které se zabývají výzkumem životních osudů ovdovělých žen i fenoménem vdovství.¹⁴ V české historiografii však toto téma ojedinelé. Jeho možnosti naznačil krátký článek Antoinette Fauve-Chamoux v *Historické demografii*, který se ovšem týká situace ve Francii 17. století.¹⁵ Problematice raně novověkých venkovských vdov se věnovala Dana Štefanová.¹⁶ Na základě vrchnostenských nařízení, suplik a smluv o prodeji usedlostí se zabývala majetkovým zázemím vdov, dědickou praxí i potížemi, se kterými se ovdovělé ženy potýkaly. Samostatně hospodařící vdovy se staly předmětem studie Alice Velkové, která svůj výzkum vztáhla na první polovinu 19. století. Velkou předností její práce je zaměření na konkrétní osudy, osobní postoje a strategie žen, které ztratily manžela.¹⁷ Zmíněné studie jsou velmi podnětné, zanechávají ovšem množství nezodpovězených otázek a dostatek prostoru pro další bádání.

Metodologické přístupy, které lze při studiu dějin (ovdovělých) venkovských žen využívat, jsou samozřejmě ovlivněny pramennou základnou.¹⁸ Ženy zcela přirozeně hrají

právní problematiky. Obráné strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650 – 1750), ČČH 106, 2008, s. 19-53. Zajímavé metodologické postřehy přináší Pavel HÍML, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku*, České Budějovice 1995 (=Opera historica 4), s. 153-194.

¹³ Ida BLOM, *The history of widowhood: A bibliographic overview*, *Journal of family history* 16, 1991, s. 191-210.

¹⁴ Jmenovat lze například pouze na vdovy a vdovství zaměřené vydání časopisu *The history of the family* 7, 2002, issue 1.

¹⁵ Antoinette FAUVE – CHAMOUX, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15-28.

¹⁶ Dana ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen in ländlichen Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in den Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (=Opera Historica 11), s. 197-217; TÁŽ, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, SPFFBU, C 51, 2002, s. 49-69.

¹⁷ Alice VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, s. 321-340.

¹⁸ O pramenné základně podrobněji pojednává kapitola I. 2.

klíčovou úlohu v otázkách kladených historickou demografií. Výzkumy týkající se porodnosti, sňatečnosti a mortality přinášejí řadu cenných informací o populačních zákonitostech, které ovlivňovaly životy žen v minulosti. Jejich nevýhodou je velká zobecňující tendence, jež na místo skutečných bytostí staví jakousi průměrnou „ženu“. Mnohem zajímavější je kombinace historicko-demografických přístupů s pečlivým prosopografickým výzkumem směřujícím k výzkumu životních cyklů a dějin rodiny.¹⁹ Velmi přínosné jsou postupy historiků sociálních dějin, kteří v souvislosti s hospodářskými tématy začali zkoumat problematiku pozemkové držby, majetkového zázemí a s tím související otázky dědické praxe, předávání usedlostí, sňatkových strategií a sociální mobility.²⁰ Tímto způsobem lze odpovědět nejen na statistické otázky ohledně počtu vdov, délky trvání manželství a vdovství, věku při ovdovění a počtu dětí v rodině. Je možné zkoumat majetkovou situaci, rodinné zázemí těchto žen i další aspekty jejich života před a po ovdovění. Prosopografický výzkum je také předpokladem pro rekonstrukci sociální sítě, která vdovu obklopovala.

Koncept sociálních dějin svou snahou začlenit do historie obyčejné lidi uvolnil v sedmdesátých letech 20. století prostor pro výzkum dějin žen.²¹ Významnou roli sehrál i souběžně probíhající rozvoj feminismu, který v historiografii hledal oporu pro svou argumentaci. Výzkum se zpočátku orientoval především na problematiku ženské práce a sociální témata spojená s ženami. Později se badatelé začali přiklánět spíše ke kulturním

¹⁹ Zásadní je v tomto smyslu metoda rekonstrukce dějin, jejíž postupy přibližuje například: Eduard MAUR, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72-83; TÝŽ, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, Demografie 24, 1982, s. 101-102; Eliška ČÁŇOVÁ, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu)*, AČ 33, 1983, s. 17-23.

²⁰ Přehled bádání o dějinách venkovského obyvatelstva podává Jiří MIKULEC, *Dějiny venkovského poddanského lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119-130. Z novějších prací českých autorů lze výběrově jmenovat například: Josef GRULICH, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42; TÝŽ, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117-136; Alice KLÁŠTERSKÁ – VELKOVÁ, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Kůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131; TÁŽ, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145-168; TÁŽ, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173-224; TÁŽ, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145-156; Dana ŠTEFANOVÁ, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.

²¹ Spojení sociálních a ženských dějin zdůrazňuje: Laura Lee DOWNS, *From women's history to gender History*, in: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (edd.), *Writing history. Theory and practice*, London 2003, 264-266; D. MUSILOVÁ, *Možnosti*, s. 45-52.

a diskursivním formám analýzy. Již v polovině sedmdesátých let se tak objevil koncept genderu, lišící mezi biologickým pohlavím a kulturně podmíněnou představou feminity či maskulinity.²² Gender předpokládá výzkum vztahů mezi pohlavími a v současné době je uznáván jako důležitá kategorie historického bádání.²³

Dějiny venkovských vdov jsou samozřejmou, i když poněkud opomíjenou součástí dějin žen. Jejich životní situace nabízí celou řadu otázek, jejichž zodpovězení je někdy velmi těžké či takřka nemožné. Absence pramenů osobní povahy vylučuje zkoumání pocitů vdovy, nebo soukromé pohnutky, které ovlivňovaly její rozhodování. Je ale možné se ptát, jaký byl další život této ženy. Zůstala sama, nebo znovu vstoupila do manželství? Pokud se neprovdala, odešla do ústraní na výměnek, nebo se ujala role hlavy rodiny a řízení usedlosti? Bylo samostatné hospodaření ovdovělé ženy krátkodobým východiskem z nouze nebo dlouhou a významnou životní etapou? Jak se změnila ekonomická situace ženy po smrti manžela? Jak vypadaly domácnosti ovdovělých žen? Zajímavé je také srovnání každodennosti vdov se situací žen žijících jinou fází životního cyklu, tedy manželkami a neprovdanými ženami. Genderová perspektiva evokuje především otázky ohledně postavení vdov ve venkovské společnosti především vůči mužům – hospodářům a vdovcům.²⁴ Velmi zajímavá je také otázka druhého sňatku, tedy opětovného návratu mezi vdané ženy. Jaké vdovy znovu vstupovaly do manželství? Po jak dlouhé době? Čím byl druhý sňatek limitován? Jaký vliv měl na jeho uzavření věk ženy, její majetková situace a rodinné zázemí? Za jaké muže se vdovy vdávaly? Byly žádanými nevěstami a mohly si novým sňatkem „polepšit“, nebo naopak neměly na výběr?

Předcházející úvahy směřující především k osudům konkrétních lidí vymezují další významné metodologické východisko, totiž mikrohistorickou metodu výzkumu, která umožňuje zaostřit pohled na jednotlivce a jeho sociální síť. Teoretické postuláty mikrohistorie jsou velmi variabilní, jejich společným jmenovatelem je zmenšené měřítko

²² Klíčovou roli sehrála studie Joan W. SCOTT, *Gender. A useful category of historical analysis*, *The American Historical Review* 91, 1986, č. 5, s. 1053-1075.

²³ O evoluci vedoucí od feminizmu před dějiny žen k genderu blíže: Joan W. SCOTT, *Women's History*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 43-70; Daniela TINKOVÁ, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNIKOVÁ, (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 19-32.

²⁴ Výzkumu mužského vdovectví nebyla věnována takřka žádná pozornost ani světovou historiografií. I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 203-204.

pozorování, důraz na mikroskopickou analýzu a intenzivní studium dílčích problémů. Především němečtí historici se zaměřili na mikroanalýzu regionu a do jisté míry navázali na tradiční sociální dějiny.²⁵ Mikrohistorii je „nutné chápat především jako vědu o skutečném životě,“²⁶ která každou sociální akci nahlíží jako výsledek individuálního jednání, výběru a rozhodování tváří v tvář dobové normativní realitě.²⁷ V tomto pojetí jsou společnost a sociální vztahy studovány nikoli jako výsledek daných skutečností, ale jako proměňující se individuální vztahy existující mezi stále se měnícími okolnostmi. Mikroanalytický postup vychází z makroanalýzy, sledované detaily nepřestávají být součástí určité struktury.

Základní podmínkou začlenění výsledků mikroanalýzy do „velkých dějin“ je to, že badatel musí „znát zblízka svůj terén“.²⁸ V případě venkovského obyvatelstva lze pro objasnění celospolečenského kontextu využívat statistické metody, výzkum rodinných struktur, ekonomických vztahů regionu i lidové kultury.²⁹ „Zkoumání maličností“ v žádném případě nelze zaměňovat s ilustrativním přístupem. Naopak podrobnou a náročnou analýzu, kterou mikrohistorie předpokládá, plně vyjadřuje výrok Jacquese Revela „proč dělat věci jednoduše, když to jde složitě.“³⁰

Důležitým metodologickým východiskem je historická antropologie, která se v dějinách nalézá „konkrétního člověka s jeho jednáním, myšlením, pocity a utrpením.“³¹ Z hlediska bádaného tématu jsou důležité především otázky reflexe a sebereflexe individua a problematika sítí vztahů, ve kterých se jedinec nacházel.³² V případě venkovského obyvatelstva je však historickoantropologický výzkum limitován pramennou základnou, která je velmi chudá na osobní výpovědi individua a ego dokumenty v pravém slova

²⁵ Metodologicky velice podnětnou mikroanalýzu regionu podal Josef PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic, Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001.² Tuto linii výzkumu v českém prostředí svým způsobem předznamenala klasická práce Josef PEKAŘ, *Kniha o Kosti. Kus české historie*, Praha 1998⁵.

²⁶ Josef GRULICH, *Zkoumání „maličností“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, ČČH 99, 2001, s. 530.

²⁷ Giovanni LEVI, *On microhistory*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 97-119.

²⁸ Josef PETRÁŇ, *Mikrohistorie aneb o nedějích*, in: Jan KLÁPŠTĚ – Eva PLEŠÁKOVÁ – Josef ŽEMLIČKA (edd.), *Dějiny v věku nejistot. sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 205.

²⁹ Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivitě k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 98-105.

³⁰ „Why make things simple when one can make them complicated.“ K Revelově koncepci mikrohistorie blíže G. LEVI, *On microhistory*, s. 113-114.

³¹ Richard van DÜLMEN, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002, s. 11.

³² Zásadní, metodologicky podnětnou studii zaměřenou na síť vztahů raně novověké šlechty je práce: Václav BŮŽEK, „Páni a přátelé“ v myšlení a každodenním životě české a moravské šlechty na prahu novověku, ČČH 100, 2002, s. 229-263.

smyslu takřka neposkytuje.³³ Práce badatele, který se snaží přiblížit ke konkrétním jedincům, pak nutně připomíná spíše mikrohistorické „detektivní pátrání“³⁴

Jako nejvýhodnější metoda pro poznání života venkovského obyvatelstva se tedy dosud jeví mikrohistorický přístup, který se historickou antropologií v lecčems inspiruje.³⁵ Společné je především zúžení pohledu a postavení do centra výzkumu konkrétního jedince, stejně jako nutnost vynikající „znalosti terénu“.³⁶ Historická antropologie dokáže lépe využívat etnografické prameny a pronikat ke kultuře venkovské společnosti. Giovanni Levi, který věnoval pozornost vztahu mikrohistorie a antropologie upozorňuje, že antropologie je vždy interpretativní a imaginativní.³⁷ Jejím problémem může být vnímání znamení a symbolů jako všeobecně sdílených, zatímco mikrohistorie se je snaží zkoumat v souvislosti se sociálními fakty.³⁸ Zajímavou kombinací historickoantropologických a mikrohistorických východisek je práce Alaina Corbina, který se pokusil oživit svět zcela nevýznamného venkovana.³⁹

Základem pro výzkum dějin venkovského obyvatelstva musí být vždy pramenná základna, která vzhledem ke svým specifikům někdy velmi výrazně limituje kladení otázek. Teoretická východiska a moderní metodologické přístupy jsou pak především inspirací, nabízející střídání různých úhlů pohledu. Díky nim je možné tyto prameny nově přečíst a „vytěžit“ všechny informace, které poskytují.⁴⁰

Cílem předkládané práce je zachytit život ovdovělých venkovských žen první poloviny 19. století v co nejširší perspektivě. Za využití několika typů pramenů a z různých úhlů pohledu se pokouší odhalit aspekty venkovského vdovství na počátku moderní doby. Jako klíčové se přitom jeví zodpovězení několika otázek. Co znamenalo ovdovění pro

³³ Zřetelně patrná jsou tato omezení v článku Dany Štefanové *Zur Stellung von Witwen*, jehož publikováním v tematickém sborníku *Opera Historica 11* se autorka přihlásila k historické antropologii. Její příspěvek však zahrnuje především poznatky historické demografie, sociálních dějin, dějin rodiny a každodennosti. Využití antropologického přístupu je možné díky existenci několika suplik, v nichž lze nalézt osobní výpovědi pisatelek, které je ovšem třeba podrobit kritice a počítat s určitou autostylizací. D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen*, s. 197-217.

³⁴ J. GRULICH, *Zkoumání „maličkostí“*, s. 521-522.

³⁵ TÝŽ, *Populační vývoj*, s. 44-49.

³⁶ J. PETRÁŇ, *Mikrohistorie*, s. 201-208.

³⁷ „Anthropological writings are imaginative works.“ G. LEVI, *On microhistory*, s. 102.

³⁸ „There is also a danger of losing sight of the socially differentiated nature of symbolic meanings and consequently of their partly ambiguous reality.“ Tamtéž, s. 107.

³⁹ Alain CORBIN, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Françoise-Luise Pinagota. 1798-1876*, Praha 2006.

⁴⁰ K možnostem a limitům využití moderní metodologie při výzkumu dějin venkovských žen podrobně A. VELKOVÁ, *Venkovské ženy*.

venkovskou ženu? Jaké byly její další vyhlídky? Mohlo ovdovění znamenat „výhodu“, možnost samostatného rozhodování o vlastním životě, nebo bylo předzvěstí nepřekonatelných problémů, chudoby a sociálního propadu? Byla venkovská žena schopna sama zajistit obživu své rodiny a provoz hospodářství? Jak fungovala rodinná síť a příbuzenské vazby v případě ovdovění? Lze v životech vdov vystopovat určité strategie či vzorce chování? Je možné v souvislosti s ovdovělými venkovskými ženami mluvit o samostatnosti, případně o „emancipaci“?

Výzkum byl proveden pro ústřední část bývalého arcibiskupského panství Nový Rychnov na Pelhřimovsku, konkrétně pro obce spadající zároveň do správního obvodu novorychnovské fary.⁴¹ Časové vymezení práce je do značné míry určeno dochovaností pramenů. Důraz byl položen na období první poloviny devatenáctého století, excerpce matrik a na ni navazující rekonstrukce rodin byla provedena pro léta 1785-1855.

Co se týče rozvržení diplomové práce, po rozboru a kritice pramenné základny následuje shrnutí hospodářského zázemí a populačního vývoje zkoumané oblasti. Další kapitola se zabývá venkovskými vdovami v obecnější rovině, věnuje se demografickým aspektům vdovství, které zkoumá jako součást životního cyklu ženy. Pozornost je věnována délce trvání manželství, věku při ovdovění, době trvání vdovství. Dále se zabývá problematikou majetkové a sociální situace ovdovělých žen z normativního hlediska. Předmětem zkoumání je i hmotné zajištění a právní postavení vdov, a to na základě zákonných norem, smloubních smluv a pozůstalostních řízení. Nelze pominout ani konfrontaci normy s reálnou situací vdov. Největší pozornost je věnována jednotlivým alternativám dalšího způsobu života ovdovělé ženy. Jedná se především o uzavření nového sňatku, problematiku výběru nového partnera, postavení žen jako dědiček a majitelek usedlostí, možnost samostatného vedení domácnosti, odchodu na výměnek či do podruží. Stranou bohužel musela zůstat otázka sebereflexe ovdovělých venkovských žen, neboť se nedochovaly žádné prameny osobní povahy, které by bylo možné využít. Bylo nutné obrátit pozornost k dokumentům úřední provenience, především písemnostem evidenční povahy: matrikám, soupisům obyvatelstva, pozemkovým knihám, smlouvám, kšaftům, zápisům pozůstalostních řízení.

⁴¹ Do výzkumu tedy bylo zahrnuto městečko Nový Rychnov a k zde sídlícímu farnímu úřadu přináležející obce Milíčov, Hojkov, Chaloupky, Lešov, Těšenov, Trsov, Řeženčice a Dolní Hutě, vynecháno bylo městečko Rynárec s přífařenými obcemi Dlouhá Ves a Houserovka a také obec Mezná patřící farností k Božejovu. Výzkum se dále netýká městečka Dolní Cerekev a k němu přífařených obcí Cejle a Horní Hutě a dále obce Boršov spadající do dušejovského farního obvodu.

I. 2. Prameny

Prameny, na jejichž základě lze studovat dějiny panství Nový Rychnov jsou rozptýleny ve čtyřech archivech. Písemnosti farních úřadů Nový Rychnov, Rynárec a Božejov a jim nadřízeného pelhřimovského vikariátu jsou uloženy v pelhřimovském okresním archivu.⁴² V Třeboni jsou shromážděny matriky těchto farností.⁴³ Fondy farních úřadů Dolní Cerekev a Dušejov situovaných ve východní části panství jsou uloženy v jihlavském okresním archivu,⁴⁴ matriky těchto obcí uchovává Moravský zemský archiv v Brně.⁴⁵ Velkostatkové písemnosti se nachází v rámci fondu Archiv pražského arcibiskupství v Národním archivu v Praze.⁴⁶

Hospodářské zázemí panství a způsob života jeho obyvatel v devatenáctém století přibližují staré topografie⁴⁷ a stabilní katastr, který byl na Novorychnovsku vyměřován roku 1829, revize proběhla 1846. Využity byly indikační skizzy⁴⁸ a katastrální oceňovací elaborát, jež je součástí duplikátu stabilního katastru.⁴⁹ Stabilní katastr je považován za přesný a spolehlivý pramen. Jeho základem se stalo přesné trigonometrické vyměření jednotlivých pozemků. Velmi pečlivě byly shromážděny údaje o bonitě a využívání půdy, komise vyšetřovaly i stav dobytka a úroveň řemesel a průmyslu. Pro zjištění velikosti pozemkového vlastnictví jednotlivých hospodářství jsou zásadní abecední seznamy majitelů půdy.⁵⁰

Sledování přirozené měny a života obyvatelstva měli na starosti především duchovní. Většina autorů se shoduje, že ve starších obdobích byla kvalita a pečlivost zápisu v evidenčních dokladech a matrikách do značné míry závislá na osobnosti jejich správce.⁵¹

⁴² MZA Brno – SOkA Pelhřimov, FÚ *Nový Rychnov*; tamtéž, FÚ *Rynárec*; tamtéž, FÚ *Božejov*; tamtéž, VÚ *Pelhřimov*.

⁴³ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje*, FÚ *Nový Rychnov*; tamtéž, FÚ *Rynárec*; tamtéž, FÚ *Božejov*.

⁴⁴ MZA Brno – SOkA Jihlava, FÚ *Dolní Cerekev*; tamtéž, FÚ *Dušejov*.

⁴⁵ MZA Brno, *Matriky*, FÚ *Dolní Cerekev*; tamtéž, FÚ *Dušejov*.

⁴⁶ NA Praha, APA, *VS Nový Rychnov*. Písemnosti novorychnovského velkostatku stručně zmínila Eliška Čáňová, která se podílela na pořádání fondu. Eliška ČÁŇOVÁ, *Prameny pro historickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19-32.

⁴⁷ Jaroslaus SCHALLER, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*; Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842.

⁴⁸ NA Praha, *Indikační skizzy VI*, inv. č. 8405, sign. Táb 31, Nový Rychnov. Je možné též využít digitalizovanou verzi císařských otisků <http://archivnimapy.cuzk.cz./cio/data/main/cio-main-02-index.html>.

⁴⁹ Tamtéž, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

⁵⁰ Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971, s. 263-266.

⁵¹ Správcem farního úřadu byl v Novém Rychnově v letech 1760 až 1794 Jan Antonín Žák, v období 1794 – 1806 Josef Jiří Onitsch, držící titul osobního děkana, v letech 1806 – 1814 Daniel Vincenc Morávek. Od roku

Osvícenská politika ovlivněná moderními ekonomickými teoriemi usilovala o co nejlepší informace o obyvatelstvu. V 19. století již matriční zápisy podléhaly přísné státní kontrole, lze je tedy pokládat za dostatečně spolehlivý pramen.⁵² Jednotné vedení matrik pro celou monarchii bylo zavedeno dvorským dekretem ze 6. 10. 1770, který předepisoval latinský zápis do určených rubrik. Roku 1771 zavedený systém popisných čísel zpřesnil identifikaci osob, následoval zákaz uvádět do matrik jména „po chalupě“.

Dne 1. 5. 1781 se matriky staly veřejnými listinami, 20. 2. 1784 byl předepsán nový, důkladnější formulář.⁵³ Zároveň měly být matriky, za jejichž řádné vedení byli zodpovědní správci far, kontrolovány biskupy a krajskými úředníky. Latina byla nahrazena češtinou nebo němčinou, přičemž jazyk matriky závisel na zapisujícím knězi. Od téhož roku měla být pro každé místo vedena zvláštní matrika nebo matriční oddíl. V následujících letech vyšla nařízení, která se snažila zpřesnit matriční zápis a zabránit zneužití nebo ztrátě matriky. Nejdůležitější byla povinnost vést matriční duplikáty, které byly zasílány konzistoři.⁵⁴ Roku 1825 byl oficiálně nařízen zápis jména porodní báby, ale tento údaj byl v matrikách vyplňován často již dříve. Formulář zavedený roku 1840 v podstatě shrnoval předešlá nařízení o vedení matrik, ještě větší podrobnost zápisu byla předepsána v roce 1850.⁵⁵ K definitivnímu sjednocení matričního zápisu na území celých Čech došlo až na konferenci zástupců pražské, litoměřické a královéhradecké diecéze konané roku 1890.

1815 až do své smrti byl novorychnovských farářem osobní děkan František Borgius Mergl, jeho povinnosti však už od roku 1832 vykonával kaplan Jan (Johann) Fähnrich z titulu administrátora. Po Merglově smrti roku 1851 stál v čele farnosti jako farář. Na jeho místo pak nastoupil Jan Kalina, jenž v úřadu zůstal až do roku 1870. Kromě farářů se na vedení písemností evidenční povahy podíleli i kaplani, jejichž jména se objevují hlavně v matrikách. Seznam kaplanů, sloužících v Novém Rychnově v letech 1718 – 1877, i s uvedením přesné doby jejich působení na zdejší faře, je uveden v pamětní knize kostela a fary novorychnovské, MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1.

⁵² Základní informace o matrikách podává Eduard MAUR, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4-19; TÝŽ, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním přihlédnutím k historické demografii)*, SAP 20, 1970, s. 425-457; TÝŽ, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40-58; TÝŽ, *Základy historické demografie*, Praha 1978, s. 52-57.

⁵³ Kniha oddavek měla obsahovat tyto rubriky: datum svatby, číslo domu, křestní jméno a příjmení ženicha, jeho vyznání a stáří, rodinný stav. Tytéž údaje měly charakterizovat nevěstu, zapsána měla být též jména, příjmení a stav svědků. Křestní matriky měly uvádět datum narození, domovní číslo, jméno dítěte, náboženství, pohlaví, legitimitu, dále jména a příjmení rodičů a kmotrů. Úmrtní matriky uváděly datum úmrtí, číslo domu, jméno, náboženství a stáří zemřelého a příčinu smrti. Ke všem typům zápisu měli kmotři či svědkové připojit svůj podpis nebo alespoň znamení.

⁵⁴ Záhy po zavedení formuláře z roku 1784 se objevilo průběžné číslování zápisů, roku 1792 bylo nařízeno foliování matrik.

⁵⁵ Matrika narozených uváděla datum narození a křtu, jméno křtícího, jméno křtěnce, jeho náboženství, pohlaví, původ, mrtvorozenost, místo, číslo domu (matrika musela přesně uvádět polohu a správnou příslušnost místa, pro které byla vedena). Dále měl zápis obsahovat jméno a obydli báby a také poznamenávat, zda byla

Nejstarší dochované matriky pro farnost Nový Rychnov zachycují období od ledna 1785 do konce října roku 1815.⁵⁶ Jedná se 13 samostatných svazků, kdy každá obec měla svou vlastní matriční knihu. Matriky evidovaly ve třech samostatných oddílech křty, sňatky a úmrtí, zápisy jsou od počátku vedeny v rubrikách. Matriční knihy novorychnovské farnosti jsou vždy opatřeny oddělenými indexy křtěných, oddaných a zemřelých, formulář byl až do roku 1787 německý, i když samotné zápisy byly činěny česky.⁵⁷ Na tyto knihy navazuje matrika křtěných vedená v letech 1815 až 1848 pro celou farnost Nový Rychnov.⁵⁸ Rubriky zůstávají stejné, ovšem postupně se zpřesňují údaje o rodičích. Další kniha je vedena obdobně, zachycuje narození a křty v celé farnosti v období 1848 – 1863.⁵⁹ Matriky oddaných a zemřelých byly nadále pro celou farnost vedeny v jedné knize, která obsahuje údaje o svatbách z let 1816 – 1859 a zápisy o úmrtích pro období 1816 – 1872.⁶⁰ Záznamy odpovídají platným předpisům a opět jsou doplněny indexy.⁶¹

Zatímco matriky a evidenční prameny státní a vrchnostenské provenience jsou již dlouhou dobu „klasickými“ zdroji historickodemografického bádání, písemnosti farních úřadů zůstávají opominuty. Je to dáno různorodostí obsahu jejich archivů, které zřídka

zkoušena či ne. U jména a příjmení otce měl být uveden také jeho stav a povolání, matku měla charakterizovat jména jejích rodičů a místo jejího narození. Kmotři měli uvést jméno, příjmení a stav. Stejně podrobné charakteristiky obsahují i matriky oddaných a zemřelých.

⁵⁶ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 1 (Nový Rychnov), kniha č. 3 (Dolní Hutě v letech 1785-1815; vložena je složka pro okolní samoty Kopaniny, Šance, Zadní Pole a Zelenohorské Chalupy, obsahující i několik zápisů týkajících se obcí Těšenov a Rohozná v letech 1796-1815), kniha č. 4 (Hojkov), kniha č. 5 (Chaloupky), kniha č. 7 (Lešov), kniha č. 8 (Milíčov), kniha č. 9 (Řeženčice), kniha č. 11 (Těšenov), kniha č. 12 (Trsov). Starší matriky bohužel podlely požáru.

⁵⁷ Rubriky oddílu pokřtěných jsou tyto: datum (z počátku je zapisováno jen datum křtu, kolem roku 1800 už je ve zlomku uveden den narození a pokřtění), číslo domu, jméno křtícího a jméno křtěnce, jeho vyznání, pohlaví, jména rodičů. Otec dítěte bývá blíže charakterizován svým povoláním, matka jménem svého otce a od roku 1804 většinou i jménem matky; následují jména a stav kmotrů. Od roku 1794 bývá uváděno jméno báby, která narození dítěte ohlásila. Zápisy v matrice oddaných odpovídají dobovým předpisům. Obsahují datum sňatku, číslo domu, jméno ženicha, jeho víru, věk a stav, tytéž údaje jsou zaznamenány u jména nevěsty, zapsána jsou jména a stav svědků. Oddíl zemřelých uvádí datum úmrtí, číslo domu, jméno pohřbívacího a zemřelého, jeho víru, pohlaví, věk, dále příčinu smrti. Uváděné příčiny úmrtí jsou většinou schematické a nepřesné. Kolonka nadepsaná „Komisfisikus oder Gesprüfter“ zůstává zpravidla nevyplněna.

⁵⁸ SOA Třeboň, *Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov*, kniha č. 13.

⁵⁹ Tamtéž, kniha č. 14.

⁶⁰ Tamtéž, kniha č. 18.

⁶¹ K dispozici nejsou pouze originály matrik. Lze využít i jejich opisy týkající se let 1835 – 1843, které se dochovaly pro všechny podřízené farnosti v archivu pelhřimovského vikariátního úřadu. Jedná se o šest papírových sešitů, které obsahují opisy matriky narozených, oddaných, zemřelých, vytvářené každoročně pro potřebu krajských úřadů. Každý sešit se týká jednoho kontribučního roku, zápisy vždy začínají 1. listopadem a končí 31. října následujícího roku. Chybí opis pro kontribuční rok 1841 – 1842. Jejich vytvoření souviselo s rokem 1799 zavedenou povinností farářů zasílat pravidelně opis matriky na vikariátní úřad ke kontrole a následnému přeposlání konzistoři. MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *VÚ Pelhřimov*, inv. č. 399, kart. 50. K tomuto typu písemností blíže Kolektiv autorů, *Česká diplomatika*, s. 272-274.

umožňují širší geografické a časové zaměření práce. Dalším problémem byla až do nedávné doby všeobecně nízká zpracovanost fondů tohoto typu. Práce, které se farními archivy zabývají, řeší především problémy pořádání jejich písemností.⁶² Zatím neexistuje studie, která by si kladla za cíl podrobný rozbor a kritiku pramenů farních úřadů vhodných pro bádání o obyvatelstvu.⁶³

Na matriky oddaných navazují údaje zapsané do knih snubních protokolů. Cílem prováděných „zkoušek snoubenců“ bylo vyšetření překážek stavu manželského, kdy dva svědci měli potvrdit původ ženicha a nevěsty a zaručit se, že mezi nimi není blízké příbuzenství. Důležité bylo také zjištění, zda snoubenci nemají nějaké závazky z dřívější doby. V případě spřízněnosti ženicha a nevěsty zasílal farář konzistorii žádost o dispens a rozepsané schéma příbuzenství. Se sňatkem nezletilých osob museli souhlasit jejich rodiče, respektive poručníci. Zvláštní nařízení bylo možné uplatnit v případě vdov, které se neměly vdávat dříve než půl roku po úmrtí prvního manžela. Důvodem byla snaha předejít nejasnostem ohledně otcovství a pozdějších dědických nároků případného pohrobka.⁶⁴ Patent o zrušení nevolnictví roku 1781 zavedl praxi ohlašovacích lístků, které vrchnostenské úřady vydávaly budoucím snoubencům.⁶⁵ Všeobecný občanský zákoník roku 1811 uzákonil svobodu uzavírání manželství pro všechny bez rozdílu stavu, zvláštní povolení k ženění museli mít vojáci a státní zaměstnanci.

Knihy zkoušek snoubenců „*Examina sponsorum*“ jsou pro farnost Nový Rychnov dochovány v souvislé řadě pokrývající období od roku 1783 do roku 1867. Zápisy z první poloviny 19. století se nacházejí v prvních dvou svazcích.⁶⁶ Nejstarší záznamy jsou latinské a většinou formou uvádějí jména snoubenců, jejich původ, jména svědků a formulaci potvrzující, že nic nebrání vstupu do manželství. Roku 1794 nastupuje zápis do česky

⁶² Lenka MARTÍNKOVÁ, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století)*, AČ 55, 2005, s. 89-116. Studie uvádí i další literaturu k tématu farních archivů.

⁶³ O pramenech farních úřadů vhodných pro historickodemografické bádání blíže: Marie VOJTÍŠKOVÁ, *Farní archivy a historicko-demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33-49. Jedná se o informační studii týkající se písemností farních úřadů na území litoměřické diecéze. Autorka se bohužel nezabývá jejich kritikou a možnostmi využití.

⁶⁴ Josef NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91-97.

⁶⁵ Stávalo se, že vrchnostenské úřady, které měly lístky vydávat, je někdy nezákonně odpíraly chudším párům. Roku 1850 bylo posuzování uzavíraných manželství přeneseno na obecní samosprávy, což vedlo k ještě větším problémům. Z těchto důvodů byly politické konsensy k sňatku svěřeny okresním úřadům. J. KLABOUCH, *Manželství a rodina*.

⁶⁶ „*Examina sponsorum et testium parochiae Neo Richnoviensis*“. MZA Brno - SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 39 a 40, knihy č. 39 a 40.

vedených rubrik, které uvádějí datum zkoušek, jména snoubenců, místo jejich bydliště, stupeň příbuzenství, jména svědků a jejich podpisy, respektive znamení nahrazující podpis. Dále jsou uváděna data prohlášek a datum katecheze. V případě příbuzenství snoubenců je nakreslen rodokmen, od roku 1803 bývá připsán jejich věk. Postupně se zpřesňuje identifikace snoubenců zapsáním jmen rodičů. Roku 1813 se opět přechází na větný zápis, stále jsou zapisovány tytéž údaje, chybí jen data prohlášek.⁶⁷ V navazujícím svazku knih prohlášek snoubenců počínajícím rokem 1846 se zápisy opět objevují ve formě rubrik.⁶⁸

Ze srovnání knih „*Examina sponsorum*“ s matričními zápisy vyplynulo, že knihy zkoušek snoubenců jsou podrobnější co do kvantity zápisů. V matrice někdy chybí zápisy o svatbách farníků, kteří uzavřeli sňatek v jiné farnosti a zůstali zde bydlet. Knihy snubních protokolů naproti tomu uvádějí svatby všech lidí pocházejících z farnosti i přes to, že svatební obřad nakonec proběhl jinde. Poskytují tedy i údaje o lidech, kteří z farnosti v souvislosti s uzavřením sňatku odešli. Konkrétní data snoubenců se v matrikách i v „*Examina sponsorum*“ shodují. Datum zapsání zkoušky snoubenců zpravidla přibližně o měsíc předchází dnu svatby, což odpovídá lhůtě určené povinností trojích ohlášek. Velkou nevýhodou „*Examina sponsorum*“ je jejich menší přehlednost způsobená přežíváním větného zápisu. Knihy navíc nejsou vybaveny rejstříkem, který usnadňuje orientaci v matrikách. Z tohoto důvodu byly knihy zkoušek snoubenců využity jen okrajově. Nejvýhodnější je ovšem kombinace matrik oddaných s těmito knihami.

Instituce trojích ohlášek zavedená roku 1215 souvisela s požadavkem kontroly manželství. Jména snoubenců měla být veřejně vyhlášena o třech po sobě jdoucích církevních svátcích v kostele farnosti, odkud pocházeli. Ohlášky měly zabránit již zadaným osobám vstupu do manželství, proti připravovanému sňatku se tedy mohl vyjádřit kdokoli. Pokud snoubenci chtěli sňatek uzavřít co nejrychleji, mohli požádat o prominutí dvou ohlášek, které směl povolit i vikář. Souvislá řada knih prohlášek snoubenců se ve farnosti

⁶⁷ Rokem 1848 začíná řada dochovaných „knih prohlášek snoubenců“. Tyto knihy byly vedeny v souvislé řadě až do roku 1927 (MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 35 – 38, knihy č. 35 – 38). Je možné, že podobná kniha existovala i pro období let 1813 – 1848.

⁶⁸ Zápisy obsahovaly datum prohlášení, jména snoubenců a jejich rodičů (většinou s poznamenáním jejich bydliště), věk, vyznání, příbytek snoubenců (zde se rozlišovalo, zda v současném bydlišti pobývají více nebo méně než šest neděl). Následovala kolonka nazvaná „přihlášení se k ženění“, kde bylo uváděno, u jakého magistrátu, kdy a pod jakým číslem byla podána žádost o povolení sňatku. Dále se vypisovala případná překážka sňatku a způsob jejího odstranění, jména svědků, jejich podpisy a vyjádření k nastávajícímu sňatku. Poznamenáno bylo místo prohlášení snoubenců, od roku 1852 také data ohlášek, pro případné další poznámky byla vyhrazena zvláštní rubrika.

Nový Rychnov dochovala pro léta 1848 – 1927, pro zkoumané období připadá v úvahu první ze čtyř svazků těchto knih.⁶⁹ Větné zápisy jsou stručnější než záznamy v matrikách či v „Examina sponsorum“. Přes pravidelné poznámky o kanonických vizitacích mají tyto knihy vzhled spíše příručních kancelářských svazků, zápisy jsou neupravené, hůře čitelné, často se objevují škrty. Vzhledem k tomu, že knihy prohlášek zkoumané období téměř nepostihují a nejsou příliš podrobné, nebyly při výzkumu využity.

Dochovala se také řada dalších matričních dokladů.⁷⁰ Faráři byli povinni vést archiv, v němž měli schraňovat vedle matrik také další písemnosti matriční povahy, především listy ohlašovací, rapuláře, legitimace ke křestním matrikám, protokoly o změnách vyznání, lístky o prohlídkách mrtvol. Tyto písemnosti se však dochovaly jen torzovitě. Jedná se o neúplný aktový materiál, který nelze využít pro komplexnější zpracování.⁷¹ Eduard Maur soudí, že „josefinská reformní činnost vytvořila předpoklady pro to, aby evidence přirozené měny dosáhla takového stupně dokonalosti, že je možno podrobit matriční zápisy všestranné analýze.“⁷² Komparace různých typů dokladů ukázala, že tyto písemnosti skutečně lze pokládat za důvěryhodné.⁷³

Základním pramenem pro studium struktury rodin a domácností se staly velikonoční zpovědní seznamy, které bývaly obvykle vedeny společně se soupisy Status animarum. Ty byly vytvářeny v delších časových úsecích a měly evidovat všechny „duše“, tedy všechny obyvatele obce i s udáním jejich stáří a sociálního postavení. Naproti tomu velikonoční seznamy byly připravovány každý rok v období Velikonoc pro zaznamenání vykonání povinné velikonoční zpovědi. Obvykle evidují jen osoby zpovědi schopné, vynechávají děti v předzpovědním věku, často také jinověrce. Postupem doby se rozdíl mezi velikonočními

⁶⁹MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 35, kniha č. 35. Uvádí jména snoubenců zpřesněná jménem otce (posléze obou rodičů), dále náboženství, stav a původ budoucích manželů a data ohlášek. Později přibyl údaj o zletilosti snoubenců, v šedesátých letech 19. století i jejich věk.

⁷⁰J. NUHLÍČEK, *Matriční listinné doklady*.

⁷¹ Dochovaly výpisy z matrik ke správním a jiným účelům z let 1822-1847, týkající se především nekatolického obyvatelstva (MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 62, kart. 4), křestní listy z let 1778 – 1927 (tamtéž, inv. č. 64, kart. 4), povolení k sňatkům od vojenských správních orgánů z let 1822 – 1832 (tamtéž, inv. č. 65, kart. 4), povolení k sňatkům od patrimoniálních a politických úřadů z období 1810 – 1873 (tamtéž, inv. č. 66, kart. 5), dispenze, žádosti o zplnoletnění za účelem sňatku (tamtéž, inv. č. 67, kart. 5) prohlášky snoubenců (tamtéž, inv.č. 68, kart. 6), hlášení o sňatcích z let 1821 – 1836 (tamtéž, inv. č. 69, kart. 6).

⁷²E. MAUR, *Základy*, s. 57.

⁷³ Problémy je možno předpokládat na konci dvacátých let v Novém Rychnově v souvislosti s požárem, který postihl i faru. V krizové době možná nebyly matriční zápisy vedeny úplně pečlivě a některé důležité obřady, především svatby, se také mohly odehrávat jinde než ve zničeném novorychnovském kostele, čímž se mohly vymknout zdejší evidenci.

seznamy a soupisy duší do jisté míry setřely. V Čechách knihy *Status animarum* zavedla pražská synoda z r. 1605, není ale jisté, jak se dále vyvíjely předpisy týkající se seznamů tohoto typu. Nejstarší velikonoční seznamy pocházejí z doby před třicetiletou válkou. Jejich počet narůstá s postupnou rekatolizací po roce 1627, ve větší míře jsou dochovány teprve od druhé poloviny 18. století.⁷⁴ Kromě vlastních zpovědních seznamů jsou k dispozici také sumáře uložené v archivu pražského arcibiskupství. Normou pro jejich vytváření se stal patent z roku 1670. Souvislá řada výkazů o zpovědi končí v pražském arcibiskupství rokem 1855, pro litoměřickou a královéhradeckou diecézi tyto prameny neexistují.⁷⁵ Nejstarší zpovědní seznamy arcidiecéze pražské byly edičně zpřístupněny.⁷⁶

Česká historická demografie se zpovědními seznamy v souvislosti s devatenáctým stoletím dosud takřka nezabývala. Jediný, velmi krátký článek vydal před čtyřiceti lety Emanuel Janoušek. Bohužel se příliš nevěnoval popisu a kritice pramene, který navíc využil jen čistě statisticky.⁷⁷ Statistické využití zpovědních seznamů a matričních údajů v nich obsažených předpokládají i studie Elišky Čáňové a Lucie Steinbachové.⁷⁸ Obě autorky se soustředily především na posouzení hodnověrnosti seznamů vzniklých před zahájením josefínských reforem. Jejich příspěvky ukazují možnosti a limity práce se soupisy věřících a upozorňují na některé problémy spojené s kritikou tohoto pramene.

Pro Nový Rychnov je dochována takřka souvislá řada velikonočních zpovědních seznamů z let 1833 – 1855.⁷⁹ Jedná se o jednotlivé papírové sešity, chybí pouze dva, pro roky 1837 a 1851. Jsou vedeny podle jednotlivých vsí a domů, kromě rodiny hospodáře zaznamenávají také čeled' a podruhy. Nejvíce pozornosti bylo pochopitelně věnováno majitelům domů, u kterých je zapsáno také povolání či sociální statut. U ostatních osob v domácnosti je v seznamu vždy uvedeno jméno, vztah k majiteli usedlosti a věk. U mužů bývá i datum narození, což souvisí s povinnostmi hlavy rodiny, dědickými právy a také

⁷⁴ Eduard MAUR, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4-18.

⁷⁵ Eliška ČÁŇOVÁ, *K problematice studia zpovědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro historickou statistiku*, HD 5, 1971, s. 47-60.

⁷⁶ Josef Vítězslav ŠIMÁK (ed.), *Zpovědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671-1752*, I. – XV., Praha 1919 – 1938; Eliška ČÁŇOVÁ (ed.), *Nejstarší zpovědní seznamy 1570-1666*, Praha 1973.

⁷⁷ Emanuel JANOUŠEK, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67-71.

⁷⁸ Eliška ČÁŇOVÁ, *Využití matričních údajů zpovědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162-168; Lucie STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti zpovědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137-150.

⁷⁹ „Consignatio confessionis et comunionis Paschalis Parochiae Neo Richnowiensis.“ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, kniha č. 14 – 35.

s evidencí mladíků podléhajících vojenským odvodům. V seznamech jsou uváděny i novorozené děti, od roku 1841 je takřka u všech novorozenců doplněno datum narození, které se předtím objevovalo jen u chlapců a osiřelých dětí. Údaje o biřmování a vykonané zpovědi a přijímání jsou v seznamech zachyceny pomocí rubriky. Mimo hlavní seznam jsou umístěny oddíly židů a „helvétů“. V „křesťanské“ části bývá v jejich případě uvedeno jen číslo domu a jméno hospodáře s dovětkem, že jde o jinovërce a že záznam o jeho rodině je třeba hledat na konci sešitu.

Každý seznam je opatřen sumářem uvádějícím pro jednotlivé vesnice celkový počet obyvatel, věřících, kteří vykonali zpověď a přijímání, a počet zpovědi neschopných. Vyčíslen je také stav dětí od jednoho roku do šesti let a od šesti do dvanácti let, vždy zvlášť chlapců a dívek. Dále je uveden počet nekatolíků a židů v celé farnosti a celkový stav obyvatelstva farnosti. Zpovědní seznamy na sebe navazují. Jejich pisatel páter Jan Fährich si při přípravě nového svazku vzal k ruce starší exemplář, do kterého vypsál změny, jež se během uplynulého roku odehrály v jednotlivých domácnostech. Celý seznam pak přepsal do nového sešitu, kam posléze doplnil aktuální údaje o zpovědi. Proto jsou někdy ve zpovědním seznamu uvedeny údaje, které se zjevně týkají až následujícího roku. Přestěhování či úmrtí je naznačeno škrtem jména osoby, pro upřesnění je přidán křížek značící smrt dotyčného nebo slovní poznámka.

Zpovědní seznamy nesloužily jen ke kontrole náboženského života obyvatel farnosti. Zřejmě byly používány také jako příruční kancelářská kniha umožňující faráři snadnou orientaci pro dohledávání potřebných údajů. Správce zdejší fary byl zároveň i zástupcem vrchnosti, byl tedy nucen zabývat se i majetkovými záležitostmi poddaných, agendou vojenských úřadů, samozřejmě měl na starosti chudinskou péči a byl dohlížitelem zdejší sirotčí kasy. Vedle toho přirozeně pravidelně dodával vrchnostenské kanceláři informace o poddaných a demografické situaci ve farnosti. To vše bylo důvodem k zapisování údajů nesouvisejících se zpovědí, například dat narození u malých dětí. Ve zpovědních seznamech se také objevují přípisy o odevzdávání desátků.

Co se týče kritiky tohoto pramene, lze jej považovat za celkem spolehlivý, zvláště v údajích týkajících se dospělých, usedlých obyvatel, které kněží osobně znali. Pokud se objevují nepřesnosti ve jménech, stává se tak pouze v případě žen, které se přivdaly z větší vzdálenosti, nebo u dětí. Tyto nedostatky bývají v některém z následujících seznamů

zpravidla opraveny. Občas se objevují chyby v udání stáří, když pisatel během přípravy nového zpovědního seznamu opomněl navýšit věk dané osoby. Největší problémy nastávají v případě identifikace čeledínů a děveček, u kterých bývá jen zřídka uvedeno příjmení a často se jich týkají zmíněné věkové nepřesnosti. Pokud služební personál odešel ze stavení, nebylo jeho nové působiště uvedeno, odchod je pouze vyznačen škrtem, nebo vynecháním jména v seznamu. Pokud odcházel podruh, bylo u jeho jména zpravidla připsáno číslo popisné domu, do kterého se přestěhoval.

Studie, které se zabývají kritikou zpovědních seznamů vzniklých ve starším období, podtrhují některé problémy, jež tento typ pramene přináší.⁸⁰ Ty se ale v případě Nového Rychnova takřka nevyskytují. Farnost měla stabilní hranice, nedocházelo tedy k formálnímu přerazování farníků do jiných správních obvodů. Seznamy byly připravovány jako formulář, nehrozí nebezpečí, že by došlo k nezapsání osoby jen proto, že vykonala zpověď jinde. Zmíněné nepřesnosti týkající se stáří lze eliminovat pomocí konfrontace s matričními záznamy. Co se týče závěrečných sumářů, počty obyvatel jednotlivých kategorií byly vypočítávány pomocí dílčích součtů na každé stránce seznamu.⁸¹ Je patrné, že novorychnovské zpovědní seznamy obsahují mnohem širší a přesnější spektrum údajů, než stejný typ pramene ze staršího období. Nabízí snadnou možnost rekonstrukce rodin, zároveň umožňují pohled do lokální prostorové i sociální mobility obyvatelstva.

Další okruh pramenů vznikl v souvislosti s vrchnostenskou správou panství. Problematika patrimoniální správy a jejích písemností v první polovině 19. století je poněkud opomíjeným tématem. Pro úřední dokumenty vzniklé v posledních letech velkostatku se předpokládá kontinuita s dřívějšími dokumenty, rostoucí vliv byrokratizace a státních zásahů a také jakási vzrůstající „nezajímavost“.⁸² Chybí diplomatický rozbor těchto písemností, nepříliš četné jsou také studie týkající se moderní vrchnostenské správy, která měla i přes sílící vliv státu nadále neoddiskutovatelný vliv na život venkovského

⁸⁰ Lucie Steinbachová označuje jako hlavní nedostatky zpovědních seznamů proměny rozsahu farního obvodu, zpovídání se mimo příslušnou farnost, vynechávání malých dětí a špatné součty. Matriční údaje ve zpovědních seznamech doporučuje ověřit novou excerpcí z matriky. L. STEINBACHOVÁ, *Ke kritice spolehlivosti*.

⁸¹ Pro ověření těchto údajů byly údaje v několika sondách přepočítány. K aritmetickým chybám nedocházelo.

⁸² Srov. Ivan HLAVÁČEK – Jaroslav KAŠPAR – Rostislav NOVÝ, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002³, s. 250-254.

obyvatelstva.⁸³ Zásadním předělem ve fungování patrimonía bylo roku 1786 zavedení funkce justiciára, zkušeného soudního úředníka, který vnesl přímo dovnitř patrimonía prvek státní správy.⁸⁴

Zcela zásadním pramenem pro výzkum dějin venkova jsou gruntovní knihy. Pozornost jim byla věnována především v šedesátých letech 20. století, kdy byly prováděny jejich soupisy.⁸⁵ Je třeba zmínit především rozsáhlou monografii Vladimíra Procházky⁸⁶ a práce Josefa Hanzala a Miroslava Volfa, kteří pro studium gruntovních knih požadují diplomatickou metodu výzkumu, velký důraz kladou na studium právních aspektů a norem týkajících se gruntovních knih. Počínající moderní období po tereziánských a josefinských reformách takřka opomíjejí. Předpokládají vzrůstající uniformitu vrchnostenských písemností, které měly nadále být vedeny pod státním dohledem a podle byrokratických zásad. Výjimku představuje pouze cenná studie Miroslava Trantírka, který zkoumal vliv státních zásahů do vedení gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku.⁸⁷ Důležité informace o normách pro vedení gruntovních poskytuje také starší práce Miloslava Volfa.⁸⁸

⁸³ Základní informace o patrimoniální správě podává Jan JANÁK – Zdenka HLEDÍKOVÁ – Jan DOBEŠ, *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005, s. 229-238. Většina prací se týká správy a písemností větších panství v širším časovém rozsahu. Ústřední správou velkých dominií se zabývají Karel TRÍSKA, *Vývoj černínské ústřední správy*, SAP 1968, s. 363-376; Antonín ROUBIC, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. století*, SAP 31, 1981, s. 418-475. Především na úředníky, jejich hierarchii a pravomoci je zaměřena studie Marie ZAORALOVÉ, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti*, SAP 19, 1969, s. 258-304. Charakteristiku činnosti důležitých úředníků chotkovského panství spolu s rozбором především hospodářských písemností vedených na jejich statcích podal Jiří TYWONIAK, *Ústřední správa chotkovských velkostatků a její archiv*, SAP 23, 1973, s. 3-105. Reformami správy děčínské panství v první polovině 19. století se zabývá Helena SMÍŠKOVÁ, *Správa děčínské panství za Františka Thun-Hohensteina (1808-1844)*, SAP 22, 1972, s. 356-412. Bohužel poměrně stručná je studie Jiřího Zálöhy, která se týká Schwarzenberských panství dvacátých let 19. století, Jiří ZÁLOHA, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejich orgánů v 19. století*, Archivum Trebonense 1991, s. 71-99. Písemnostmi lobkovického velkostatku Mělník se zabývá Petr KOPIČKA, *Správa velkostatku Mělník v 16.-20. století. Diplomatická studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy*, Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78.

⁸⁴ K této problematice blíže Václav ŠOLLE, *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, zejména s. 126-129.

⁸⁵ Josef HANZAL, *Současný stav a výsledky studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-54; Ivan ŠTARHA, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205; Miroslav VOLF, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50-127. Docházelo také k soupisům urbárů, především Jan ŘEZNIČEK, *Soupis českých a moravských urbárů*, AČ 22, 1972, s. 73-86; Adolf KALNÝ, *Soupis urbárů jihočeských archivů 1378-1773 I-II*, České Budějovice 1976.

⁸⁶ Vladimír PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963. Tato kniha je zatím jedinou monografií zabývající se komplexně gruntovními knihami.

⁸⁷ Miroslav TRANTÍREK, *Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849*, SAP 10, 1960, s. 105-181.

⁸⁸ Miloslav VOLF, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy archivu země české 13, 1939, s. 41-108.

Gruntovní a pozemkové knihy, tedy knihy vedené vrchnostmi a zaznamenávající právní pořízení týkající se poddanských nemovitostí, jsou velmi důležitým a poměrně hojně využívaným pramenem.⁸⁹ V minulosti pro ně bývaly používány různé názvy, především pozemkové knihy, registra gruntovní, gruntovnice či německy Dreydingbücher, Taydingbücher, Gewährbücher a ani moderní terminologie není ustálena.⁹⁰ Vedle základních pozemkových knih, zaznamenávajících majetkoprávní změny na zakoupených poddanských usedlostech, se záhy vyvinuly další, speciální typy.⁹¹ Nejobvyklejší byly v raném novověku patrně knihy trhové, knihy kšaftů, svatebních smluv, listin, sirotčí registra.⁹² Vzorem pro jejich vedení byly převážně knihy městské a původně byly spjaty s činnostmi výročních vesnických soudů.⁹³ Nárůst těchto speciálních typů knih vedl k rozrůznění terminologie, která se ke gruntovním knihám váže.

Pro problematiku 19. století je výhodnější využívání terminologie Miroslava Volfa a Miroslava Trantírka, kteří jako zastřešující pojem pro knihy evidující majetkovou držbu poddaných preferují termín gruntovní kniha. Základní knihy zaznamenávající postupnou držbu na jednotlivých usedlostech byly po zrušení patrimonium u okresních soudů vedeny pod označením pozemkové knihy. Tento termín navíc využívá inventář Archivu pražského arcibiskupství, v jehož rámci jsou zkoumané svazky uloženy. Termín „pozemková kniha“ je tedy v předkládané práci používán pro základní typ, zaznamenávající posloupnost na

⁸⁹ Přehled bádání přináší Bronislav CHOCHOLÁČ, *O studiu pozemkových knih*, SPFFBU C – 40, 1993, s. 51-61. Týž autor na základě výzkumu raně novověkých pozemkových knih dospěl k důležitým poznatkům ohledně finančního hospodaření venkovského obyvatelstva. Týž, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999; Týž, *Poddaní na venkově*, in: Tomáš BOROVSÝ – Bronislav CHOCHOLÁČ – Pavel PUMPR (edd.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, Brno 2007, s. 292-336.

⁹⁰ Nejvíce diskuzí se týká především pojmu pozemková kniha. Starší práce sice diskutovaly o vhodnosti užívání pojmů gruntovní / pozemková kniha, ke shodě však nedošlo a oba pojmy byly (a jsou) nadále využívány jako synonyma. Důležitým příspěvkem k diskuzi byla polemika Stanislava Poláka a Oldřicha Turčina. Stanislav POLÁK, *Knihy pozemkové a knihy městské. Poznámka k diplomatické teorii*, AČ 16, 1966, s. 208-215. Svá stanoviska upřesnil v odpovědi Oldřichu Turčínovi, Týž, *Několik poznámek k „několika poznámkám“*, AČ 17, 1967, s. 218-219. Polemicky reagoval Oldřich TURČÍN, *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98-101.

⁹¹ Josef HANZAL navrhuje pro knihy 16. století tento způsob dělení rustikálních pozemkových knih: purkrechtní (trhové) knihy, knihy kšaftů a inventářů, odúmrtní knihy, sirotčí knihy, knihy sporů a narovnání, viniční (horenské knihy). Podotýká ovšem, že takto přesně vyhraněných knih byla jen menšina, protože většinou byla na panstvích vedena jen jedna kniha, do níž byly zapisovány všechny typy zápisů. J. HANZAL, *Současný stav*, s. 55.

⁹² M. VOLF, *Výsledky*, s. 97-127.

⁹³ Vznikem gruntovních knih se zabývá Vladimír PROCHÁZKA, *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, ČSPS 68, 1960, s. 81-83.

jednotlivých gruntech, a termín „gruntovní kniha“ nebo „gruntovnice“ je chápán jako souhrnné označení pro všechny typy těchto knih.

V rámci velkostatku Nový Rychnov je dochováno několik řad gruntovních knih. Patrně nejtypičtější jsou základní pozemkové knihy, které nesou v originále název „Grundbuch von ...“. První záznamy v nich se týkají událostí datovaných do třicátých nebo čtyřicátých let 18. století. Podle poznámek v záhlaví těchto zápisů sem však byly přeneseny ze „starých knih“ až v osmdesátých letech 18. století, konkrétně bývá zmiňován rok 1784.⁹⁴ Starší pozemkové knihy, na které se tyto svazky odvolávají, nejsou v rámci velkostatkového archivu uloženy.⁹⁵

Celkem se jedná o jedenáct obdobně vedených svazků pozemkových knih. Obsahují údaje týkající se dvou nebo tří obcí, kde každá lokalita má v knize vlastní oddíl.⁹⁶ V rámci jedné vesnice či městečka jsou jednotlivým usedlostem věnována reálná folia, na která jsou poznamenány všechny události s nimi spjaté. Po základním zápise prvního uváděného majitele chronologicky následují další příписы týkající se usedlosti. Pozemkové knihy jsou tedy vedeny velmi tradičním způsobem, doloženým v podstatě už pro nejstarší typy pozemkových knih. Důležitá změna však nastává v případě oněch dodatečných příписы. Nejsou totiž zaznamenávány v plném znění, ale pomocí odkazů na další úřední knihy vedené v rámci panství. Záznam v pozemkové knize zůstával tradičním, centrálním zdrojem údajů o usedlosti, zároveň se z něj rozbíhaly spojující linie k dalším typům písemností. Díky systému odkazů pozemkové knihy nadále evidovaly všechny změny na

⁹⁴ Obvyklá formulace zní: „Přenesený zápis ze staré knihy roku 1784“, načež následuje přepsaný text starého zápisu. Například NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 260 a; tamtéž, fol. 284 a; tamtéž 290 a. Do nových pozemkových knih nebyly přeneseny starší zápisy týkající se všech usedlostí.

⁹⁵ V archivu pražského arcibiskupství jsou uloženy dvě nejstarší gruntovní knihy novorychnovského panství, z let 1625 – 1671 a 1658 – 1716. Tyto knihy nebyly pro účely této práce podrobně zkoumány, je však jisté, že mezi dobou, kdy byly vedeny, a založením nových pozemkových knih v 80. letech 18. století je poměrně dlouhá časová prodleva, během níž nejsou pozemkové knihy panství Nový Rychnov dochovány, přestože pravděpodobně byly vedeny. NA Praha, APA I, inv. č. 2610; tamtéž, inv. č. 2611. K problematice zakládání nových svazků pozemkových knih blíže M. VOLF, *Vývoj gruntovních knih*, s. 61-64.

⁹⁶ Využity byly tyto knihy: pozemková kniha pro Horní a Dolní Hutě pro léta 1765 – 1881 (NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1436, sign. 185 Pelhřimov), pozemková kniha Lešova, Rynárce a Dlouhé Vsi z let 1735-1884 (tamtéž, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov), pozemková kniha Milíčova a Hojkova pro léta 1730 – 1876 (tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov) a pro období 1845 – 1883 (tamtéž, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov), pozemková kniha Nového Rychnova a Chaloupek z let 1722 – 1883 (tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov), pozemková kniha Řeženčic, Těšenova a Trsova pro léta 1745 – 1877 (tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov) a pozemková kniha Těšenova a Řeženčic z let 1845 – 1883 (tamtéž, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov). Součástí všech pozemkových knih jsou indexy.

jednotlivých usedlostech, zároveň však mohly vyhovovat nárokům na moderní byrokratické úřadování.⁹⁷

Vzhledem ke zkoumanému tématu jsou vedle základních pozemkových knih důležité především knihy smluv, nazývané nejčastěji „Sentenzenbuch“ nebo „Transactionsbuch“, které byly vedeny v letech 1799 – 1851.⁹⁸ Předmětem jejich záznamů byly dohody a smlouvy mezi poddanými, svatební smlouvy, smlouvy o koupích a předávání usedlostí, vyjednání pozůstalostí, dluhy. Ujednání týkající se obyvatel celého panství do nich byla zapisována in extenso v chronologickém pořádku. Jednotlivé zápisy byly v záhlaví označeny jednacím číslem a výraznějším nadpisem, označujícím předmět zápisu (například kšaft, svatební smlouva, Urteil).

Jejich charakter však nebyl úplně jasně vymezen. Na rozdíl od ostatních gruntovních knih novorychnovského panství nenesou jednoznačný, stručný název. Jejich pojmenování, zapsané na přední straně desek, je vlastně výčtem záležitostí, které do nich měly být zapisovány.⁹⁹ Svým charakterem kniha odpovídá spíše knihám listin, zvaných libri instrumentorum, Urkundenbücher. Podle definice Miroslava Volfa byly tyto knihy výrazem potřeby „opustit způsob vkládání celých smluv do základních knih, jak se stalo v 18. století zvykem, a vrátit se ke staršímu způsobu vtělování registrem, při čemž by gruntovní smlouva byla zapsána v celém znění v knize pomocné.“¹⁰⁰ V případě, že byl učiněn zápis do knihy smluv, skutečně už nebyl v pozemkové knize v plném znění opakován, došlo pouze k zaznamenání stručného registru a odkazu na příslušný svazek a folio.

⁹⁷ Zvláště byly vedeny knihy zaznamenávající držbu dominikálního majetku. Zahrnují vždy celé panství, ale mají podobu a všechny náležitosti rustikálních pozemkových knih, s tím rozdílem, že zaznamenávají transakce ohledně majetku patřícího vrchnosti. V předkládané práci nebyly takřka využity. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1444, sign. 186 Pelhřimov; tamtéž, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov.

⁹⁸ Nejstarší svazek zahrnuje období let 1800 – 1831, NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov. Následující kniha pokrývá období let 1832 – 1838, Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov. Poslední svazek byl veden v letech 1838 – 1851, tamtéž, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov.

⁹⁹ Nejširěji je toto vymezení definováno u nejstarší z nich, která nese název „Testamenten, Erbabtheilungs, Transactions, Sentenzen und Ehepakten Buch ab anno 1799.“ Takto dlouhý název samozřejmě nebyl běžně používán. V odkazech směřujících k této knize se většinou mluví o „Sentenzenbuch“ nebo „Transaktionbuch“ resp. „knize transakční“, méně častá jsou označení kniha svatebních smluv resp. „Ehepaktenbuch“, případně „instrumentní kniha,“ ojedinele i „kniha rozsudků.“ Použitý název se odvíjel od charakteru pořízení, ke kterému se vztahoval, přičemž označení „Transaktionsbuch“ a „Sentenzenbuch“ se užívala jako univerzální.

¹⁰⁰ M. VOLF, *Výsledky*, s. 101-102.

Pozůstalostní agenda byla vedena částečně zvlášť.¹⁰¹ Využit lze především poměrně velké množství spisů z let 1779 – 1850.¹⁰² Počet dochovaných složek se po jednotlivé roky různí, všeobecně ale je možno říci, že čím hlouběji do minulosti, tím je spisů méně.¹⁰³ V rámci pozůstalostního řízení, které bylo obligatorní pro všechny vrstvy obyvatelstva, se v ideálním případě dochoval úvodní formulář (často v podobě elenchu spisu), kšaft či jeho parafráze, inventář pozůstalosti zemřelého a výkaz ohledně rozdělení majetku, případně zápisy dalších projednávání pozůstalosti. Jednotlivé součásti spisů mají někdy spíše konceptní charakter, objevují se drobné opravy, marginální poznámky a dodatky.

Spis vzniklý při pozůstalostním řízení byl obvykle vložen i do úředních knih. Často byl zapsán takřka v plném rozsahu, nebo z něj byly vybrány nejdůležitější pasáže. Je třeba zmínit především knihy nazývané „Verlassenschaft-abhandlungsbuch,“ vedené ve čtyřech svazcích v letech 1799 – 1846,¹⁰⁴ k zápisů pozůstalostí ale byly využívány i knihy smluv. Velkou výhodou práce s knihami pozůstalostních řízení je oproti spisům úprava a přehlednost čistopisu a především indexy. Věcné výtahy z pozůstalostních řízení byly navíc vpisovány do pozemkových knih v rámci předání usedlosti novému majiteli.

Na základě záznamů všech typů gruntovních knih lze sledovat právní vztah žen k usedlostem, jež zdědily po rodičích, koupily společně s manželem, nebo na které získaly nárok vstupem do manželství. Neméně důležité jsou zaznamenané okolnosti těchto transakcí. Vdovy se v zápisech objevují buď jako dědičky či majitelky usedlostí, případně jako hospodyně, spravující usedlost dočasně po dobu nezletilosti potomků. Nejčastěji zde ovšem ovdovělé ženy figurují v roli výměnkářek, které má nastupující hospodář zajistit.

¹⁰¹ Celkem mohl být záznam o pozůstalostním řízení využit u 192 ovdovělých žen. Z toho v 21 případech se dochoval pouze záznam o pozůstalostním řízení vdovy, ve 157 případech pouze záznam o vyřízení pozůstalosti manžela. Pouze pro 14 případů je možné využít jak pozůstalostní řízení muže, tak i vdovy. V některých případech byly záležitosti pozůstalostních řízení zaznamenány s většími či menšími obměnami vícekrát.

¹⁰² NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 335-344.

¹⁰³ Srovnání nabízí článek Alice Velkové, ve kterém autorka analyzovala vývoj počtu sepsovaných testamentů na Štáhlavsku v první polovině 19. století. Své závěry však opřela pouze o excerpce knih listin, aktový materiál, který na Novorychnovsku tvoří základ pozůstalostních řízení, vůbec nezmiňuje. Alice VELKOVÁ, „Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.“ *Význam právních pořizování ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504-531.

¹⁰⁴ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov (pro období 1799 – 1824); tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov (pro období 1825 – 1832); tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov (pro období 1832 – 1840); tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov (pro období 1840 – 1846). Knihy jsou vedeny chronologicky, nejsou jakkoli jinak členěny. Posledních tři svazky mají index obsahující jméno zemřelého, obec, ze které pocházel, a folio zápisu.

Důležitými záznamy gruntovnic a knih smluv jsou svatební smlouvy a s nimi související dohody o postoupení usedlostí.¹⁰⁵ Svatební smlouvy – „kontrakty“ byly zpravidla uzavírány v krátkém období mezi zasnoubením a vlastním uzavřením manželství. Svatební smlouva nebyla obligatorní, i když častěji měly zájem na jejím uzavření především bohatší páry. Vyloučeny ale nebyly ani mezi snoubenci z domkářských rodin nebyly vyloučeny. Nevyskytují se ovšem v případech, kdy ani jeden z novomanželů neměl naději na získání „místa“, tedy hospodářské usedlosti či alespoň domku. Po formální i obsahové stránce byly novorychnovské svatební smlouvy do značné míry unifikované. V úvodu byly nejprve uvedeny „strany“, jež se uzavření smlouvy účastnily, tedy ženich, nevěsta, jejich rodiče či poručníci, případně svědci.

Další odstavce byly věnovány vyčíslení majetku, který snoubenci do manželství přinášeli, tedy věna nevěsty a protivěna ženicha. Velká pozornost byla věnována pojištění těchto „zánosů“, zaznamenány byly i termíny jejich splácení. Jeden z novomanželů, častěji ženich, přinášel do manželství vlastnictví usedlosti, či podíl na ní. Druhý člen páru, zpravidla nevěsta, jež se „přivdala“ ke svému partnerovi, přinášel kromě svých osobních věcí (takzvaného „Einrichtungu“ nebo výbavy) dobytek, zemědělské nářadí, hotové peníze, někdy i dočasný pronájem polností. Součástí tohoto zánosu bývaly zpravidla použity na vyplacení podílů a dluhů váznoucích na usedlosti, jejichž splacení bylo povinností nového hospodáře stejně jako zajištění výměnku pro rodiče, případně i prarodiče či nemocné sourozence. Velká pozornost byla věnována dědickým nárokům mezi manžely

¹⁰⁵ Svatebními smlouvami staršího období, především v souvislosti s městským prostředím se zabývá Pavla NÁCOVSKÁ, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně dějinného a historicko-demografického poznání. Kutná Hora 1550 – 1600*, HD 21, 1997, s. 37-72; Michaela HRUBÁ, *Sňatek zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předbělohorských měst*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 19-26. Rozbor venkovských svatebních smluv, mechanismu jejich uzavírání i možností jejich využití podává: Jana MRÁZKOVÁ, *„Přislibujou sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.“ Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 73-107. Nověji se obdobím raného novověku v souvislosti s prostředím malého města zabývá Tereza SIGLOVÁ, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 27-46. Důležitá je také studie Alice Velkové v tomtéž sborníku: Alice VELKOVÁ, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v I. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 75-86. Zmiňované studie ukázaly širokou využitelnost svatebních smluv a jejich nepopiratelný význam pro dějiny rodiny a každodennosti. V rámci předkládané práce bylo využito celkem 33 svatebních smluv a smluv o předávání usedlostí.

uzavírajícími svatební smlouvu. Tato ustanovení mají dvě alternativy: první pro případ bezdětného manželství a druhá předjímající situaci, kdy v okamžiku smrti jednoho z partnerů budou naživu děti narozené v manželství.¹⁰⁶ Svatební smlouva se tak stávala „předstupněm poslední vůle“.¹⁰⁷

Podobná ustanovení jako svatební smlouva obsahovala i dohoda o postoupení usedlosti. Hospodářství byla zpravidla předávána z generace na generaci mezi příbuznými¹⁰⁸ a tento akt měl charakter koupě či dědického vypořádání.¹⁰⁹ Nový hospodář přebíral statek od rodičů v stanovené ceně, ze které byl odečten jeho dědický díl.¹¹⁰ Stanovená suma nebývala vyplácena v hotovosti, skládala se většinou z dluhů a podílů, které na usedlosti vážly. Některé částky byly na statku pouze pojištěny a k jejich výplatě mohlo dojít později, nebo vůbec. Typické byly výplaty podílů pro sourozence odložené na dobu jejich sňatku či hotovost, kterou si pro případ nouze pojišťovali výměnkáři. Takové platby pak bývaly uvedeny slovy „pokud by toho potřeboval“ nebo „na jakýkoli požádání“, případně mohly být při vyplácení zohledněny finanční poměry hospodáře, který měl splácet „jak bude moct“. Velmi pečlivě byly stanoveny podmínky výměnkářů, nový hospodář jim měl obvykle zajistit byt a stravu, někdy měli zajištěn naturální příspěvek, pojištěn určitý peněžitý podíl či směli k vlastní potřebě využívat část domácího zvířectva. Obvyklé bylo „přisívání“ některých plodin, zpravidla lnu, a chování kusu dobytka „na píci hospodářově“.

Záležitosti ohledně předání usedlosti novému hospodáři a otázka jeho sňatku byly zpravidla pojednávány v jeden okamžik a vtěleny do jediné smlouvy s tím, že některá ustanovení mohla nabýt platnosti až v později. V typickém případě vypadala situace tak, že při svatbě dědice či dědičky usedlosti byla sepsána smlouva, ve které bylo slíbeno předání gruntu, zaznamenány povinnosti, které dědic převezme, a zároveň i přislíbeno a pojištěno věno jeho nevěsty, respektive jejího ženicha. Dále byly vyčísleny dluhy, podíly, povinnosti vůči vrchnosti, platy, stanoveny byly i podmínky výměnku. Někdy ovšem nedošlo k předání usedlosti hned a starý hospodář si vymíňoval, že bude ještě nějakou dobu

¹⁰⁶ Vzhledem k velkému množství možných řešení dědického vypořádání po zemřelém manželovi a zásadní důležitosti tohoto aktu pro ovdovělou vdovu se touto problematikou podrobně zabývá kapitola II. 5.

¹⁰⁷ J. MRÁZKOVÁ, *Přislíbujou*, s. 73-76.

¹⁰⁸ Dědictví v rodě, podporované i vrchností, bylo zárukou určité stability, zatímco rychlé střídání hospodářů znamenalo nestabilitu a finanční potíže gruntu. J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 130-131.

¹⁰⁹ Jan HORSKÝ – Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*, Praha 1996, s. 50-59.

¹¹⁰ Tento systém se odvozoval od tzv. „rodinného majetkového společenství“, podle kterého měly všechny děti nárok na stejný díl z rodinného majetku. Podrobně V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, 365-473.

hospodařit, přičemž tato lhůta nebyla zpravidla přesně vymezena a její trvání záleželo pouze na jeho vůli.

Podle Josefa Hanzala měly zápisy v gruntovních knihách deklaratorní charakter, podobný dosvědčovacím listinám. Do knih byly vkládány záznamy ověřené a správné, zpočátku informovaly převážně o pořízeních, které již proběhly. Především v mladší době byly vedeny „na zásadách veřejnosti, platnosti a správnosti.“¹¹¹ Největší problémem kritiky je manipulace s cenami usedlostí. Cena gruntu i výše podílů se vždy odvíjely především od momentální ekonomické situace usedlosti, roli tu hrála i tradice.¹¹² Hospodář, který chtěl například zvýhodnit svého nástupce, udával cenu usedlosti, ze které se měly vypočítávat podíly, o něco nižší, než ve skutečnosti byla. Tendence k úpravám nominální hodnoty gruntů patrně vzrůstaly tvář v tvář nejistotě napoleonských válek a s nimi související inflací. Několik případů z novorychnovského panství svědčí o tom, že cena usedlosti mohla být hospodářem snížena až na polovinu skutečné hodnoty. V takovém případě ve jménu ostatních dědiců zasahovala vrchnost a nařizovala právní odhad. Úředníci se angažovali také tehdy, když dědictví bylo odkázáno nerovnoměrně a došlo k „ošizení“ některého z dědiců. Díky těmto zásahům je možné zjistit vybavení i ceny usedlostí, problematiku jejich držby, i to jaký byl vztah hospodářů a ostatních členů rodiny k tomuto majetku.

Základem pro pozůstalostní řízení bývala obvykle závěť nebožtíka. Tyto „kšafy“ nebo také „poslední poručení“ či „pořízení“ bývaly zpravidla činěny ústně, za přítomnosti rodiny a důvěryhodných svědků z řad sousedů. Poslední vůle nebožtíka byla rodinnými příslušníky zpravidla pokládána za nezpochybnitelnou.¹¹³ K vytváření kšaftů docházelo takřka výhradně v okamžiku blížící se smrti, nebyly sepisovány s předstihem jako tomu bylo ve šlechtickém prostředí.¹¹⁴ V souvislosti s posledními vůlemi bývá často zmiňováno osobní „vyznání víry“ kšaftujícího. Tento prvek se však ve zkoumaných posledních vůlích takřka nevyskytuje.¹¹⁵ V případě venkovského obyvatelstva bylo nejdůležitějším účelem kšaftu vypořádat svou pozůstalost, vypočítat majetek a dluhy a upravit poměry mezi dědici,

¹¹¹ J. HANZAL, *Současný stav*, s. 41.

¹¹² J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, především s. 134.

¹¹³ Alexandra NAVRÁTILOVÁ, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004, s. 184-201.

¹¹⁴ Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004, s. 80-100.

¹¹⁵ Výjimkou jsou poslední vůle z městečka Dolní Cerekev z první třetiny 19. století, které nebyly do výzkumu zahrnuty. V tomto případě se jedná o velmi formalizované invokace v úvodcích kšaftů, které byly někdy doplněny „odkázáním“ nebožtíkova těla zemi a duše Bohu.

především určit budoucího hospodáře na usedlosti. Prvořadým zájmem testátora bylo zamezit případným sporům uvnitř rodiny.

Vzhledem k převažující negramotnosti i obvyklým okolnostem vzniku poslední vůle, kterou testátor činil „na smrtelné posteli ležící“, se ve zkoumaném prostředí takřka nevyskytují vlastnoručně psaná „pořízení“. Kšaft buď zapsal někdo z přítomných a umírající jej podepsal či označil třemi křížky, nebo byl během pozůstalostního řízení reprodukován ústně. Pro právní platnost nadiktované či pouze sdělené závěti byla nejdůležitější psychická způsobilost a dobrá paměť kšaftujícího. Důkazem jsou stereotypně se opakující formulace, dosvědčující, že umírající „při dobrém rozumu poručenství udělal.“ Závažné bylo také stvrzení obsahu kšaftu nejméně dvěma svědky, teprve „po předcházejícím stvrzení svědkův, že kšaftující při zdravém rozumu a dobrý paměti byl,“ mohlo dojít k veřejnému vyhlášení kšaftu a jeho přijetí „ku právu“. Pokud proti poslední vůli nebyly žádné námitky a pochybnosti, byla potvrzena vrchnostenským úřadem a nabyla platnosti.

V případech nejasností či absence závěti docházelo k právnímu odhadu majetku a k rozvržení pozůstalosti podle platných norem. Pozůstalostní inventáře jsou již dlouho využívány především etnology a kulturními historiky a historiky každodennosti, a to jak pro venkovské, tak městské prostředí.¹¹⁶ Poskytují skutečně velmi cenný podklad pro studium hmotné kultury i každodenního života lidí v minulosti. V případě zemědělského prostředí venkova je jejich obsah poněkud stereotypní, neboť zaznamenávají ty majetkové součásti, které byly drahé a důležité pro provoz usedlosti, především dobytek a hospodářské nářadí, ale také řemeslnické pracovní nástroje, nábytek, součásti oblečení a vybavení domácnosti.

Co se týče kritiky tohoto typu pramene, „poslední poručení“ i celá pozůstalostní řízení byla prováděna velice pečlivě. Testátor se zpravidla snažil o co nejspravedlivější a nejpřesnější zhodnocení své majetkové situace. Správné provedení pozůstalostního řízení

¹¹⁶ Například: Josef HANZAL, *Předbělohorské poddanské inventáře*, ČL 50, 1963, s. 169-174; Josef JANČAR, *Zemědělská usedlost na Slovácku v 18. století*, ČL 51, 1964, s. 76-85; Hana HYNKOVÁ, *Pozůstalostní inventáře z Orlických hor s ukázkami z Rychnova nad Kněžnou*, ČL 54, 1967, s. 16 – 30; Jaroslav KRAMAŘÍK, *Dvě ukázky podrobných popisů venkovských staveb z první poloviny minulého století*, ČL 56, 1969, s. 239-241; Jiří PEŠEK, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (=Opera Historica 1), s. 30-42; Jana STEJSKALOVÁ, *Kšaft jako pramen pro studium kulturní úrovně měšťanské domácnosti*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (=Opera Historica 1), s. 74-80.

bylo v zájmu všech pozůstalých. Stejně jako v dohodách o předání hospodářství se ale i zde objevují manipulace s cenou usedlostí. V pozůstalostních řízeních se vdovy objevují ve dvou možných situacích: buď jako dědičky zesnulých manželů, nebo, řidčeji, jako testátorky a původní majitelky rozdělovaného jmění.

Dochovaly se také spisy ohledně sirotčích záležitostí z let 1801 – 1850. Jde převážně o žádosti dospělých sirotků o vyplacení dědictví po rodičích. Jednalo se o peníze uložené v sirotčí kase nebo podíly pojištěné na usedlostech. Ovdovělé matky sirotků zde nejsou zmiňovány, z tohoto důvodu nebyly tyto písemnosti využity.¹¹⁷

Údaje získané excerpací pramenů byly vkládány do jmenné počítačové databáze. Základem pro vytvoření položky v databance byla kombinace údajů z úmrtních matrik,¹¹⁸ ve kterých je v ideálním případě zaznamenána smrt obou členů manželského páru. Tyto dva záznamy poskytly celou řadu údajů: jméno vdovy a jejího partnera či partnerů, jejich úmrtní věk, místo, ke dožili, povolání, kterým se zabývali. Excerpce matrik zemřelých byla zahájena v nejzazším možném momentě, tedy v roce 1785 a dovedena do roku 1855. Rok 1855 byl zvolen jako koncový, protože z tohoto období pochází poslední ze zповědních seznamů, důležitých pro výzkum struktur domácností. V tomto období navíc utichá výpovědní schopnost gruntovních knih a dalších pramenů. Data byla z dalších pramenů dále doplňována, především o datum a okolnosti sňatku, informace o sociálním zařazení, místu bydliště, o dětech narozených v manželství. Dále byly zaznamenávány údaje o právních vztazích členů rodiny a jejich majetkovém zázemí získané excerpací pozemkových knih, pozůstalostí a svatebních smluv. Vloženy byly i poznámky o uspořádání domácností ovdovělých žen. Každý záznam je tak výsledkem analýzy celé řady pramenů a kombinací údajů v nich obsažených.¹¹⁹

¹¹⁷ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1514, kart. 345-346.

¹¹⁸ Podobný postup využívá například Alain BIDEAU, *A demographic and social analysis of widowhood and remarriage: The example of the castelany of Thoisy-en-Dombes*, 1670 – 1840, *Journal of family history* 5, 1980, s. 32-33. Cílem tohoto postupu je získání co nejširšího a nejúplnějšího vzorku ovdovělých žen. Nevýhodou je fakt, že k určitému počtu vdov se nepodaří dohledat bližší údaje a tyto ženy se stávají pouze „položkou“ v databázi. Tomuto problému se například Alice Velková vyhnula tím, že databanku založila na excerpce pozemkových knih. Díky tomuto postupu získala ke všem zkoumaným ženám dostatek informací, ale jak sama podotýká, předmětem její studie se staly pouze ženy „výjimečné“, tedy majitelky usedlostí. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 325.

¹¹⁹ Na základě kombinace údajů obsažených v různých pramenech se podařilo vytvořit více či méně podrobné biogramy 641 ženy, které během svého života alespoň jednou ovdověly. Vzhledem k uvedené skutečnosti je u příběhů jednotlivých vdov odkazováno pouze na pramen, který je pro jeho rekonstrukci klíčový, nikoli na všechny prameny, ve kterých se dotyčné osoby objevují.

I. 3. Panství Nový Rychnov

Regionální historie novorychnovského panství není příliš probádána, zvláště co se novějších dějin týče. Dějiny městečka a farnosti Nový Rychnov sepsal roku 1895 kadovský kněz Jan Pavel Hille, synovec zdejšího faráře Františka Kaliny.¹²⁰ Dějiny farnosti Nový Rychnov a především dějiny jeho duchovní správy torzovitě zachycuje jediná dochovaná pamětní kniha.¹²¹ První zápisy do této knihy vznikly až v polovině devadesátých let 18. století, i když jsou zde poznamenány i události mnohem starší. Obsahuje také bohužel jen velmi stručné záznamy kronikářského charakteru týkající se dvacátých a třicátých let 19. století. Co se týče ostatních zkoumaných lokalit, nelze využít ani dochované pamětní knihy, ani sekundární literaturu.¹²²

Panství Nový Rychnov na Pelhřimovsku patřící k táborskému kraji podléhalo vrchnostenské správě pražského arcibiskupství, konkrétně ředitelství arcibiskupských statků v Červené Řečici. Arcibiskupům pražským Nový Rychnov spolu s nedalekou Červenou Řečicí patřil již za Arnošta z Pardubic, v husitské době se po konverzi Konráda z Vechty panství dostalo do rukou světských vrchností, z nichž nejdůležitější byli Leskovcové z Leskovce a páni z Říčana.¹²³ Jan z Říčana byl jako účastník stavovského povstání potrestán konfiskací dvou třetin svého zboží. Panství novorychnovské a červenořečické tak znovu připadlo církvi, roku 1623 jej přebíral arcibiskup Arnošt

¹²⁰ Jan Pavel HILLE, *Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895. Stručný popis farnosti přináší také: Johann TRAJER, *Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis*, České Budějovice 1862.

¹²¹ „*Memorabilis Ecclesiae et Parochiae Neo Richnow ab A[nn]o 1602*“. MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 1, kniha č. 1. Dále uvádím jen jako pamětní knihu kostela a fary novorychnovské. Jan Pavel Hille hovoří o pamětních knihách, ze kterých čerpal, dochován je však jen tento svazek. Obsahuje řadu zajímavých informací, týkajících se například vybavení a zázemí kostela, údaje o obyvatelstvu ale takřka neposkytuje. Jsou zde uvedeny opisy listin ze 17. století, inventáře kostelního vybavení z let 1713 a 1815, poznámky o patronátu kostela, údaje o zdejších duchovních správcích, kaplánech, učitelích, velká pozornost je věnována majetku záduší, deputátům, desátkům. Cenný je i latinský popis zvonů umístěných v novorychnovském kostele. Při velkém požáru r. 1828 totiž kostel vyhořel a tyto zvony byly zničeny. Pamětní kniha je vybavena velmi stručným abecedním rejstříkem.

¹²² Pro úplnost zmiňuji knížku: Jaroslava PAULUSOVÁ, *Milíčov, Nový Rychnov a okolí ve vzpomínkách svých rodáků. Vzpomínky Josefa Tomana a dalších rodáků*, Pelhřimov 1996. Vzpomínky pamětníků se váží především k událostem dvacátého století, informace o starších dějinách obou obcí jsou převzaty ze zmiňované práce Jana Pavla Hilleho.

¹²³ V době světských pánů došlo také k rozšíření panství, když Kryštof z Leskovce roku 1584 přikoupil rynárecký dvůr. Koncem osmdesátých let 16. století tedy panství kromě tvrze a městečka Nový Rychnov zahrnovalo vsi Řeženčice, Milíčov, Hojkov, Boršov, Cejle, Olešnou, Řemenov, Chvalov, Onšovice, Dehtáře a Kocourovu Lhotky. Roku 1592 byla přikoupena i Dolní Cerekev, Jan z Říčana pak roku 1614 získal ves Těšenov.

Harrach.¹²⁴ Celé panství bylo odhadnuto na 91 927 kop grošů míšeňských, zahrnovalo zámek a městys Nový Rychnov, městečko Dolní Cerekev, vsi Cejle, Horní a Dolní Hutě, Hojkov, Lešov, Dlouhou Ves, Milíčov, Rynárec, Řeženčice a Těšenov.

Novorychnovský zámek byl střediskem správy panství, které v 19. století tvořilo šestnáct menších vsí a samot.¹²⁵ Městečko mělo vlastní školu a faru při kostele Nanebevzetí Panny Marie. Farní obvod zahrnoval nejbližší sousedství Nového Rychnova.¹²⁶ Po zrušení patrimoniálních úřadů přešlo bývalé novorychnovské panství k pelhřimovskému okresnímu hejtmanství. Jednalo se o jazykově českou oblast,¹²⁷ která byla homogenní i v náboženském ohledu. Na celém panství se podle Sommerovy topografie nacházelo šestnáct protestantských rodin helvétské konfese a pět domácností židovského vyznání. Ke konverzím takřka nedocházelo, výjimky souvisely se smíšenými sňatky, které se vzhledem k malému počtu nekatolíků objevovaly jen zřídla. Místní vinopalnu řídil židovský správce, žijící zde spolu se svou rodinou a několika souvěrci.¹²⁸

¹²⁴ Během třicetileté války bylo celé panství velmi poničeno. Po převzetí panství arcibiskup roku 1629 potvrdil městečku všechna jeho práva. Roku 1640 vpadli do Nového Rychnova a okolí Švédové. Již počátkem tohoto roku žádal kardinál Harrach císaře, aby zprostil novorychnovské a červenořečické panství od průchodu vojsk. Ferdinand III. sice Harrachovi vyhověl, ale v praxi se ale jeho nařízení nepodařilo zcela prosadit. Teprve roku 1642 byla obnovena katolická duchovní správa v Novém Rychnově, které byla podřízena i Dolní Cerekev. Do politického dění se oblast zapojila v roce 1848. Dne 18. června byla konána volba poslance do národního sněmu, v městečku vznikla i městská garda, vlastníci také prapor vyobrazením českého lva. J. P. HILLE, *Farní osada*, s. 1-23.

¹²⁵ V 19. století byly tedy součástí Novorychnovského panství tyto obce: Nový Rychnov (Neu Reichenau), Milíčov (Militschau), Hojkov (Hoykau), Chaloupky, Lešov (Leschau), Těšenov (Tieschenau), Trsov, Řeženčice, Dolní Hutě (Unter-Glasshütten, Altenhütten), Dolní Cerekev (Unter-Cerekwe, Deutsch-Cerekev), Cejle (Zeil), Horní Hutě (Ober-Glasshütten), Rynárec (Rynaretz), Dlouhá ves (Langendorf), Houserovka, Mezná, Boršov (Borschau). Johann Gottfried SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s.155-160.

¹²⁶ Sumáře zpovědních seznamů definují farní obvod takto: obce Čejkov, Skelné Hutě u Čejkova, Hojkov, Dolní Hutě, Chrástov, Chaloupky, Lešov, Milíčov, Řeženčice, Sázava, Trsov, Těšenov a samoty Šance, Kopaniny, Nové Chalupy, které patřily k obci Rohozná pelhřimovského panství. Jedná se o nejpodrobnější vymezení, Sommerova topografie se při popisu farního obvodu spokojuje s vypsáním větších vsí. Pozdější Trajerův popis českobudějovické diecéze uvádí samoty Šance, Kopaniny, Lišití a Hammer (zde je zřejmě míněn novorychnovský železný hamr čp. 100 a 101). Vzhledem k využívaným pramenům přejímám vymezení sumářů zpovědních seznamů. V matrikách a dalších písemnostech se často objevují pomístní názvy (Mešnice, Plácek, v Losích). Tyto nepřilíh vzdálené samoty patřily k Novému Rychnovu a měly odpovídající popisná čísla.

¹²⁷ Tuto skutečnost uvádějí topografie i Trajerův popis. Německé názvy lokalit se objevují pouze v německy psaných písemnostech velkostatku a nadřízených úřadů, v topografiích a katastrech. Čeština je výhradním jazykem matričních dokumentů, zpovědních seznamů a písemností, které vznikly z iniciativy poddaných, jako jsou svatební smlouvy, testamenty, supliky.

¹²⁸ V celé farnosti Nový Rychnov bylo roku 1833 evidováno 42 „helvétů“ a 12 židů. Postupně se počet nekatolíků výrazně zvýšil, v Novém Rychnově stoupl z 37 na 70, především díky generační výměně.

Celé panství mělo výměru 72 km². Přibližně tři čtvrtiny půdy byly rozděleny mezi poddané, jen asi 18 km² náleželo k dominikálu.¹²⁹ Na panství se nacházelo pět panských dvorů, v Novém Rychnově, Brajnerově u Těšenova, Cejli, Rájově a Rynárci. Součástí novorychnovského dvora byl ovčín, zisky vrchnosti přinášelo několik rybníků a rozsáhlé lesy.¹³⁰ Z hospodářského hlediska bylo důležité vybudování silnic ve čtyřicátých letech 19. století, které spojily Nový Rychnov s Pelhřimovem a Jihlavou.

Podle údajů zjištěných při vyměrování stabilního katastru roku 1829 se jednalo spíše o chudý kraj s méně příznivým, drsnějším klimatem, s dlouhotrvajícími zimami a nízkými teplotami.¹³¹ Pěstovalo se hlavně žito, oves a brambory, přičemž jako nejkvalitnější byla zhodnocena produkce žita a brambor, dále jetele a dřeva. Zdá se, že zdejší rustikální hospodaření mělo stále tradiční charakter. V zemědělství se používaly v této době obvyklé nástroje, kterými bylo možno půdu dobře mechanicky obdělávat, ale hnojení bylo zřejmě nedostatečné. Udržel se zde také zvyk společné pastvy na nepříliš kultivovaných pastvinách. Bezprostředně na obytná stavení v 19. století navazovaly zahrady a sady, nejčastěji se choval hovězí a skopový dobytek.¹³²

Podle názoru katastrálních úředníků mohlo mít zdejší zemědělství mnohem vyšší úroveň, jenže na to místním rolníkům chyběly potřebné finanční prostředky a vědomosti. Pokud své zemědělské výrobky prodávali, činili tak přímo doma, protože nejbližší dostupný trh byl až v Jihlavě vzdálené tři hodiny cesty. Nový Rychnov měl právo čtyř jarmarků konaných ve dnech významných církevních svátků. Kromě toho zde probíhal týdenní trh s plátnem a předivem. Místní řemeslníci vyráběli především pro lokální trh a pro potřeby panského dvora. Převažovaly potravinářské a oděvní profese a řemesla

¹²⁹ Rozloha panství byla určena na 12 531 jiter, 77 čtverečních sáhů (72,1 km²). Vrchnost měla přímo k dispozici 3120 jiter 80 sáhů čtverečních (18 km²), z toho více než 1096 jiter (6,3 km²) polí a 1295 jiter (7,5 km²) lesa. Rustikál tvořilo 9410 jiter 1597 sáhů čtverečních (54,2 km²), z čehož přes 5249 jiter (30,2 km²) zabírala pole a více než 1471 jiter (8,5 km²) lesy. J.G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 155-157. Jednotky odpovídají vídeňské soustavě měr a vah, která byla v této pro české země závazná. 1 jitro se skládá z 1600 sáhů čtverečních. 1 čtvereční sáh odpovídá 3,597 m². Gustav HOFFMAN, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.

¹³⁰ Ještě během celé první poloviny 19. století využívala vrchnost pracovní síly poddaných v rámci roboty. Soupis robotních povinností z roku 1850 uvádí, že celkově museli obyvatelé celého panství odpracovat 17 940 dnů roboty s potahem a 9 464 dnů pěší. NA Praha, APA, *VS Nový Rychnov*, inv. č. 1788, kart. 464.

¹³¹ NA Praha, *Stabilní katastr-duplikát*, inv. č. 8661, kart. 3861.

¹³² Podle konškrupční revize roku 1846 k největším hospodářstvím v průměru 6 volů, 5 krav, 5 kusů „jaloviny“, 9 ovcí a 1 prase.

zabývající se výrobou základních nástrojů.¹³³ Velmi rozšířena byla i domácí textilní výroba. Údaje v Sommerově topografii podtrhují význam tkalcovství s doložením, že toto řemeslo provozuje většina obyvatel.¹³⁴ Textilní výrobě napomáhala i existence vrchnostenských ovčínů a pěstování lnu.

Podle konskripční revize roku 1846 v městečku Nový Rychnov ze 283 domácností (Wohnparthein) pouze dvacet jedna nedisponovala žádným pozemkem, ovšem jen sedm držitelů živnosti mohlo být označeno termínem láník.¹³⁵ Zemědělství hrálo v životě obyvatel Nového Rychnova v první polovině 19. století nezastupitelnou úlohu. Je však zřejmý silný vliv nezemědělské produkce a domácí výroby jako důležité složky místní ekonomiky. Kombinování obou zdrojů obživy vysvětluje i z kolísání profesionálního zařazení jednotlivých osob. Týž člověk je často v témže časovém období označován jako představitel dvou povolání, zemědělského a řemeslného. Je zřejmé, že vedle „tradičních“ rodin, které živilo pouze zemědělství nebo prosperující řemeslo, zde existovala výrazná vrstva obyvatelstva, jejichž obživu lze označit jako protoindustriální. Tyto rodiny sice měly k dispozici určitý díl půdy, ale zároveň byly finančně závislé na domácí textilní výrobě. Velké množství podruhů poukazuje na nové možnosti obživy, ať už šlo o nájemní práci nebo přádláctví či tkaní.¹³⁶

Bádání o dějinách obyvatelstva 18. a 19. století určují teze o modernizaci společnosti, přechodu od starého k novému demografickému režimu a o vlivu protoindustrializace na strukturu rodin a obyvatelstva.¹³⁷ Termínem „starý“ nebo také „křehký“ demografický

¹³³ V městečku Nový Rychnov na sklonku 18. století fungovaly cechy řeznický, pekařský a mlynářský, ševcovský, společný krejčovský, tkalcovský, zednický a tesařský. Ve čtyřicátých letech 19. století bylo na panství evidováno 88 řemeslnických mistrů, 16 tovaryšů a 16 učňů, sídlících převážně v Novém Rychnově a Dolní Cerekvi.

¹³⁴ „Bedeunted ist die Leinweberei, die von den meisten Einwohnern getrieben wird.“ J. G. SOMMER, *Das Königreich Böhmen*, s. 157.

¹³⁵ Dalších osm majitelů vlastnilo půdu o rozloze menší než 1 lán a šestnáct obdrželo označení chalupník.. Bohužel, nejsou uvedeni jmenovitě.

¹³⁶ Nejnověji se domácí výrobou na Pelhřimovsku zabývala Helena Nováková. Podtrhuje důležitost zpracování lnu pro oblast Novorychnovska, zároveň ale poukazuje na pokles výroby lněné příze a látek pro trh kolem poloviny 19. století. Nový Rychnov byl znám také větším počtem krejčích, kteří spolu se svými rodinami podíleli také na armádních zakázkách. Později se v oblasti rozšířilo necování a ke konci 19. století i domácí výroba perleťových knoflíků. Helena NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělnku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 18, 2007, s. 89-94. Podmínky venkovského obyvatelstva a způsob selského hospodaření zejména ve druhé polovině 19. století v moravské části Vysočiny přibližuje Pavel NOVÁK, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova*, in: Jiří HANUŠ – Lukáš FASORA – Jiří MALÍŘ (edd.), *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 182-201.

¹³⁷ Eduard MAUR, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, www.cefres.cz/pdf/maur.pdf.

režim se označuje způsob lidské reprodukce, který se vyznačuje vysokou mortalitou, prudkými výkyvy úmrtnosti a zároveň „vitalitou“ danou vysokou a neregulovanou manželskou porodností.¹³⁸ Jádrem přechodu od starého demografického přechodu k novému bylo snížení úmrtnosti a regulace plodnosti. Důsledkem bylo zvýšení počtu obyvatelstva, spojené s změnami v ekonomické a sociální oblasti. Postupně se zcela proměnil rodinný život i postoje k samotné lidské existenci a devatenácté století se tak mohlo stát „stoletím rodiny“.¹³⁹

Příčiny a konkrétní mechanismy demografického přechodu bývají interpretovány různě. Zcela nesporná je souvislost s celkovým procesem modernizace, podtrhováno bývají především změny výroby a způsobu získávání obživy ve spojení s protoindustrializací a posléze industrializací. Mezi historiky nepanuje shoda v otázce, zda byl růst obyvatelstva příčinou nebo důsledkem výrobní konjunktury.¹⁴⁰ Jisté je, že možnost vydělávat a uživit rodinu přestala být omezena pouze na oblast zemědělství a tradičního řemesla.¹⁴¹ Do manželství tedy mohli ve větší míře vstupovat i lidé, kteří neměli k dispozici půdu ani živnost. To vedlo k častějším sňatkům a snižování sňatkového věku. Eduard Maur zdůrazňuje, že „v době napoleonských válek byl ovšem demografický přechod v Evropě teprve v počátcích a zcela dosud převažoval režim starý, charakteristický pro tradiční, předindustriální společnost.“¹⁴² Pro české venkovské rodiny zůstal po většinu 19. století větší počet dětí.¹⁴³ Vysokou natalitu nejvíce negovala značná úmrtnost, postihující především děti.

Počet obyvatel však narůstal i přes poměrně výrazné ztráty způsobené populačními krizemi konce 18. století a napoleonskými válkami.¹⁴⁴ Jako hlavní důvod poklesu mortality

¹³⁸ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 13-17.

¹³⁹ Philippe ARIÉS – Georges DUBY (edd.), *Histoire de la vie privée 4. De la Revolution á la Grande Guerre*, Paris 1987, především s. 90-116.

¹⁴⁰ Milan MYŠKA, *Protoindustrializace. (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, ČČH 92, 1994, s. 759-774

¹⁴¹ Souvislost způsobu obživy obyvatelstva a demografického vývoje regionu podtrhují Eduard MAUR – Pavla HORSKÁ, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. a 19. století*, HD 10, 1986, s. 177-189.

¹⁴² E. MAUR, *Počátky*, s. 10.

¹⁴³ Podle výzkumů provedených pro různé oblasti Čech na počátku 19. století připadalo průměrně na jednu vdanou ženu více než jedenáct porodů, což je množství srovnatelné se situací v 18. století. Ludmila FIALOVÁ, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 19, 1987, s. 207.

¹⁴⁴ Zatímco roku 1750 žilo v českých zemích přibližně 3,8 milionu lidí, o padesát let později to bylo už 4,9 milionu a v polovině 19. století takřka 6,8 milionu. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 389.

a zvýšení naděje na dožití bývá považováno zlepšení hygieny a zásobování potravinami.¹⁴⁵ K růstu populace tak docházelo i přesto, že počet narozených dětí v přepočtu na tisíc obyvatel postupně klesl.¹⁴⁶ Během 19. století se mírně zvyšoval věk při vstupu do prvního manželství,¹⁴⁷ zároveň se však díky rostoucím možnostem obživy mimo zemědělství zvýšila šance uzavřít sňatek i pro méně majetné vrstvy.¹⁴⁸ Tyto tendence ve vývoji obyvatelstva českých zemích jsou do doložitelné i pro panství Nový Rychnov.

Základní souhrnné informace o obyvatelstvu panství poskytují staré topografie. Nevýhodou práce Jaroslava Schallera z let 1785 – 1790 je to, že zaznamenává pouze počty domů v daných lokalitách, nikoli počet jejich obyvatel. Tomu věnuje pozornost Sommerova topografie ze čtyřicátých let 19. století. Podklady pro tuto statistickou příručku však pocházely z různých zdrojů a nejsou proto spolehlivě zařaditelné z chronologického hlediska.¹⁴⁹ V tabulce č. V. 1. 1. jsou zaznamenány údaje o počtu domů a obyvatel zkoumané oblasti udávané v obou zmíněných topografiích a v sumářích zpovědních seznamů. Z tabulky je zřejmý rychlý nárůst obyvatelstva v období mezi vydáním Schallerovy topografie a rokem 1855. Za necelé půlstoletí, do roku 1833, se počet domů ve zkoumané oblasti zvýšil o 17%. Nejvíce stavení přibýlo v Novém Rychnově a Těšenově, kde nárůst překročil 26%. Od začátku třicátých let se pak počet čísel popisných až do poloviny devatenáctého století nezvýšil.

Nadále však narůstal počet obyvatelstva. Z 2 454 udávaných Sommerovou topografií vzrostl do roku 1855 na 3 045, to jest o 24%. Počet obyvatel se zvýšil ve všech větších obcích, k stagnaci či naopak úbytku došlo v malých vsích. Je možné, že tento pokles mohl být způsoben populační vlnou v některých sídlech. Zároveň lze předpokládat i určitou migraci směrem k větším obcím, což by opět korespondovalo s rozvojem námezdní práce. Sonda do poměrů městečka Nový Rychnov ukázala, že populační nárůst v první polovině

¹⁴⁵ Pokroky v medicíně se na poklesu mortality projeví až koncem století. Massimo Livi BACCI, *Populace v evropské historii*, Praha 2003, s. 178-179.

¹⁴⁶ Na počátku 19. století se v dlouhodobých průměrech rodilo 41-43 dětí na tisíc obyvatel. V letech 1830-1880 to bylo v průměru 38 – 39 dětí. K větším výkyvům patrným v širším prostorovém měřítku docházelo jen v krizových letech epidemií a hladu. Ludmila FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143-189.

¹⁴⁷ Maxima osáhl průměrný sňatkový věk v padesátých šedesátých letech 19. století, kdy činil téměř 30 let u mužů a 25-26 let u žen. L. FIALOVÁ, *Vývoj*, s. 210-213.

¹⁴⁸ Věra HRUŠKOVÁ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201-228; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 207-210.

¹⁴⁹ E. MAUR, *Základy*, s. 68-69.

19. století byl způsoben především zvýšenou sňatečností. Nové rodiny, které takto vznikly, však vzhledem k neměnnému počtu usedlostí nemohly mít vlastní hospodářské zázemí a přesunovaly se do podruží. Rodiny majitelů usedlostí se tak sice příliš nerozrůstaly co do počtu členů, byly však stále členitější, rozšiřovaly se kolaterálně i descendentně či ascendentně. Nově vzniklé nukleární rodiny zjevně nebyly existenčně závislé na držení vlastního hospodářství. Jejich obživu zajišťovala či doplňovala námezdní práce, jejíž možnosti se patrně rozšířily natolik, že mohla uživit podstatně více lidí než dříve.

Panství Nový Rychnov bylo v první polovině 19. století pevně spjato s venkovským způsobem života a zemědělskou výrobou. Ve stejné míře zde patrně přežívaly tradiční společenské normy a uspořádání společnosti. Zároveň sem však pronikaly prvky modernizace spjaté především se změnou způsobu obživy obyvatelstva a pozvolným nástupem nového demografického režimu. To se odrazilo v rostoucím počtu obyvatelstva, ale i ve změně rodinných struktur. Docházelo k rozšiřování vrstvy bezzemků a drobných domkářů, kteří se stávali velmi početnou složkou obyvatelstva. Podobný vývoj probíhal i v dalších oblastech českých zemích.¹⁵⁰ Panství Nový Rychnov je tedy možné do značné míry považovat za lokalitu typickou pro méně úrodné oblasti Čech, které se na počátku moderní doby postupně reorientovaly směrem k nezemědělské výrobě, zároveň si však udržely tradiční venkovské uspořádání.

¹⁵⁰ Problematiku sociálního vývoje venkova a rodinných a sociálních struktur shrnují zásadní studie: Markus CERMAN– Eduard MAUR, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650 – 1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-776; Alice VELKOVÁ, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857. Srov. také studii Pavla Nováka, který se zabýval lokalitami v nejbližším okolí Nového Rychnova. P. NOVÁK, *Rolník*, s. 182-201.

II. VDOVY VE VENKOVSKÉ SPOLEČNOSTI PRVNÍ

POLOVINY 19. STOLETÍ

II. 1. Vdovy optikou historické demografie a dějin rodiny

Modernizační procesy, především protoindustrializace a změna demografického režimu, které byly popsány v přecházející kapitole I. 3., byly na počátku 19. století v českých zemích teprve v počátcích. Během krátké doby však došlo k proměnám, doložitelným i pro zkoumanou oblast, které se nepochybně odrazily i v životech (ovdovělých) venkovských žen. Z tabulky č. V. 1. 1. je patrný růst počtu obyvatel, který se v období let 1833-1855 zvýšil o více než 12 %. Vzrůstající množství obyvatelstva a s ním související demografické změny se ve vzorku ovdovělých žen začaly pozvolna odrážet až ke konci bádáního období, přibližně od dvacátých, výrazněji pak od třicátých let 19. století.

Jmenná databáze, která je základem předkládané práce, obsahuje ve své finální podobě jména 641 žen, které během svého života alespoň jednou ovdověly. Bohužel u řady z nich nebylo možné dohledat všechny potřebné údaje, nejčastěji kvůli neúplnosti pramenů ze staršího období nebo odchodu ženy mimo zkoumaný prostor. Přesná čísla ohledně počtu vdov lze vypočítat pouze na základě sumářů zповědních seznamů z druhé třetiny 19. století, přibližnou představu pro celé zkoumané období poskytují matriky zemřelých. Tyto údaje jsou zaznamenány v tabulce č. V. 1. 2., ze které je patrné, že v posledních desetiletích zkoumaného období ovdovělo dvojnásobné množství žen, než na přelomu 18. a 19. století.¹⁵¹

Badatelé se shodují, že ve starších populacích bývalo vdovství obvyklou záležitostí a ovdovělé ženy vždy početně převyšovaly muže nacházející se ve stejné životní situaci.¹⁵² Větší „obvyklost“ či rozšíření ženského vdovství oproti mužskému vdovectví lze doložit i etymologicky.¹⁵³ Z tabulky č. V. 1. 3. je patrné, že tyto jevy lze doložit i pro zkoumanou oblast. V roce 1833 činily ovdovělé ženy přibližně 3,5 % z celkového počtu obyvatel. Toto

¹⁵¹ Tento fakt spolu s větším množstvím dochovaných pramenů posunuje těžiště výzkumu k polovině 19. století. Nejenže v tomto období žilo ve zkoumané oblasti více ovdovělých žen, ale pro zkoumání jejich osudů lze využít i více pramenů.

¹⁵² I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 193; L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164.

¹⁵³ Ve většině evropských jazyků, stejně jako v češtině, je slovo „vdovec“ odvozováno od pojmu „vdova“. Na tento aspekt upozorňuje Merry E. WIESNER, *Women and gender in early modern Europe*, Cambridge 2002, s. 89.

číslo se zdá být nízké, ale vzhledem k tomu, že třetinu zaznamenaných tvořily děti mladší 12 let, lze říci, že vdovy tvořily přes desetinu dospělé ženské populace.¹⁵⁴ Vdov bylo navíc takřka třikrát více než vdovců.

Tyto jevy je možné zdůvodnit souhrou několika demografických okolností obvyklých ve starších populacích. Je to především rozdílný sňatkový věk, kdy ženy vstupovaly do manželství mladší než muži,¹⁵⁵ a odlišný průměrný úmrtní věk, který prisuzoval ženám vyšší naději na dožití než mužům.¹⁵⁶ Ovdovělí muži navíc snadněji uzavírali nová manželství. Jejich pozice „na sňatkovém trhu“ byly méně omezeny věkem a především měli jednoznačněji formulovaný vztah ke svému majetku, protože pozice muže – hospodáře byla nezpochybnitelná.¹⁵⁷ Demografický vývoj 19. a 20. století odsunoval význam vdovství do pozadí. Vzrůstající naděje na dožití způsobila, že počet mladých vdovců a vdov se snižoval a vdovství začalo být spojováno s obdobím stáří.¹⁵⁸

Novorychnovské ženy se poprvé stávaly vdovami v průměru po dvaadvaceti letech manželství.¹⁵⁹ Ty, které uzavřely nový sňatek, byly předtím vdané pouze necelých devět let. Délka jejich druhého manželství v průměru dosahovala více než 24 let.¹⁶⁰ Statisticky byl

¹⁵⁴ Zpovědní seznamy zaznamenávají v závěrečných sumářích počty dětí mladších 12 let, které následně zahrnují do celkového počtu obyvatel.

¹⁵⁵ Sonda do demografických poměrů městečka Nový Rychnov ukázala, že průměrný věk žen při prvním sňatku se během celé první poloviny 19. století pohyboval mezi 19 a 24 lety, zatímco u mužů bylo obvyklé oddálit vstup do manželství až za hranici plnoletosti. Sňatkový věk se však během první poloviny 19. století u obou pohlaví zvýšil, především přibýlo sňatků uzavíraných mezi snoubenci staršími třiceti let. Tato skutečnost odpovídá průměrným hodnotám v českých zemích. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 158-163; Ludmila FIALOVÁ, *Příspěvek k možnostem studia sňatečnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 9, 1985, s. 91; TÁŽ, *Vývoj*, s. 208-213.

¹⁵⁶ Přesná čísla lze s ohledem na nepřesnosti starších matrik určit až pro novější období. Pro sedmdesátá léta 19. století bylo propočteno, že dvacetiletý muž měl naději na dožití 58,6 a žena 60 let života. Kolektiv autorů, *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1998, s. 190. Na tomto trendu mnoho nezměnila ani doložená nadúmrtnost žen v reprodukčním období života. P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 390; Pavla HORSKÁ, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, *Demografie* 27, 1985, s. 321-328; Lumír DOKOUPIL – Ludmila NESLÁDKOVÁ, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193-206; J. GRULICH, *Venkovská žena*, s. 227.

¹⁵⁷ Podle Jana Horského a Markéty Seligové byla převaha vdov v české poddanské populaci dána jednoznačně tím, že „vdovci měli daleko větší šanci vstoupit znovu do manželství než ovdovělé ženy.“ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 92.

¹⁵⁸ I. BLOM, *The history of widowhood*, s. 193.

¹⁵⁹ Podle Olwen Hufton trvalo manželství v raně novověké Evropě v průměru 16-20 let přičemž to byly většinou ženy, které své muže přežívaly. Olwen HUFTON, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500 – 1800*, Frankfurt am Main 1998, s. 309.

¹⁶⁰ Údaje potřebné pro výpočet délky trvání prvního manželství se podařilo zjistit jen u 227 žen, průměrně strávily v prvním manželství 22,3 roku. Ze 108 žen, které se znovu vdaly, byla délka prvního manželství zjištěna u 50, trvalo průměrně 8,9 roku. U jednapadesáti podruhé provdaných žen bylo možno zjistit délku trvání druhého manželství, totiž 24,4 let. Průměrný věk v případech druhého ovdovění byl 57,7 let.

věk, ve kterém se ženy stávaly vdovami, poměrně vysoký, bezmála 50 let.¹⁶¹ Toto číslo je však ovlivněno existencí několika „dlouhověkových“ párů, které spolu v manželství strávily celý život.¹⁶² Při podrobnějším zkoumání je však patrné, že řada žen ztratila manžela v relativně mladém věku. Ukazuje se, že tvrzení stavící vdovství naroveň stáří je značně nepřesné a zobecňující, protože skoro polovina žen ovdověla před svými padesátinami.¹⁶³

Důležitý aspekt, který mohl předznamenat vdovství, byl věkový rozdíl mezi manželi. Ten se samozřejmě zvyšoval v případech, že jeden z partnerů již dříve ovdověl a stávající manželství bylo jeho druhým v pořadí.¹⁶⁴ Ve zkoumaném vzorku ovdovělých žen vstoupilo jen 10 % žen do prvního manželství s mladším mužem, přičemž v celé čtvrtině těchto případů činil věkový rozdíl pouhý jeden rok. Bez mála 26 % žen strávilo první manželství s mužem stejně starým nebo jen o málo starším, než byly samy, ale podobný počet žen prožil první manželský svazek s mužem více než o deset let starším.¹⁶⁵ S věkovým rozdílem mezi manžely stoupala pravděpodobnost ovdovění v mladém věku. Takové ženy velmi často vstupovaly do manželství znovu.

Pro další osudy ovdovělé ženy měly vedle sociálního postavení naprosto zásadní význam rodinné okolnosti, v nichž se nacházela. V rámci demografického úvodu je třeba zmínit především problematiku počtu dětí v rodině. Manželská plodnost nebyla ve venkovském prostředí 19. století dosud vědomě regulována a děti se rodily prakticky po celé plodné období páru. Ženy, kterým se podařilo v manželství zestárnout, mohly přivést na svět i více než deset potomků. Taková situace však nastávala poměrně zřídka, v jednom manželství se obvykle narodilo dětí méně, v průměru čtyři nebo pět. Děti přicházely na svět v pravidelných, přibližně dva až dva a půl roku trvajících intervalech, které se postupně prodlužovaly.¹⁶⁶ Poslední porody přicházely krátce po čtyřicátém roce věku matky a věkový rozdíl mezi sourozenci mohl být i generační.

¹⁶¹ Problematiku věku při ovdovění v případech novorychnovských žen ukazuje tabulka V. 1. 6.

¹⁶² Lze doložit, že minimálně 26 žen bylo za svého muže provdáno déle než 40 let.

¹⁶³ Tuto problematiku bylo možné zkoumat u 468 žen, z nichž před padesátým rokem věku ovdovělo 48,7%.

¹⁶⁴ Zatímco u žen, které ovdověly, je jméno prvního manžela v pramenech důsledně zapisováno, u mužů zmínky o případném předchozím ovdovění často chybí. Tento problém spolu s absencí matričních záznamů před rokem 1785 způsobuje, že evidence vdovců je neúplná. Ze souboru 641 zkoumané ženy bylo poprvé prokazatelně provdáno za vdovce 66.

¹⁶⁵ Problematiku věkových rozdílů mezi partnery na základě zkoumaného vzorku obyvatelstva přibližují tabulky V. 1. 9. a V. 1. 10.

¹⁶⁶ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 166-174.

Zjednodušeně tedy lze říci, že ženy, uzavřely manželství ve dvaceti a ovdověly o 20 – 30 let později, měly v okamžiku smrti svého manžela na jedné straně dospělé potomky, ale zároveň i malé děti, o které se ještě musely starat. To je mohlo stavět do náročné situace, kdy dospělé děti měly snahu se zcela osamostatnit a zakládat vlastní rodiny, zatímco jejich mladší sourozenci byli ještě zcela závislí na matce.

Alain Bideau uvádí, že vzhledem k poslednímu porodu v 42 – 43 letech věku ženy měly padesátileté vdovy jen zřídka potomky, kteří by na nich byli závislí. Naproti tomu vdovcům stejného stáří mohly jejich mladé, předčasně zesnulé manželky zanechat i novorozené děti. Spatruje v tom jeden z důvodů, proč měli ovdovělí muži větší zájem na uzavření nových manželství.¹⁶⁷ S tímto názorem lze polemizovat, protože v českých zemích ve zkoumaném období již nebylo obvyklé, aby malé děti například odcházely do služby.¹⁶⁸ Chlapci i dívky mladší 12 let podléhali povinné vzdělávací povinnosti, takže jejich zaměstnávání ani nebylo lukrativní. Čelední služba se stávala záležitostí fyzicky dospělých jedinců obvykle starších patnácti let, od raného mládí sloužili pouze úplní sirotci. Na venkově se sice pracovní nasazení očekávalo od dětí už velmi záhy, takže i malé děti dokázaly ovdovělé matce pomáhat, k jejich osamostatnění díky čelední službě ale mohlo dojít až později.¹⁶⁹

Zejména v případě, že žena ovdověla velmi mladá, mohla do jejího života zasahovat také širší rodina. Šlo především o manželovy příbuzné, neboť většina žen prožila manželství na usedlosti patřící původně rodině svého muže. Tato problematika stejně jako otázka složení domácností a podruží je podrobně zkoumána v souvislosti s osobními strategiemi ovdovělých žen v následujících kapitolách týkajících životních možností vdov.

¹⁶⁷ A. BIDEAU, *A demographic and social analysis*, s. 37.

¹⁶⁸ V celé západní Evropě byla čelední služba v raném novověku nahlížena jako zkušenost či součást vzdělání a byla považována za obvyklou součást životního cyklu jedince bez ohledu na sociální příslušnost. Do čelední služby mohly nastoupit i děti okolo šesti let věku. Naopak s nástupem moderní epochy se začíná projevovat jev nazývaný stárnutí čeledě, kdy se služební pracovní poměr stává trvalým zdrojem obživy pro určitou vrstvu obyvatelstva. Blíže J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 303-311.

¹⁶⁹ Ze zповědních seznamů novorychnovské farnosti vyplývá, že mládež nastupovala do služby nejčastěji kolem sedmnáctého roku života, výjimečně lze zaznamenat čeledíny a děvečky čtrnáctileté. Nejnižší zjištěný věk při příchodu do služby byl 11 let. Pokud je ve zповědních seznamech zaznamenáno menší dítě žijící v cizí rodině, je označeno jako „schovanec“.

II. 2. Reflexe vdov a vdovství.

Z výzkumů zahraničních badatelů vyplývá, že postoj raně novověké společnosti k vdovám byl velmi nejednoznačný. Ženy, které ztratily manžela, byly považovány dílem za „veselé vdovy“, dílem za obtížné a potřebné členy městské či venkovské společnosti.¹⁷⁰ Postupem doby se vyhranily dva protikladné stereotypy, které Olwen Hufton shrnuje označeními „veselé“ a „chudé“ vdovy.¹⁷¹ Na jedné straně stála představa bohaté ženy vítající své ovdovění jako příležitost k osamostatnění a volnému disponování majetkem a se snahou rychle se vdát podle svých vlastních představ.¹⁷² Na druhé straně stála vdova, pro níž smrt manžela znamenala ztrátu živitele a finanční i sociální nejistotu. S těmito dvěma modely do značné míry pracují i moderní badatelé. Někteří soudí, že vdovství znamenalo neodvratný sociální propad, chudobu a často i existenční potíže.¹⁷³ Jiní si naopak všímají úspěšných vdov a ukazují ovdovění jako jednu z mála příležitostí k osamostatnění a emancipaci raně moderní ženy.¹⁷⁴

Lynn Abramssová uvádí, že „ať už bylo ekonomické zázemí ovdovělé ženy jakékoli, její nové postavení po manželově smrti nestálo za nic.“¹⁷⁵ Vdovy měly nejednoznačné postavení, protože ovdovění znamenalo získání nezávislosti ve světě, kde ženy měly být závislé. Společnost hodnotila a rozdělovala ženy podle jejich manželského statutu a očekávala, že by měly být podřízeny mužské autoritě, tedy otci nebo manželovi. Osamělé vdovy, jakožto ekonomicky nezávislé, sexuálně zkušené a nadto zbavené dohledu muže, překračovaly obvyklou genderovou roli a bývaly tudíž podezřelé.¹⁷⁶ Ovdovělé ženy měly často potíže se získáním obživy pro sebe a své děti.¹⁷⁷

Lepší se jejich postavení jeví pouze ve srovnání s nikdy neprovdanými „starými pannami.“ V porovnání s nimi měly vdovy přece jen „veřejné a nezávislé místo

¹⁷⁰ M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 90-93; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 93-96. V českém prostředí je výzkum názorů na vdovy a vdovství teprve v počátcích, srov. P. KRÁL, *Smrt a pohřby*, s. 149-159.

¹⁷¹ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 321.

¹⁷² L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 99; M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 91.

¹⁷³ A. FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, s. 25; Martin RHEINHEIMER, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*, Praha 2003, zejména s. 44-46.

¹⁷⁴ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé?*

¹⁷⁵ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 97.

¹⁷⁶ M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 90-92. Pro očekávané postavení ženy v raně novověké společnosti autorka používá do češtiny obtížně přeložitelný výraz, že žena měla být „married or to be married“.

¹⁷⁷ Tento problém je patrný i pramenech týkajících se farnosti Nový Rychnov. Z dochovaných seznamů příjemců příspěvků na chudé je patrné, že většinu almužen získávaly osamělé ženy. Podrobnější rozbor těchto seznamů přináší kapitola III. 4. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *VÚ Pelhřimov*, inv. č. 304, kart. 35; tamtéž, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 81, kart. 14.

v patriarchální společnosti“ raného novověku.¹⁷⁸ Výhodnější postavení vdov vůči ženám žijícím v definitivním celibátu je patrné především z právního, společenského a ekonomického hlediska. Ovdovělým ženám bylo přiznáváno právo vést samostatnou domácnost či dokonce dílnu nebo podnik a patrně měly snazší přístup nejen k pracovním příležitostem, ale i k podpurným dávkám. Naproti tomu od neprovdaných žen se očekávalo, že budou žít v závislém postavení v rodinách svých příbuzných. Jen zřídkakdy měly přístup k samostatnému zdroji obživy, který vdovám zajišťovalo dědictví po manželovi¹⁷⁹

Z výše uvedených důvodů byl přijímán názor, že pro ovdovělou ženu je lépe vstoupit do nového manželství.¹⁸⁰ Především mladé, bezdětné a zajištěné vdovy byly zároveň žádanými partnerkami. Názory historiků na problematiku nových manželství vdov však nebývají příliš optimistické. Hovoří o domluvených sňatcích, necitovosti či „brutalitě“ manželských svazků.¹⁸¹ Především bohaté vdovy byly důležitým faktorem ovlivňujícím fungování ekonomiky předmoderní společnosti. Nejenže umožňovaly sociální vzestup svým ženichům, na které převáděly živnosti prvních manželů, ale velmi často půjčovaly peníze a pomáhaly svým příbuzným.¹⁸²

Antoinette Fauve-Chamoux zkoumala postavení remešských vdov a došla k závěru, že v 17. století „ovdovění znamená okamžité a nevyhnutelné zchudnutí.“¹⁸³ V souvislosti s venkovskými ženami bylo formulováno podobně jednoznačné stanovisko.¹⁸⁴ Naproti tomu Alice Velková, která nikterak nepopírá obtížnost postavení vdov ve venkovské společnosti, soudí, že zejména samostatné hospodyně lze označit jako soběstačné, sebevědomé a snad i emancipované.¹⁸⁵ S tímto názorem je možné souhlasit, ovšem ani sebevědomá a schopná žena nemusela rezignovat na další partnerské vztahy. Zároveň je

¹⁷⁸ Amy M. FROID, *Never married. Single women in early modern England*, Oxford 2007, s. 16-17.

¹⁷⁹ TAMTÉŽ, s. 15-43; Sheilagh OGILVIE, *A Bitter Living. Women, markets and social capital in early modern Germany*, Oxford 2003, s. 269-319.

¹⁸⁰ Podla Jacka Goodyho byly vdovy nuceny do nového manželství především v protestantském prostředí, kde chyběla síť klášterů a dalších útulků pro osamělé ženy. Naopak katolická církev už od středověku vytvářela systém, v jehož rámci umožňovala (ovdovělým) ženám větší samostatnost, poskytovala jim pomoc v případě nouze a zároveň od majetnějších žen očekávala odpovídající zisk, například ve formě zbožného odkazu. Jack GOODY, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983, s. 63-68.

¹⁸¹ Jeremy BOULTON, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*, *Continuity and change* 5, 1990, s. 323-355.

¹⁸² B. A. HOLDERNESS, *Widows in pre-industrial society: an essay upon their economic functions*, in: Richard M. SMITH (ed.), *Land, kinship and life-cycle*, Cambridge 2002², s. 423-442.

¹⁸³ A. FAUVE-CHAMOUX, *K historii vdov*, s. 25.

¹⁸⁴ „Keine Bauersfrau verbessere ihre Lage durch den Verlust eines Gatten.“ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 328.

¹⁸⁵ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 321-340.

jisté, že řada vdov se patrně příliš spokojeně a „emancipovaně“ necítila. Šance začít „nový život“ mohla být poznamenána smutkem ze ztráty partnera, obavami z budoucnosti a strachem z chudoby a neschopnosti zajistit svou rodinu.

Problematické téma představuje v souvislosti s venkovskými vdovami otázka jejich sebereflexe. Pro české prostředí se o ně pokusila pouze Dana Štefanová. Na základě suplik z 16. až 18. století se pokusila odpovědět na otázku, jak ovdovělé ženy viděly samy sebe. V zrcadle těchto písemností by se mohlo zdát, že situace venkovských vdov, označujících samy sebe jako „slabé“ a žádající řadu úlev, byla opravdu velmi tristní. Autorka však upozorňuje na určitou míru autostylizace, s jejíž pomocí se vdovy snažily dosáhnout vrchnostenského svolení pro své požadavky.¹⁸⁶ Podobný pramen se ve fondu novorychnovského velkostatku nepodařilo nalézt. Jedinou dochovanou supliku tohoto typu sepsal ovdovělý muž, polní mistr Pavel Švestka roku 1848. Požadoval zachování deputátů pro vrchnostenské zaměstnance a svou žádost zdůvodňoval nutností uzavřít nový sňatek poté, co jeho první žena zemřela při porodu desátého dítěte. Podle textu supliky manželčiny smrti velmi želel, zároveň však udával, že není schopen zajistit péči početnému potomstvu. Uvědomoval si tedy velmi dobře, jaké jsou možnosti a podmínky nezámožného vdovce s mnoha dětmi pro vstup do dalšího manželství.¹⁸⁷

¹⁸⁶ D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung von Witwen*, s. 208-217.

¹⁸⁷ NA Praha, *APA, Správa statků*, inv. č. 1080, kart. 709.

II. 3. Postavení a role ženy ve venkovské domácnosti

V souvislosti s rodinným a partnerským životem v raném novověku bývají velmi často diskutovány vzájemné vztahy mezi manžely. Postoje venkovského obyvatelstva k manželství byly zkoumány z hlediska dobových kázání. Ta představují model, který byl venkovanům předkládán a který pro ně mohl být do značné míry zásadní. Podle tohoto ideálu bylo vysoce ceněno harmonické a svorné manželské soužití, jehož hlavním cílem mělo být plození dětí. I když manželství předpokládalo podřízení se ženy manželovi, při uzavírání sňatku měli být partneři rovnocenní věkem, sociálním postavením, majetkem.¹⁸⁸ Zájem badatelů směřuje především určení poměru mezi sňatky uzavíranými „z rozumu“ a manželstvími „z lásky“. Podle většiny autorů, zabývajících se především prostředím středních a vyšších vrstev společnosti, byla manželství dojednávána hlavně s ohledem na reprezentaci a ekonomické strategie rodin obou snoubenců.¹⁸⁹ K přeměně mělo dojít během koncem 18. a v 19. století, kdy se ke slovu dostalo intimní pojetí rodiny.¹⁹⁰

„Daleko spontánnější“ měl být výběr partnera na spodních příčkách společenského žebříčku, kde probíhal „bez omezení jakýmkoli pravidly“.¹⁹¹ Tento názor je příliš zobecňující, protože bere v potaz především vyšší četnost předmanželsky zplozených dětí a nesezdaných soužití v nižších sociálních vrstvách. Je však nutné zdůraznit skutečnost, že většina manželství byla i v této skupině obyvatelstva sociálně a majetkově homogamní. O absenci závazných ekonomických kritérií lze jen těžko hovořit, protože pracovní síla a majetek obou snoubenců vložený do manželství určoval životní úroveň nově založené rodiny.¹⁹² Je možné přijmout názor, že rodiče, kteří neměli svým dětem co odkázat, nezasahovali příliš do jejich životů, a to ani při výběru partnera.¹⁹³ Je ale jisté, že souhlas a „požehnání“ rodičů mělo pro nastávající novomanžele nadále velký význam.¹⁹⁴

¹⁸⁸ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 97-99; J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 68-73.

¹⁸⁹ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k molitbě*, s. 75-80.

¹⁹⁰ Podle Lynn Abramsové se ve 40. letech 19. století stávaly sňatky z rozumu stále častěji terčem útoků a ideálem se stávalo manželství uzavřené na základě náklonnosti, která měla zajistit harmonické soužití manželů. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 74-86. Pro české měšťanské prostředí srov. A. ŠIMŮNKOVÁ, *Status, odpovědnost a láska*.

¹⁹¹ M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k molitbě*, s. 80.

¹⁹² Michael ANDERSON, *Approaches to the History of the Western Family, 1500 – 1914*, London 1992,⁷ s. 69-74.

¹⁹³ Jack GOODY, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*, Praha 2006, s. 109, 111.

¹⁹⁴ Na vyjádření souhlasu rodičů se sňatkem trvali především protestanti, zatímco katolická církev kladla důraz na dobrovolnost vstupu do manželství. J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 130-132. Dochované popisy svatebních obřadů z českého prostředí však dokládají důležitost rodičovského souhlasu a požehnání novému

Pocity, se kterými venkované uzavírali a prožívali svá manželství, nelze rekonstruovat na základě jejich osobních reflexí.¹⁹⁵ Svatební smlouvy někdy bývají uvozeny slibem lásky či věrnosti, čímž podávají určité svědectví o vzájemném vztahu snoubenců. Při sériovém výzkumu pramenů se však ukazuje, že i tato vyjádření bývala těsně spjata s jednou lokalitou v konkrétním časovém období, nebo účastníkem sepisování svatebních smluv. Jako obvyklou formulaci lze uvést: „slibujou sobě tito nový manželé lásku, svornost a oboustranní pomoc v manželském břemenu,“¹⁹⁶ méně typické je zdůvodnění uzavření manželství tím, že si ženich nevěstu „tak dalece oblíbil“.¹⁹⁷ Některé sňatky ovšem byly uzavírány s mnohem „pragmatičtějšími“ přísliby, i když přímé důkazy lze ve svatebních smlouvách nalézt jen zřídka. Výjimkou je nevěsta slibující věrnost a upřímnost starému manželovi, aby „nadpraveného věna p[e]r 95 zl. hodna se učinila.“¹⁹⁸

Zdá se, že většina sňatků byla uvnitř venkovské společnosti uzavírána s ohledem na majetek i na přání obou snoubenců. Rozpor mezi domluvenými sňatky „z rozumu“ a svazky uzavřenými na základě vzájemné náklonnosti partnerů asi nebyl příliš velký.¹⁹⁹ Manželství, alespoň to první, patrně bylo snahou většiny venkovských dívek. Vždyť jen díky němu se mohly vymanit ze závislosti na své rodině a opustit de facto služebné postavení mladší příbuzné hospodáře. Manželství nabízelo nejen jedinou legální možnost partnerského soužití, ale i hmotné zajištění a ve většině případů i postavení hospodyně, tedy paní domu, která měla své pravomoci a jejíž slovo mělo určitou váhu třeba i při majetkových transakcích týkajících se usedlostí.²⁰⁰ Ve většině případů ženy nebyly pouze pasivními členkami snoubeneckých párů, na jejichž vůli by vůbec nezáleželo.²⁰¹ Ke svému manželovi mohly mít velmi dobrý vztah a jeho smrt pro ně byla opravdu ztrátou. Vedle těchto svazků jistě existovala i nefunkční manželství, i když prameny v případě

manželství. Několik dokladů především z moravského prostředí přináší Václav FROLEC, *Prostá krása. deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*, Praha 1984, s. 203-233; Karel PEJML, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941, s. 178-203.

¹⁹⁵ Vodítka by mohly poskytnout etnografické prameny, například lidové písně a zvyky, poskytující doklady o milostných vztazích mezi venkovskou mládeží.

¹⁹⁶ NA Praha, *APA VS Nový Rychnov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 92 ab.

¹⁹⁷ Tamtéž, fol. 109 a – 110 a.

¹⁹⁸ Tamtéž, fol. 1 ab.

¹⁹⁹ J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 112; L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 75.

²⁰⁰ Transakce týkající se celých gruntů bývaly nezřídka podepisovány nejen hospodářem, ale i jeho ženou. Matky byly velmi často zmiňovány například ve svatebních smlouvách svých dětí.

²⁰¹ Podle Jacka Goodyho lze o zemědělských společnostech raného novověku říci, že čím nižší je sňatkový věk, tím vyšší je pravděpodobnost domluveného sňatku. J. GOODY, *Development*, s. 121.

venkovského obyvatelstva jen zřídka kdy umožňují odhalit okolnosti soužití konkrétních párů. Nepochybně také platí, že měřítka ohledně partnerských vztahů se v minulosti od dnešních výrazně lišila.²⁰²

V každém případě zkušenosti z předchozího manželství do značné míry ovlivňovaly postoje vdovy, především v souvislosti s úvahami o uzavření nového manželství. Pro řadu žen mohlo úmrtí manžela znamenat psychický otřes a dojem nenahraditelné ztráty, jiným se v okamžiku ovdovění ulevilo, přičemž výsledkem obou těchto pocitů mohlo být odmítnutí dalšího manželství. Především mladé ženy se zpravidla nechtěly smířit s tím, že by po zbytek života měly zůstat samy, ovšem byly i takové, které i přes relativně mladý věk do dalšího manželství nevstoupily. Svou roli zde zřejmě hrála i příčina úmrtí prvního manžela. Vypovídací schopnost matrik zemřelých je z diagnostického hlediska omezená, je ale zřejmé, že některé ženy byly zaskočeny ovdověním v důsledku manželovy nehody či náhlého úmrtí.²⁰³ Jiné se naopak musely potýkat s vleklou chorobou svého muže, během které de facto přebíraly odpovědnost ze chod domácnosti. Ovdovění tak možná do jisté míry předpokládaly a zároveň věděly, co obnáší role samostatné hospodyně. To je mohlo povzbudit, nebo naopak odradit od pokusu postavit se do čela usedlosti. Podobně mohl fungovat příklad ovdovělé příbuzné.²⁰⁴ Zatímco pro některé ženy mohla být samostatně hospodařící matka či jiná vdova vzorem, který se snažily napodobit, jiné mohly být jejím osudem doslova „odstrašeny“.

Moderní literatura týkající se genderové problematiky velmi často zmiňuje otázku autority uvnitř manželství. Postavení ženy v rodině záviselo nejen na vztahu mezi manžely, ale také na ženiných schopnostech a v neposlední řadě i na majetku, který do manželství přinesla.²⁰⁵ Podle Jacka Goodyho věno „znamenalo způsob, jakým ženy získávaly moc.“²⁰⁶

²⁰² Dokladem jsou opět etnografické prameny, například tzv. „pohřební pláče“. Zaznamenán byl „pláč“ vdovy, která ve svém nářku nad zemřelým manželem uvedla i to, že ji nebožtík občas bil, přesto ho však chválila jako dobrého manžela i hospodáře. V. FROLEC, *Prostá krása*, s. 253-256. Výzkumem venkovské rodiny z etnografického hlediska se věnuje Iva HEROLDOVÁ, *Uzavírání sňatků a svatební obyčaje v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*, ČL 62, 1975, s. 129-139; TÁŽ, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156-168.

²⁰³ Ohledně diagnostiky příčin úmrtí blíže L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 185-191.

²⁰⁴ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 326-328.

²⁰⁵ Podle Merry E. Wiesner jsou veškeré generalizace v tomto směru do značné míry nebezpečné, ale ukazuje, že manželství byla více rovnoprávná, pokud si byli oba partneři rovni věkem i sociálním postavením, včas došlo k uhrazení všech finančních závazků a v manželství byly narozeny děti. M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 73-74.

²⁰⁶ J. GOODY, *Proměny rodiny*, s. 114-116.

Problémy nastávaly zejména v případě, kdy dotyčná slíbené jmění nedostala. Takové situace mohly vést ke konfliktům uvnitř rodiny a samozřejmě zhoršovaly postavení ženy v manželství i po případném ovdovění.²⁰⁷ Rozdíly v postavení vdov jsou patrné také z geografického hlediska, přičemž severní a západní Evropa byla k ovdovělým ženám podstatně vstřícnější. V těchto oblastech mohly vdovy po zesnulém manželovi přebírat roli hlavy domácnosti a stávaly se poručnicemi svých dětí. Naopak na jihu Evropy byly ženy často odkázány na dobrou vůli své nebo manželovy rodiny, na niž také přecházela péče o potomky narozeném v manželství.²⁰⁸

V souvislosti s devatenáctým stoletím bývá často zmiňována teorie oddělených sfér, která vycházela z novodobého zákonodárství, předpokládala dostatečnou výdělečnou činnost muže a odsunovala ženu do prostředí domova.²⁰⁹ Hlavou venkovské domácnosti byl tradičně hospodář, který rodinu zastupoval navenek a zodpovídal i za chování jejích členů.²¹⁰ Etnografické prameny však dokazují, že venkovské ženy měly mnohem více povinností než jen péči o domácnost a potomstvo. Staraly se o dobytek, účastnily se polních prací, vykonávaly celou řadu namáhavých činností a měly i samostatný příjem.²¹¹

V případě malých hospodářství bez čeledi se rozdíly mezi „mužskou“ a „ženskou“ prací do značné míry stíraly, ženy také přebíraly povinnosti mužů vždy, když to bylo nutné.²¹² Úspěšné hospodaření i přežití venkovské rodiny tak záviselo stejnou měrou na

²⁰⁷ Tamtéž, s. 108-116;

²⁰⁸ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 314-319; J. GOODY, *Proměny rodiny*, 90-92, 108-109.

²⁰⁹ Přelomový byl tomto smyslu francouzský Code civil z roku 1804, z něhož vycházel i rakouský občanský zákoník z roku 1811. P. ARIÉS – G. DUBY (edd.), *Histoire*, s. 121-132. K ideálu měšťanské domácnosti 19. století také Katherine A. LYNCH – W. Robert LEE, *La modéle familial de la bourgeoisie*, in: Jean Paul BARDET – Jacques DUPAQUIER (edd.), *Histoires des populaions de l'Europe. II: La revolution demographique 1750-1914*, Paris 1998, s. 109-142.

²¹⁰ Hospodář byl zpravidla jediný, kdo býval v různých typech seznamů venkovského obyvatelstva uváděn celým jménem. Ostatní členové rodiny bývaly identifikovány příbuzenským vztahem k němu, tedy jako „manželka“, „děti“. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268-276.

²¹¹ P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 387-388; J. A. PROKŮPEK, *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích v XIX. a na počátku XX. století. Vzpomínky a úvahy*, ČDV 18, 1931, s. 21-41; Josef KRAMAŘÍK, *Žena a muž při sklizni obilí*, ČL 56, 1969, s. 53-63. Z výzkumu zahraničních autorů vyplývá, že takřka všechny ženy z nižších vrstev vydělávaly peníze, přičemž zpravidla spojovaly péči o vlastní domácnost s výdělečnou činností, která se pochopitelně proměňovala podle možností daného regionu a zpravidla bývala hůře placená než mužská práce. Sussie STEINBACH, *Women in England. 1760 – 1914. A social history*, London 2005, s. 9-34; M.E. WIESNER, *Women and gender*, s. 106-113.

²¹² K vytyčení „mužských“ a „ženských“ prací na venkově a stírání rozdílů mezi nimi blíže Heide WUNDER, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 187-203.

organizačních schopnostech a pracovním nasazení hospodáře i hospodyně, jejíž důležitou povinností bylo dohlížet na šetrné zacházení s každodenními potřebami. Venkovské ženy byly tedy již za manželova života dobře obeznámeny s pracemi na usedlosti a byly schopny alespoň dočasně řídit její chod.²¹³ V tomto ohledu měly možná lepší postavení než městské ženy této doby, které často neměly možnost samostatného výdělků a byly závislé na manželově zaměstnání či penzi.²¹⁴

Převrácení genderových rolí v souvislosti s pracovními povinnostmi bylo možné jen ve výjimečných případech.²¹⁵ Pouze ženy však směly dlouhodobě přebírat úlohu opačného pohlaví. Zatímco vdova mohla, respektive musela, převzít alespoň na nějaký čas manželovy povinnosti, bylo nepředstavitelné, aby muž vykonával domácí ženské práce. Právě tato potřeba získat hospodyně nutila ovdovělé muže uzavírat nová manželství častěji a rychleji, než tomu bylo u žen. Vdovy schopné zastat úlohu hospodáře a udržet usedlost pro své dědice se naopak ve venkovské společnosti těšily určitému respektu.²¹⁶

Problém představovalo řemeslo či obchod, pro jejichž vykonávání bylo potřeba nejen nabýt odborných dovedností, ale získat i příslušná povolení. Především pravidla městských cechů bývala nekompromisní a v některých oblastech jsou doložitelné snahy převádět majetek i správu dílen a podniků vedených vdovami ve prospěch mužů.²¹⁷ V některých případech ženy mohly samostatně podnikat nebo vést dílny svých zesnulých manželů, jiná, zejména fyzicky náročná povolání však nemohly v žádném případě vykonávat.²¹⁸

Konkrétní odvětví domácí výroby na Novorychnovsku byla přiblížena výše. Na všech pracích spojených s tkalcovstvím, přadláctvím a další protoindustriální produkcí se podílely celé rodiny včetně dětí. Textilní produkce, která jednoznačně převažovala, navíc byla tradičně doménou žen. Tyto nové možnosti se mohly odrazit i v životě vdov. Například přadlácká práce pro faktora pravděpodobně usnadňovala pozici ženy bez „živitele“. Pokud tomu tak bylo, odrazilo se to nějak v životních strategiích vdov? Stávala se námezdní

²¹³ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 206-222; .

²¹⁴ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 174-196. „Odsun“ ženy do prostředí domácnosti v nižších, převážně dělnických vrstvách společnosti bylo umožněno až ke konci 19. století v souvislosti se zaváděním „rodinných“ mezd pro muže-živitele. J. GOODY, *Proměny*, s. 149-153.

²¹⁵ H. WUNDER, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten*, s. 192-204. Heide Wunder také podotýká, že pojetí mužské a ženské práce bylo místně i časově proměnlivé, např. v oblastech s textilní výrobou muži pro trh běžně vykonávali přadlácké a tkalcovské práce vyhrazené tradičně spíše ženám.

²¹⁶ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 309-311.

²¹⁷ S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 258-268.

²¹⁸ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 322-341; S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 247-268.

domácká práce alternativou vůči „nutnosti“ najít nového partnera? Jinými slovy, vzrůstal počet „samostatných“ ovdovělých žen, nebo pro ně bylo nejvíce žádoucí vstoupit do nového manželství?

Lze shrnout, že postavení žen ve venkovských domácnostech bylo určeno a omezováno určitými pravidly a stereotypy, zároveň však záviselo i na ženě samé, na jejích schopnostech, dovednostech i majetku. Záleželo také na aktuální situaci v rodině a postojích jejích příbuzných, především manžela. Do určité míry na tom mohly být venkovské ženy lépe, než jejich vrstevnice z měšťanských vrstev společnosti, které byly na svých mužích více závislé, což znesnadňovalo jejich pozici v případě ovdovění. Tato výhoda však byla vykoupena mnohem vyššími nároky na fyzickou práci. Život v tradiční společnosti poskytoval také umožňoval v případě potřeby využívat záchranou síť příbuzných a sousedů, která mohla ovdovělé ženě poskytnout důležitou oporu. Blízkost širší rodiny a přátel zvyhodňovala venkovanky především ve srovnání s ženami pracujícími v počínajících průmyslových oblastech.²¹⁹

²¹⁹ S. STEINBACH, *Women in England*, s. 9-42.

II. 4. Právní normy vztahující se k vdovství

Pro život venkovských obyvatel zkoumaného období měly zásadní význam dva zákoníky. Starší jsou městská práva Mistra Pavla Kristiána z Koldína sepsaná v 16. století, která se jako soupis základních právních norem na venkově využívala až do vzniku všeobecného občanského zákoníku v roce 1811. V období mezi vydáním těchto dvou souborů upravila život venkovských poddaných řada dílčích norem vrchnostenské i státní provenience.²²⁰

Klíčovou roli v postavení ovdovělé ženy hrálo ekonomické zajištění, tedy majetek a ženin právní nárok k němu. Koldínův zákoník v této souvislosti uváděl především preferovanou výšku obvěnění tzv. „třetinou výš“ a třetinový dědický podíl určený pro vdovce i vdovu. Dědické nároky ženy se odvíjely od jejího chování za manželova života. Zatímco „věrné manželce“ neměl muž kšaftovat méně než zmíněnou třetinu pozůstalosti, nepoctivé, nebo jinak se provinivší ženě mohl podíl snížit. Koldín ovšem podotýká, že pokud žena opustí zlého muže, svůj dědický nárok neztrácí. Další variantou bylo „vzdání statku“ mezi manžely, které do budoucna znamenalo rovné dědické díly pozůstalého manžela s dětmi.²²¹ Po mužově smrti se žena mohla stát správkyní celého majetku, tohoto postavení však měla být zbavena, pokud by se svěřeným „statkem mrhala“. V případě nového sňatku musela z pozůstalosti vydělit svůj díl a složit podíly sirotkům, které samozřejmě nesměla šidit.

Ve venkovské právní praxi se uplatňovalo především majetkové společenství rodiny. To představovalo „souhrn majetku užší rodiny, jež v případě skončení hospodaření hlavy rodiny (úmrtním, odchodem na výměnek) se formou ideálních podílů převádí na jednotlivé členy společenství.“²²² Všichni členové rodiny měli nárok na stejně vysoké díly z rodinného jmění. V případě úmrtí hospodáře usedlost přebíral některý z potomků, nebo se do jejího čela postavila ovdovělá manželka. Vladimír Procházka v této souvislosti mluví o vdovském nedílu, který byl více či méně provizorním řešením vzniklé situace.

²²⁰ Josef KALOUSEK, *Řády selské a instrukce hospodářské 1791 – 1850*, Archiv český 25, Praha 1910; Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*, Praha 1930.

²²¹ Josef JIREČEK (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876, s. 102-111 (§ CXXXVII – § CLIX).

²²² V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 368.

Následovalo zpravidla převzetí usedlosti některým z dospívajících dědiců, nebo mohl být do rodinného majetkového společenství přijat nový manžel vdovy.²²³

Pozdější právní vývoj vydělil oblasti takzvaného německého práva, které preferovalo systém vdovské třetiny. Vdova tady dědila plnou třetinu manželovy pozůstalosti a o zbytek se dělili další dědicové. Tento způsob byl během 17. století vytlačen českým systémem rovných dílů, který ovdovělé ženě přiznával pouze stejný dědický díl s dětmi.²²⁴ To samozřejmě vedlo k omezení majetkové soběstačnosti vdov a znesnadnění jejich postavení. Menší dědický díl totiž znamenal nejen zhoršení šancí na sňatek či vedení samostatné domácnosti, ale také pokles životní úrovně ovdovělé ženy.

Změny v právních nárocích členů venkovské rodiny přinesla především osvětská epocha.²²⁵ V roce 1787 vešel v platnost dvorský dekret, který oproti dřívějším zvykům preferoval nejstaršího syna jakožto hlavního dědice zemřelého hospodáře.²²⁶ Toto nařízení bylo zdůvodněno častými sňatky matek osiřelých, nezletilých dědiců, kterými obvykle bývali nejmladší synové. Kvůli nim docházelo de facto ke zcizování gruntů otčímy, jejichž pravomoci měly být nyní celkově oslabeny.²²⁷ Podle následujících dodatků byla ovdovělá matka dospělého syna povinna mu grunt předat. Toto nařízení platilo i v případě, že byla původně byla zapsána jako spolumajitelka usedlosti,²²⁸ což do značné míry omezilo výhlídky ovdovělých žen na nový sňatek.²²⁹ Zmíněná nařízení se však v praxi patrně neosvědčila, protože patent císaře Leopolda II. z roku 1791 ustanovil rovná práva vdovců a vdov k držení selské usedlosti.²³⁰ Ovdovělé hospodyně se tedy mohly rozhodnout, zda a kdy předají grunt svému nástupci. Byly zákonem uznány za schopné postavit se do čela

²²³ V poddanském prostředí má vdovský nedíl jinou povahu než stejná instituce ve šlechtickém prostředí. Tamtéž, s. 373-376.

²²⁴ Tamtéž, s. 479-495.

²²⁵ Tereziánská a josefínská nařízení týkající se venkovského obyvatelstva shrnuje Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1949,² zejména s. 348-384.

²²⁶ K důležitosti tohoto nařízení a jeho vlivu na život poddaných blíže Alice VELKOVÁ, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – řada historická, 1999, s. 53-72; TÁŽ, *Staatlichen Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländlicher Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, in: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 154-175.

²²⁷ J. KALOUSEK, *Řády selské*, s. 158-159, 168-173.

²²⁸ Jedná se o nařízení z 31. 3. 1788 a z 9. 5. 1788. Tamtéž, s. 168-173.

²²⁹ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 150-151.

²³⁰ J. KALOUSEK, *Řády selské*, s. 307-308.

usedlostí a zároveň vychovávat své mladší děti, které tak měly patrně lepší pozici, než kdyby žily s matkou na výměnku u staršího sourozence.

Tento přístup potvrdil i občanský zákoník z roku 1811, který sice v mnoha ohledech preferoval patriarchální rodinné vztahy, zároveň ale přisuzoval ženám odpovědnost za výživu dětí v případě neschopnosti, nemajetnosti či nepřítomnosti otce. Za normálních okolností se však měly věnovat především „péči o tělesnou výchovu a zdraví dětí“. V případě úmrtí manžela byly ovdovělé matky povinny postarat se o výchovu potomků.²³¹ Z hlediska zákonných norem tedy byly ženy po celé období raného novověku i počínající moderní éry podřízeny svým mužům, zároveň jim však byla přiznávána zodpovědnost za rodinný majetek i výchovu dětí v případě manželovy smrti. Dědické právo uznávalo rovná dědická práva žen a mužů k usedlostem. Ovdovění tak alespoň v právní rovině mohlo znamenat získání svobody, ta však byla do značné míry omezena majetkovými a sociálními poměry, v nichž se vdova nacházela.

²³¹ *Allgemeines bürgerliches Gesetz für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Wien 1811, Erste Theil, § 89 – 136, §141 – 143.* K postavení žen z hlediska rakouských zákoníků blíže: Kateřina PALÁTOVÁ – Vendula KRAUSOVÁ – Tereza HAVELKOVÁ, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 501-514.

II. 5. Postavení a zajištění vdov ve venkovských gruntovních knihách

Majetkoprávní postavení venkovského člověka v rámci rodiny a společnosti vymezovaly rozličné smlouvy, o kterých již bylo pojednáno v kapitole o pramenech. Jakým způsobem tedy formovaly a ovlivňovaly životy konkrétních venkovských žen? Patrně nejdůležitější byla svatební smlouva. V ní bylo závazně stanoveno věno a výbava, které nevěsta dostávala z rodné usedlosti.²³² Výbavu tvořily osobní věci novomanželky, oděvy, textilie a domácí náčiní, v novorychnovských smlouvách zpravidla bez bližší specifikace shrnované pod pojmem „ženskej Einrichtung“. Věnem se rozuměly především finanční prostředky, dobytek, nářadí, případně osivo, někdy i pronájem polností. Tento „zános“ nevěsty byl ve svatebních smlouvách konkrétně vyjmenován a zároveň i vyčíslen v penězích. Dále byly stanoveny termíny, k nimž měly být jednotlivé položky věna dodány. Výbavu dostávala nevěsta okamžitě při sňatku, její předání bývalo součástí svatebního veselí. Při této příležitosti také byla uhrazena i část věna, zpravidla ve výši jedné poloviny celkové částky. Na zbytek si museli novomanželé počkat, někdy jim byl vydán po roce, někdy při dosažení zletilosti nevěsty, někdy i s odstupem několika let a v několika splátkách. Někdy byly do celkové hodnoty věna započítávány i náklady na vypravení svatby.

Ženich naproti tomu upisoval své nastávající manželce podíl na usedlosti, kterou držel, nebo měl zdědit. Výše tohoto „protivěna“ zpravidla odpovídala hodnotě nevěstina zánosu. Některé ženy měly na manželově gruntu pojištěnu částku odpovídající celé jeho hodnotě, některé si mohly nárokovat jen malý obnos. Situace se obracela, pokud usedlost přinášela do manželství nevěsta a muž se měl přiženit. V takovém případě naopak ženich dostával zános v penězích, dobytku či nářadí, který mu byl na manželčině usedlosti pojištěn. Platilo, že čím větší byl zános manžela či manželky, tím pevnější bylo jeho / její postavení v rámci nové domácnosti. Největší hodnotou přitom bylo samozřejmě vlastnické právo k usedlosti. Muž, který se přiženil ke své ženě, se automaticky stával spolumajitelem a hospodářem, protože dosud neprovdaná žena fakticky nemohla usedlost převzít. Žena však byla jako spolumajitelka gruntu do pozemkové knihy zapsána pouze v případě, že byla dědičkou usedlosti, nebo pokud přinesla do manželství opravdu významný zános. Takovéto bohaté

²³² Srov. J. MRÁZKOVÁ, „Přislíbujou“, s. 68-73; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 253-256; A. VELKOVÁ, *Svatební smlouvy*, s. 79-82.

nevěsty si velmi často ve svatebních smlouvách vymíňovaly, že dalším dědicem usedlosti se bezpodmínečně stane dítě narozené v právě uzavíraném manželství.

Konkrétní výše věna i protivěna byla velmi proměnlivá, pohybovala se od několika zlatých či jedné krávy až po majetek v ceně tisíce i více zlatých. Odvíjela se od hodnoty usedlosti i od aktuální situace rodiny. Bylo také otázkou cti hospodáře určitého postavení, aby svým potomkům zajistil odpovídající majetkové zázemí a reprezentaci spojenou se vstupem do manželství. Šlo tedy nejen o současnou ekonomickou bilanci gruntu, ale i o počet dětí, které bylo potřeba vyplatit, protože všechny měly nárok žádat podíly ve stejné výši. K jejich uhrazení byly velmi často využívány právě zánosy nevěst nastupujících hospodářů. Grunty vzájemně spřízněných rodin bývaly z tohoto důvodu provázány systémem nedoplatených věn a dědických pohledávek.²³³ Náklady na vyplacení dědiců z usedlosti mohly být příliš vysoké a někteří hospodáři je vůbec nebyli schopni uhradit. Důsledkem toho byly vysoké dluhy váznoucí na gruntech, které se předávaly z generace na generaci. Mladí hospodáři se zavazovali k vyplacení nejen svých sourozenců, ale i strýců a tet. Někdy ale nebyly podíly předány vůbec, což jejich nárokovatelům znesnadňovalo vstup do manželství a založení vlastní domácnosti. V takovém případě měli nárok na bezplatný život na usedlosti a jejich pohledávky byly evidovány jako dluhy.

Další důležitou položkou svatební smlouvy bylo určení dědických nároků mezi manžely pro případ smrti jednoho z nich. Zpravidla byly vymezeny dvě varianty, první pro případ bezdětného manželství, druhá měla přijít ke slovu, pokud by manželé měli žijící potomky. „Kdyby děti nebyly“, měl pozůstalý člen páru zpravidla zdědit vše. V případě, že by k rozpadu manželství došlo krátce po svatbě, což bývalo tradičně specifikováno lhůtou „do roka a do dne“, mělo dojít k vrácení celého zánosu nebo jeho části původní rodině. Situace se měnila po narození dětí, které se svým příchodem na svět automaticky stávaly členy rodinného majetkového společenství. Obvykle pak vdova i vdovec měli zdědit stejný díl s dětmi.

Vypsáním dědických nároků svatební smlouva v mnohém předcházela pozůstalostní řízení. Ženy kšaftovaly podstatně méně často než muži. Zatímco u hospodářů byl testament takřka pravidlem, vdané ženy svou poslední vůli vyjevovaly zřídkakdy. Jejich pozůstalosti se vyřizovaly pouze v okruhu rodiny, k jejich písemnému zmínění docházelo často až po

²³³ Srov. Alice KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, zejména s. 155.

letech, v rámci předání usedlosti novému držiteli.²³⁴ Kšafy vdov jsou sice čtenější, ale mnohem méně časté než mužské závěti. Také majetek, s nímž disponovaly, býval podstatně menší. Velmi často bylo o jmění vdovy rozhodnuto už při vyřizování pozůstalosti zemřelého manžela, kdy dědic poskytující matce výměnek měl obvykle získat její majetek a podíl pojištěný na své usedlosti.

Kšaftující ovdovělé ženy se zpravidla snažily spravedlivě podělit všechny děti, případně odměnit některého potomka za jeho péči. Výměnkářka Kateřina Kučerová z Lešova například roku 1829 odkázala svému synu Františkovi celý svůj podíl 200 zl. s odůvodněním, že o se o ni staral po dobu její šest let trvající nemoci a měl kvůli ní velké výlohy. Testamenty vdov se vyznačují detailním rozepsáním jednotlivých osobních věcí a drobných finančních částek, které byly obvykle pečlivě rozděleny mezi děti. Existovaly ale i ženy, které neváhaly svým kšaftem zakročit vůči dítěti, které se nějak zpronevěřilo rodinným nárokům. Osmaosmdesátiletá Rosina Rohovcová z Nového Rychnova přežila svého manžela o pouhého půl roku a na rozdíl od něj udělala poslední pořízení. Veškerý majetek a osobní věci rozdělila rovnoměrně synovi a dvěma dcerám, nejstaršího Václava ale výslovně pominula. Důvodem mohl být Václavův sňatek uzavřený pravděpodobně bez souhlasu rodičů.²³⁵

Usedlosti byly na Novorychnovsku zpravidla předávány či odkazovány v souladu s patentem z roku 1787 nejstaršímu synovi. Výhodou tohoto postupu byl brzký sňatek budoucího hospodáře a tím pádem i možnost dřívějšího disponování se zánosem jeho manželky. Pokud bylo v rodině více mužských potomků, rodiče se často snažili starší syny spolu s dcerami postupně „vybýt“ a předat méně zadluženou usedlost mladšímu dítěti. Dívky, které měly žijící sourozence mužského pohlaví, se stávaly dědičkami jen velice sporadicky, nejčastěji v případě, že bratr byl ještě příliš malý a usedlost bylo potřeba urychleně předat. Mladé ženy však mohly usedlost převzít pouze společně se svým manželem. Nejdůležitějším kritériem pro výběr budoucího hospodáře byla bezpochyby

²³⁴ Výjimku představuje kšaft Anny Kouřimské, v jehož pozadí stál zřejmě faktický rozpad manželství. Umírající Anna roku 1811 omezila dědičné nároky manžela ve prospěch svého otce a macechy. Důvodem byla obava, aby muž, který patrně opustil společnou domácnost, nebožčiny rodiče neošidil: „na svého otce starého nezapomíná, by k starosti kus chleba žebrati nemusel.“ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 68 a.

²³⁵ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 340.

důvěra, které se dotýčný těšil u svých rodičů a zbytku rodiny. Vždyť právě na něm mělo v budoucnu záviset fungování gruntu, vyplácení sourozenců i zajištění péče o staré rodiče.

Ve zkoumané oblasti byla prokázána tendence hospodářů nepředávat usedlosti za svého života a zůstat v jejich čele až do smrti. Podle zповědních seznamů tvořily velkou část domácností descendentní rodiny, tedy takové, v jejichž rámci žili ženatí dědici usedlostí. Stejně tak záznamy v gruntovních knihách ukazují, že si hospodáři zpravidla ponechávali formální postavení hlavy domácnosti přesto, že již dosáhli pokročilého věku a určili svého dědice. To jednání mohlo být dáno řadou důvodů, například neochotou hospodářů vzdát se rozhodujícího postavení, či snahou zajistit i mladší potomky. Vysvětlení je možné hledat také v ekonomice regionu, která se z velké části odvíjela od protoindustriální textilní výroby. Ta umožňovala prodloužit dobu výdělečné činnosti stárnoucího jedince a zapojit všechny členy rodiny.²³⁶ Výhodné bylo společné užívání dílny či pracovních nástrojů hospodářem a dědicem. Podobná situace mohla nastávat v rodinách tradičních řemeslníků.²³⁷

Umírající hospodáři ve své poslední vůli často modifikovali normy dědického práva i ustanovení daná svatební smlouvou. Především museli zohlednit věk vybraného dědice a jeho způsobilost převzít grunt. Situace byla poměrně jasná, pokud bylo možné postavit do čela usedlosti dospělého, schopného syna. V takovém případě byla vyčíslena hodnota majetku včetně pasiv a došlo k rozpočtení pozůstalosti mezi ostatní dědice.²³⁸ Vdovy v takové situaci mohly v souladu se svatební smlouvou nárokovat část svého zánosu,²³⁹ obvykle byl jejich díl vyčíslen ve shodné částce, jaká připadla dětem. Zvláště v případě chudších usedlostí však byl vdovám pouze pojišťován výměnek. Častá byla také formulace, že vdově má být její podíl vyplacen, pokud o to požádá, nebo jej bude potřebovat.

²³⁶ Význam textilních produkce pro stárnoucí obyvatele novorychnovského panství dokládá i fakt, že přísívání alespoň půl míry lněného semene bylo takřka samozřejmou součástí výměnky i ve velmi chudých domácnostech.

²³⁷ Podobná situace byla zaznamenána v Podkrkonoší, kde někdy nedocházelo k oficiálnímu předávání usedlostí. Rodiny otce a syna zpravidla hospodařily a žily společně, pouze na základě ústní domluvy. Jarmila ŠŤASTNÁ, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-290. Srovnatelné závěry byly učiněny i pro řemeslnické domácnosti v oblasti západních Čech, které také často zahrnovaly rodinu budoucího dědice usedlosti. Alice VELKOVÁ, *Složení domácností domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 144-145.

²³⁸ Pozůstalost byla odhadnuta a sečtená suma byla rozpočítána na ideální díly. K vyplácení pozůstalosti však docházelo podobně jako při vydávání věna ve formě naturálií, kusů dobytka, nástrojů.

²³⁹ Obvykle se jednalo o navrácení dobytka.

Samozřejmě povinností vkládanou na bedra ovdovělých žen byla odpovědnost za řádnou výchovu potomků, které měly „živit, šatit, dobře vychovat a do školy posílat“.²⁴⁰

Pro případ potenciálního ovdovění byla ideální varianta, kdy žena byla dědičkou usedlosti svého otce, nebo byla zapsaná jako spolumajitelka manželova gruntu. Například Teresie rozená Bendová ztratila prvního muže roku 1830, po pouhých pěti letech manželství. Její tchán, novorychnovský rychtář, nebyl schopen vyplatit Teresii ani její dceru. Vdova grunt zdědila a v krátké době sem přivedla svého druhého manžela. Když ovdověla znovu, usedlost samozřejmě zůstala v jejích rukou, a v jednačtyřiceti letech se provdala potřetí.²⁴¹

Častější bylo, že vdova měla nastoupit do čela usedlosti jako prozatímní hospodyně do doby, než skutečný dědic dosáhne dospělosti. V některých případech ovšem nebylo vdovino právo hospodařit ohraničeno synovou dospělostí, protože ovdovělé ženy byly mnohdy oprávněny hospodařit „do libosti“, tedy do doby, než se samy rozhodnout grunt předat. Nezletilým dětem byl vždy určen poručník, nejčastěji z okruhu manželových příbuzných, na jehož názory musela vdova brát ohled. Mohla se znovu provdat s tím, že v době zletilosti potomků bude povinna usedlost předat. I dočasné držení usedlosti dávalo prozatímnímu hospodáři dostatečnou příležitost pro zisk, což činilo sňatek s vdovou poměrně lukrativním. Navíc bylo možno obejít nástupnické právo dědiců a živnost od nich odkoupit, jak to učinil roku 1801 Vojtěch Jaroš z Milíčova. Jeho zesnulá žena Mariana měla z prvního manželství dvě dcery, které měly zdědit otcovskou usedlost. Vojtěch jim však vyplatil vedle věna i dědictví po matce a každé přidal ještě 30 zl. jako odstupné. Jednání otčíma s dcerami proběhlo hladce, v neposlední řadě jistě proto, že Vojtěch „obě od maličkosti vychoval a také provdal“.²⁴²

S postupujícím 19. stoletím se v kšaftech hospodářů z okolí Nového Rychnova vyskytují stále větší tendence k posilování postavení vdovy. Především v testamentech ze čtyřicátých let se objevují ustanovení svědčící o rostoucí důvěře, kterou muži svým manželkám projevovali. Nejenže je neváhali jmenovat plnomocnými hospodyněmi až do „zrostu“ dětí nebo dokonce „do libosti“, ale mnohdy na nich nechávali i konečnou volbu budoucího

²⁴⁰ Například pozůstalost Josefa Šeby z Řeženčic z 27. 10. 1834. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 44 ab.

²⁴¹ Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 12 ab; tamtéž, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov, fol. 71 b-72 b.

²⁴² Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 8 a -10 b.

hospodáře. Stávalo se tak především tehdy, když byli synové ještě příliš mladí. Teprve v okamžiku, kdy dospěli, měla jejich matka rozhodnout, který z nich je způsobilější stanout v čele usedlosti. Kritériem měla být především schopnost zdárně vést hospodářství, ale také chování vůči matce. Například Vojtěch Homolka z Nového Rychnova odkázal domek v Novém Rychnově své ženě Alžbětě s tím, že až nebude moci pracovat, má právo jej předat „tomu dítěti, který se k ní nejlepší chovat bude“.²⁴³ Někdy umírající otec sice dědice určil, ale ponechal manželce možnost zvrátit toto své rozhodnutí v případě, že by se syn nevyvedl a matku „poslouchat neměl.“²⁴⁴ Takové ustanovení velmi posilovalo postavení vdovy a upevňovalo její autoritu uvnitř rodiny. Právo matky určit dědice usedlosti i dobu předání jistě motivovalo potomky, aby se k ní chovali dostatečně uctivě. Zároveň dávalo vdově možnost obrany v případě pochybností o schopnostech či charakteru určeného dědice.

Komplikovaná situace nastávala v případě, že zemřelý hospodář byl ženat vícekrát a usedlost měl zdědit potomek z prvního manželství. Ovdovělá žena pak sice dědila výměnek a její děti odpovídající podíly, ale vztahy s nevlastními dětmi nemusely být vždy harmonické. Někteří muži proto do svých kšaftů vkládali ustanovení pro případ neshod. V takové situaci měla být vdově zajištěna poklidná existence na usedlosti například samostatným bydlením. Kupříkladu Josefu Noskovi jeho otec ve své závěti nařizoval uvolnit nevlastní matce komoru a vyplácet výměnek v naturáliích v případě, že by se spolu nemohli „srovnat“.²⁴⁵

Některé vdovy neváhaly změnit poslední vůli svého muže či jiná, předběžně dojednaná ustanovení. Zpravidla zasahovaly v zájmu dětí a byly ochotny se v jejich prospěch vzdát části svých nároků. Jednou z nich byla novorychnovská selka Kateřina Hernová, ovdovělá roku 1816, která měla zajištěn poloviční podíl na poměrně bohatém gruntě svého muže v Novém Rychnově. V souladu s jeho poslední vůlí se svého postavení hospodyně zřekla ve prospěch nejstaršího syna Josefa a spokojila se výměnkem a podílem 72 zl., čímž usnadnila mladému hospodáři nástup do čela usedlosti i vyplácení podílů pro ostatní

²⁴³ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 108 b-109a.

²⁴⁴ Testament Pavla Razimy, sedláka z Řeženčic, z 31. 12. 1831. Tamtéž, fol. 96 ab.

²⁴⁵ Pozůstalost Josefa Noska z Nového Rychnova z 29. 8. 1843. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44 ab.

dospělé děti.²⁴⁶ Rosálie Těšetíková z Nového Rychnova v roce 1844 zvýšila podíly svých osmi dětí na shodných 100 zl. Podle otcova testamentu měly zdědit pouhých 50 zl., zatímco hlavnímu dědici by připadla usedlost v ceně celých 900 zl. Vdova navíc zabránila odtržení části gruntu a zajistila vyplacení věna již provdané dceři Anně, o níž otcův kšaft vůbec nemluvil. O pět let dříve se přímo proti závěti svého manžela postavila její tchyně Marie Těšetíková, která dokázala, že nebožtík neoprávněně kšaftoval jejich 30 zl., a vymínila si jejich pojištění na synově usedlosti.²⁴⁷

Někdy docházelo k modifikacím uzavřených smluv bez iniciativy ovdovělé ženy a ani smluvně stvrzené dědické nároky nemusely znamenat opravdové zajištění. Rodiny jejich manželů někdy nebyly schopné dostát svým závazkům vůči vdově, zvláště pokud k ovdovění došlo krátce po svatbě. Příkladem může být osud Magdaleny Strnadové, jež byla ve svatební smlouvě uzavřené 6. 8. 1823 ustanovena jako dědička manželovy chalupy v Milíčově. Když o tři roky později Tomáš Strnad zemřel, Magdalena se do čela usedlosti nepostavila. Byl jí pouze vyplacen její „zános“ a dědický podíl po manželovi a hospodářem nadále zůstal Tomášův otec Jakub. Tchán argumentoval tím, že z chalupy „vyživen býti musí, a nejenom on, nýbrž i taky jeho bratři a děti na tý chalupě jejich podíly k pohledávání mají“ a tím pádem nemůže Magdaleně vyplnit „vejlinky“ svatebních smluv. Za Jakubovým jednáním zřejmě stála také obava z případného sňatku mladé vdovy, čímž by se usedlost dostala do cizích rukou.²⁴⁸

Nejméně často figurují vdovy v kupních smlouvách. Ke koupím cizí usedlosti vdovou nedocházelo, častěji nastávala situace, kdy vdova prodala majetek původně patřící manželovi. Zpravidla se však ovdovělé ženy snažily usedlost udržet pro své potomky. V jejich prospěch se také snažily vymáhat pohledávky svých manželů a z pozice věřitelek vstupovaly do dlužních sporů. Obvykle však byly takzvané „aktiv-dluhy“ řešeny už v rámci pozůstalostního řízení a dlužníci se museli zavázat k jejich splacení.

Z předcházejících odstavců je zřejmé, že postavení ovdovělých žen bylo z majetkoprávního hlediska velice různorodé. Zázemí vdov se odlišovalo nejen nominální hodnotou dědictví po manželovi, ale i také podstatou dědických nároků, které mohla vdova

²⁴⁶ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 197 ab.

²⁴⁷ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 106 b-107a.

²⁴⁸ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 111 ab, 138 a-139 b.

vznášet. Ještě komplikovaněji se situace jeví při pohledu na do rodin těchto vdov. Ukazuje se, že spíše než zobecňující kvantifikační a statistické metody je nutné využívat mikroskopické měřítko pohledu. Je třeba zaostřit pozornost na jednotlivé ovdovělé ženy a zkoumat je jako individuality řídicí se určitými životními vzory a osobními strategiemi

III. ŽIVOTNÍ STRATEGIE OVDOVĚLÝCH ŽEN

Postavení vdovy bylo určováno a ovlivňováno řadou okolností. Svou roli samozřejmě sehrávaly osobní pocity a názory ženy, o kterých se lze až na výjimky pouze domýšlet. Je nutné brát v potaz další subjektivní a bohužel také takřka nezjistitelné faktory, například zdravotní stav ženy,²⁴⁹ její schopnosti či sebedůvěru. Životní úroveň vdovy určoval majetek a právní postavení, které k němu zaujímal. Klíčovou roli sehrávaly vztahy panující v rodině, které se odrážely už při sepisování manželova kšaftu a vyřizování pozůstalosti po něm. Velký vliv na utváření osudů ovdovělé ženy měli vlastní i nevlastní potomci. Rodinné okolnosti se mohly v průběhu času výrazně proměňovat stejně jako postavení vdovy uvnitř společnosti i její hmotné zázemí. Velký vliv měla i sociální síť obklopující ovdovělou ženu, počínaje širším příbuzenstvem a sousedy až po přátele a představené obce. Tito lidé mohli vdově poskytnout účinnou pomoc, zároveň ale představovali sociální kontrolu, které se dotyčná musela podřídit.

Ať již byly okolnosti ženina ovdovění jakékoli, otvírala se jí nová životní etapa. Nastávaly v zásadě čtyři varianty, jimiž se mohl další život vdovy ubírat. Tabulky č. V. 1. 4. a V. 1. 5. ukazují situaci 360 žen krátce po jejich prvním ovdovění. Nemělo by samozřejmě smysl zaznamenávat stav těsně po úmrtí manžela, protože toto období bylo pro většinu vdov přechodné. Proto byla srovnávána situace, ve které se ovdovělé ženy nacházely dva roky po svém ovdovění. Je patrný početní nárůst žen všech kategorií ve druhé polovině zkoumaného období. Je to dáno jednak obohacením pramenné základny o zpovědní seznamy, které umožňují zachytit i neusedlé jedince, zároveň je patrné celkové zvýšení počtu obyvatelstva a rozšíření vzorku ovdovělých žen v tomto období. Bohužel, v případě jedné třetiny vdov není možné bezpečně rozlišit, jaké přesně bylo jejich postavení po smrti manžela. U většiny z nich nebyl dohledán jiný údaj, než záznam v matrice zemřelých, který o předchozím životě vdovy mnoho nevyprávěl.²⁵⁰ Nezanedbatelné

²⁴⁹ Alice Velková jako významné kritérium k posouzení zdravotního stavu ženy navrhuje počet prodělaných porodů. Podotýká přitom, že ženy, které porodily vícekrát již neměly chuť se znovu vdávat a opětovně postupovat rizika mateřství. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé*, s. 35.

²⁵⁰ Typické jsou případy, kdy byla ovdovělá žena v matrice zemřelých označena pouze jako „vdova po ...“.

procento žen nepřežilo svého manžela o příliš dlouhou dobu, není tedy možné ani odhadnout, jak by se jejich život nadále vyvíjel.²⁵¹

První možností, která se ovdovělé ženě nabízela, bylo uzavření nového manželství, díky němuž se opět stávala vdanou ženou. Toto řešení zvolila přibližně šestina všech žen, ostatní zůstaly až do své smrti vdovami. Manželky zesnulých hospodářů často procházely kratším či delším obdobím, během něhož stály v čele své usedlosti a řídily její chod. Další možností ovdovělé hospodyně byl odchod na výměnek, zajištěný majitelem usedlosti, nejčastěji synem nebo zetěm. Řada žen žila na výměnku už za života svého manžela, takže ovdověním se jejich status příliš nezměnil. Zvláštní postavení měly vdovy – podruhyňe, i když mezi nimi existovaly značné rozdíly. Mnohé ženy prošly po svém ovdovění několika z těchto životních etap.

Ve všech případech byla vdova v období po manželově smrti hlavou domácnosti. Ležela na ní zodpovědnost za vyřízení pozůstalosti, výchovu a zaopatření malých dětí, ve většině případů i za udržení chodu usedlosti. Především se musela samostatně rozhodnout o svém dalším osudu, s vědomím, že její jednání může poznamenat i životy jejích potomků. Pro mnohé ženy to bylo patrně vůbec poprvé, co se musely rozhodovat samy, neboť až do okamžiku ovdovění za ně důležité kroky činili jiní – rodiče, poručníci, manžel. Vdova musela zvážit nejen své osobní preference, ale také majetkovou a sociální situaci, společenské konvence a především potřeby a názory rodiny. Uzavření manželství, stejně jako předání usedlosti byly právní akty, jež nebylo možné zrušit, takže chybný krok mohl nezvratně negativně ovlivnit životní perspektivy dalších členů rodiny. Vědomí zodpovědnosti a případných rizik jistě velmi ztěžovalo postup ovdovělé ženy.

Vzhledem k uvedeným skutečnostem bylo sice rozhodování vdovy o vlastním osudu do značné míry samostatné, málokdy však mohla ovdovělá žena jednat opravdu „svobodně“. To však neznamená, že by jednání ovdovělých venkovanek schematicky odpovídalo demografickým, právním a majetkovým okolnostem. Naopak při sledování konkrétních případů je zřejmé, že svá rozhodování pružně přizpůsobovaly rodinným a sociálním poměrům. V jejich chování je možné sledovat osobní a rodinné strategie, které měly vdově a její rodině napomoci nejen přežít, ale také naplnit představy o vlastním životě.

²⁵¹ 37 ovdovělých žen zemřelo do dvou let po smrti svého manžela, dalších 48 jej přežilo jen o 3-5 let.

III. 1. Uzavření nového manželství

Vstup do nového manželského svazku přiváděl vdovu zpět mezi vdané ženy, opětovně jí tedy vracel její původní status. V Evropě raného novověku bylo vdovství stejně jako nové sňatky a nevlastní rodičovství velmi obvyklé, což však nevyklučovalo například „kočičí muziky“ konané při svatbách ovdovělých lidí.²⁵² Předčasné rozpady manželství a následné uzavírání nových sňatků našlo svůj obraz i ve folklóru. Dosud nebyla provedena pečlivější analýza etnografických pramenů týkajících se této problematiky, zdá se však, že se týkají především vdovců a jejich nových partnerek.²⁵³ V českém prostředí nelze doložit ani doslovné používání obratu o „veselých vdovách“, které často zmiňuje zahraniční literatura.²⁵⁴

Obecně platí, že většina sňatků byla uzavírána mezi svobodnými lidmi a že ovdovělí muži vstupovali do nových manželství častěji než ženy.²⁵⁵ Ve zkoumaném vzorku obyvatelstva se v 70 – 88 % případů brali snoubenci dosud svobodní. Sňatky vdovců se svobodnými dívkami se pohybovaly mezi 7 – 22 %, ve 2 – 7 % případů bylo manželství uzavíráno mezi vdovou a mláďencem. Nejméně obvyklé byly sňatky mezi dvěma ovdovělými snoubenci, tvořily v průměru kolem 2 % případů.²⁵⁶ Svatby osob, které ovdověly v relativně mladém věku, bývaly velmi obvyklé a někteří badatelé dokonce považují schopnost uzavřít druhý sňatek za základní předpoklad vdovství.²⁵⁷ Je ovšem možné přijmout i opačný názor, podle kterého záleželo rozhodnutí pro nebo proti novému sňatku především na ženě samotné a jejích osobních schopnostech a preferencích.

Olwen Hufton se podrobně zabývala chováním, které raně novověká společnost očekávala od ovdovělých lidí a došla k závěru, že požadavky kladené na muže a ženy se výrazně lišily. Muži byli při hledání nové partnerky nejenom méně omezeni věkem a mohli snáze disponovat svým majetkem, ale v jejich případě se také nehledělo na brzké uzavření

²⁵² J. GOODY, *Development*, s. 188-189.

²⁵³ Zmínit lze například česká přísloví: „Žena muže želí, dokud se nezavře zelí“, „žena umírá a muž si jinou vybírá.“ František Ladislav ČELAKOVSKÝ, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1978, s. 242. Lidová vyprávění, např. pohádky často zaznamenávají napjaté vztahy mezi dětmi vdovce a jejich macechou. Srov. také P. HORSKÁ – M. KUČERA – E. MAUR – M. STLOUKAL, *Dětství, rodina a stáří*, s. 313-314.

²⁵⁴ L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 99; M. E. WIESNER, *Women and gender*, s. 91.

²⁵⁵ L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 164. Počet sňatků, v nichž alespoň jeden z partnerů předtím ovdověl, v celoevropském měřítku klesl. Zatímco v raném novověku činil počet takových manželství 25 – 30 %, v 19. století už to bylo jen 10%.

²⁵⁶ Výzkum byl proveden pro zkoumanou lokalitu na základě knih Examina sponsorum pro jednotlivá pětiletá období v rozmezí let 1796 – 1855.

²⁵⁷ B. A. HOLDERNESS, *Widows*, s. 428.

nového sňatku jako na něco nečestného. Společnost uznávala potřebu mužů hledat novou hospodyní i matku pro své děti. Od vdov se očekávala zdrženlivost a dlouhodobější projevování smutku. Všeobecně předpokládaná ženská cudnost byla v jejich situaci vyžadována ještě přísněji, zvláště v případě, že už překročily hranici reprodukčního věku. Zcela automaticky se počítalo s tím, že ovdovělá matka neohrozí svým postupem pozici svých dětí.²⁵⁸

Badatelé, zabývající se druhými sňatky vdov, shrnují podmínky, za nichž se mohla ovdovělá žena znovu vdát, v podstatě třemi postuláty. Vdova chtějící vstoupit do nového manželství podle nich musela být mladá, bohatá a pokud možno bezdětná. Výzkumy však ukazují, že všechny tyto podmínky nemusely nutně platit, zároveň lze prokázat existenci žen, které i přes „splnění“ jmenovaných požadavků sňatek odmítly.²⁵⁹ Jedna z mála studií, která se zabývá možností uzavřít druhé manželství i v případě ovdovělých mužů, dokládá, že předpokládané rozdíly mezi muži a ženami nebyly tak velké. Dokazuje, že i v případě vdovců hrál velkou roli počet závislých dětí a majetek, i když věková hranice umožňující vstup do nového manželství byla posunuta až k šedesátce.²⁶⁰

Muži měli sice větší šanci znovu se oženit, s postupujícím věkem, vyšším počtem potomků a nižším majetkovým zázemím však museli snižovat své nároky na budoucí nevěsty. Byl již zmíněn případ Pavla Švestky, nezáměrného otce desíti dětí, který své potíže při hledání nové partnerky odůvodňoval mimo jiné špatnou finanční situací vrchnostenského zaměstnance. Dva roky po smrti první manželky se mu podařilo znovu se oženit. Jeho nevěstou se stala Teresie Chaloupková, třicetiletá svobodná matka dvou malých dětí, žena bez majetku a nadto s porušeným sociálním statutem.

Jak ukazuje tabulka č. V. 1. 7, snaha a možnosti uzavřít nové manželství se s vyšším věkem ženy výrazně snižovala, protože vdovy mladší čtyřiceti let tvořily celých 80 % žen, uzavírajících nová manželství. Zcela obvyklé byly druhé sňatky žen před dosažením třicátého roku věku. Jejich stáří ještě odpovídalo průměrnému sňatkovému věku, takže vdovství je v tomto ohledu nijak nehandicapovalo. Ani vdovy, které překročily čtyřicítku, však nebyly „neprovdatelné“, protože možnost vstoupit do nového manželství nebyla

²⁵⁸ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 310-314.

²⁵⁹ Možnost volby pro nebo proti novému sňatku podtrhuje především Alice Velková, která zdůrazňuje možnost svobodného rozhodnutí ovdovělých žen. A. VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé*, s. 324-325, 338-339.

²⁶⁰ A. BIDEAU, *A demographic and social analysis*, s. 32-39.

podmíněna jen mládím, ale i dalšími okolnostmi. Ženy středního věku často nemívaly o další manželství zájem. Pro řadu z nich byla lákavá perspektiva samostatného hospodaření. Jiné se rozhodly preferovat spíše rodinnou strategii, podřídily své jednání zájmům svých dětí a urychleně předaly usedlost některému z nich. Ženy, které ovdověly až po padesátce, se často nacházely v pozici výměnkářek už za života svého manžela. Byly tedy dostatečně zajištěny a vdávat se nemusely, zároveň byly jen zřídka kdy dobrou partií. Sňatky postarších lidí byly navíc považovány za nepatřičné, neboť takové manželství již nemohlo splnit svůj hlavní účel, totiž reprodukci. I když převážil názor, že vstup do manželství přináší starším lidem potřebnou vzájemnou oporu, vystavovali se letití snoubenci riziku posměchu i charivari.²⁶¹

V předchozí kapitole byl zmíněn věkový rozdíl mezi partnery, který mohl do předznamenat rychlý rozpad manželství. Tabulka č. V. 1. 10. podrobněji ukazuje tuto problematiku v případě 96 novorychnovských žen, u kterých bylo možno zjistit věkový rozdíl v jejich prvním a druhém manželství. Je patrná velmi podstatná změna: zatímco ve svém prvním manželství byly tyto ženy v drtivé většině případů mladší než jejich manželé, druhé manželství ve 45,8 % uzavíraly s mladšími muži. Nejčastější variantou byly v obou případech přibližně vyrovnané svazky, kdy věkový rozdíl mezi partnery nepřesáhl pět let. Avšak zatímco první manželství více než třetina žen strávila s mužem více než o 10 let starším, ve druhém manželství nastala podobná situace v necelých 18 % případů. Výrazně ubylo především párů, kde byl mezi manželi generační věkový rozdíl.²⁶²

Ze 108 vdov, které se znovu vdaly, vstoupilo 38 do druhého manželství s vdovcem, přičemž o deseti z nich je známo, že i svůj první sňatek uzavřely s ovdovělým mužem. Pravděpodobnost vstupu do druhého manželství s vdovcem stoupala s věkem ovdovělé ženy. Zatímco dvě třetiny žen, které ovdověly mezi 20-39 rokem věku, se podruhé provdaly za mládence, ve věkové kategorii 40-49 let vyhlídka na sňatek svobodným mužem klesala na polovinu a všechny tři vdovy, kterým bylo více než padesát, se vdaly za

²⁶¹ André BURGIÈRE – Christine CLAPISCH-ZUBER – Martine SEGALEN – Françoise LEBRUN (edd.), *Geschichte der Familie. Neuzeit*, Essen 2005, s. 146-147.

²⁶² V případě prvního manželství si 15 žen vzalo muže o více než dvacet let staršího, přičemž osm z nich žilo s manželem starším o více než 30 let. Co se týče druhých sňatků, jen v pěti případech byl věkový rozdíl mezi manželi více než dvacetiletý (nejvýše 27 let), z toho v jednom případě byla žena o 22 let starší než její muž.

vdovce.²⁶³ Přestože se pravděpodobnost sňatku s ovdovělým mužem zvyšovala spolu s věkem ženy, nelze tvrdit, že by starším vdovám usilujícím o nové manželství nezbývalo, než si vzít vdovce. Tato skutečnost byla patrně dána také snahou o věkově vyrovnaná manželství, která je zvláště v případě druhých sňatků vdov velmi dobře patrná.²⁶⁴

Proč si některé ženy pro své druhé manželství vybraly svobodného muže a některé vdovce? Obě varianty mohly mít řadu výhod i nevýhod. Svobodní muži bývali zpravidla mladší, bez závazků, ale zpravidla také bez většího majetku a zkušeností s vedením hospodářství. Sňatek s ovdovělou pro ně znamenal především možnost přinejmenším dočasného zajištění.²⁶⁵ Manželé ovdovělých hospodyň se stávali prozatímními hospodáři, kteří měli své postavení zpravidla pojištěno i v gruntovních knihách. Jejich povinností bylo usedlost udržet v takovém stavu, v jakém ji přijímali, a při dosažení zletilosti právního dědice mu usedlost předat. Dobré hospodaření bývalo kontrolováno sousedy, rychtářem i poručníky sirotků. K správnému nakládání se svěřeným gruntem je zavazovalo také to, že bylo ponecháno na vůli nastupujícího hospodáře, jaký jim při převzetí usedlosti určí výměnek nebo podíl.²⁶⁶

I tak měli manželé dočasných hospodyň slušnou šanci si během spravování usedlosti naspořit nějaké prostředky. Narozdíl od skutečných vlastníků hospodářství totiž nemuseli splácet dluhy ani dědické podíly.²⁶⁷ Cokoliv zaplatili nebo investovali, jim takzvaně „přišlo k dobrému“ při předání usedlosti. Řeženčický sedlák Martin Salus osiřel roku 1806, když mu bylo pouhých pět let. Jeho matka Rosina se provdala za Josefa Uhlíře, s nímž spravovala grunt až do synovy zletilosti. Roku 1827, tři roky po převzetí hospodářství, byl Martin žalován svým otčímem kvůli splacení částky 500 zl. W. W., z nichž celých 266 zl. mělo připadnout Josefu Uhlířovi jako náhrada za to, co zaplatil během svého hospodaření.

²⁶³ Ve věkové kategorii 20-29 let se za vdovce provdalo 8 z 33 vdov (=24,3%), ve věkové kategorii 30-39 let 17 vdov z 49 (=34,7 %), z 18 vdov věkové kategorie 40 – 49 se za vdovce provdalo 10 (=55,6 %).

²⁶⁴ Tato tendence byla prokázána i pro raně novověkou Anglii. Richard Grassby spočítal, že pokud došlo ke sňatku vdovy a vdovce, byli oba členové páru starší a věkový rozdíl mezi nimi nebyl příliš velký. Richard GRASSBY, *Kinship and capitalism. Marriage, family and business in the english-speaking world, 1580 – 1740*, Cambridge 2001, s. 135-137.

²⁶⁵ A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 148-153; J. MRÁZKOVÁ, *Přislibujou“*, s. 83-88.

²⁶⁶ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 420-435.

²⁶⁷ A. VELKOVÁ, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 58-59; TÁŽ, *Proměny*, s. 841-851.

Rosina a Josef Uhlřřovi přítom žili na statku Martina Saluse jako výměnkářři, na uhrazení jejich pohledávek nestačilo ani věno Salusovy manželky.²⁶⁸

Výzkumy provedené pro západočeské panství Šťáhlavy ukázaly, že v souvislosti s reformami dědického práva ve druhé polovině osmdesátých let 18. století postupně docházelo k omezování počtu prozatímních hospodářů. Jejich přítomnost již nebyla za potřebí, protože ovdovělé matky zpravidla dokázaly udržet usedlost po krátkou dobu, než dorostl nejstarší syn. Vdovám se tím namísto sňatků otvíral prostor pro samostatné hospodaření.²⁶⁹ Muži, kteří nemohli získat vlastní usedlost, již měli méně příležitostí k tomu, aby svou situaci vyřešili sňatkem s ovdovělou ženou. Ti, kteří se přičlenili k vdově, možná byli vzhledem ke svému poněkud vratkému postavení dočasněho hospodáře ochotni svou ženu více respektovat. Vždyť právě díky ní dostali šanci postavit se do čela usedlosti, vylepšit své sociální postavení a také si vydělat.²⁷⁰

Sňatek s vdovcem často znamenal soužití se starším člověkem, který mohl mít například zdravotní problémy. Vdovci bývali obvykle ekonomicky dostatečně zajištěni, na druhou stranu mívali zpravidla několik dětí z předchozího manželství. Manželovi potomci samozřejmě vyžadovali pozornost a péči „macechy“, měli nárok vyplacení podílů po své zamřelé matce a do budoucna i na zdědění usedlosti. Soužití dětí narozených v různých manželstvích s sebou neslo nejen „přetížení“ prostorové a ekonomické kapacity domácnosti, ale i riziko konfliktů. Ani jednou se za vdovce neprovdala žena s více než čtyřmi dětmi.²⁷¹

Malý počet vdov, které uzavřely sňatek s vdovcem, je dán i tím, že ovdovělé ženy měly ve většině případů zázemí na gruntech svých prvních manželů. Vdova, která zdědila po manželovi usedlost nebo alespoň výměnek, nepotřebovala druhým sňatkem získat „místo“, které by jí sňatek s vdovcem nabízel. Výhodný sňatek s ovdovělým vlastníkem usedlosti

²⁶⁸ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 167 b-168 a; tamtéž, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 12 b-14 a.

²⁶⁹ A. VELKOVÁ, *Sociální stratifikace*, s. 61-62; TÁŽ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, zejména s. 327-328; TÁŽ, *Proměny*, s. 841-851.

²⁷⁰ Moc a autorita ženy v rodině přímo závisela na jejím vlastnickém či dědickém poměru k usedlosti. Blíže Antoinette FAUVE – CHAMOIX, *Beitzweitergabe, familiäre Machtverhältnisse und die Rolle der Frauen im Frankreich des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 182-185.

²⁷¹ Ze 38 sňatků uzavřených mezi vdovcem a vdovou bylo 18 nevěst bezdětných, 11 mělo jedno nebo dvě děti. Ostatní čtyři ženy měly tři nebo čtyři děti.

býval spíše strategií svobodných žen, které se z nějakého důvodu nemohly provdat za svobodného muže. Vdovy raději zůstávaly ve známém prostředí, v domech svých prvních manželů, které držely nebo měly zdědit jejich děti. Mezi vdovami, které zůstaly žít na usedlosti svého prvního muže, bylo dokonce dvanáct žen, jejichž druhý manžel byl vdovec. Většina z nich si pravděpodobně mohla vybrat, zda odejde za manželem, nebo zůstane „doma“, a rozhodla se pro druhou variantu. Tyto ženy se cítily jistěji u svých dětí, které jim měly poskytnout výměnek na usedlosti, k níž měly nezpochybnitelný právní nárok. Ani v případě, že se vdova po svém sňatku odstěhovala, nedocházelo k migracím na delší vzdálenosti.²⁷²

Je nutné zmínit také dobu, která uplynula mezi ovdověním a novým sňatkem. Obvykle se soudí, že toto období bylo velmi krátké, trávající pouze po dobu, kdy bylo nutné držet smutek. Skutečně 38 žen ze zkoumaných 108 se vdalo za několik měsíců po smrti prvního manžela a dalších 15 zůstalo vdovami pouze rok. Většina ostatních uzavřela nové manželství do pěti let po smrti prvního muže, deset žen však žilo osaměle delší dobu. Nezdá se tedy, že by se ovdovělé ženy ve všech případech snažily provdat co možná nejrychleji, jako by další manželství bylo nejlepším, či jediným řešením vzniklé situace.

Ukazuje se, že s novým sňatkem nejméně spěšily ženy, které ovdověly krátce před dosažením čtyřicítky nebo těsně poté. V tomto věku byly na vrcholu fyzických sil, měly dostatek zkušeností s vedením hospodářství a také se mohly opřít o pomoc dorůstajících dětí. Delší lhůta mezi ovdověním a druhým sňatkem dávala ženě možnost zkusit si roli samostatné hospodyně a poskytl jí dostatek času k uvážení nového sňatku i výběru ženicha. Je možné, že některé ženy se pro další manželství rozhodly poté, co zjistily, že samostatné hospodaření je pro ně příliš náročné. Brzy po ovdovění se vdávaly ženy velmi mladé, nebo naopak starší. Vdovy, které byly poprvé vdané jen krátce, zřejmě nechtěly rezignovat na další partnerské vztahy nebo se možná ještě „necítily“ na úlohu samostatné

²⁷² U čtvrtiny znovu provdaných vdov nebylo možné průběh ani místo jejich nového manželství sledovat. 60 % žen zůstalo po uzavření nového sňatku v místě, kde žily se svým prvním manželem. Pokud došlo k stěhování mimo původní obec, jednalo se většinou o lokalitu náležející k farnosti nebo panství Nový Rychnov. Rozsáhlejší migraci lze předpokládat pouze u vdov, které po svém druhém sňatku mizí z evidence. Prokazatelně se mimo panství provdalo 7 % žen, ale i v tomto případě se jednalo o místa vzdálená méně než 20 km. Srovnatelné výsledky přinesla i studie Josefa Grulichy o sňatkových migracích v okolí Českých Budějovic. Prokázal, že ovdovělé osoby migrovaly v souvislosti se sňatkem podstatně méně než svobodní lidé, i když vdovy se stěhovaly častěji než vdovci. Souběžně s uzavřením druhého manželství nezměnilo místo pobytu více než 80 % žen, případné migrace se odehrály v okruhu 14 km od jejich původního bydliště. Josef GRULICH, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, HD 30, 2006, zejména s. 60-67.

hospodyně. Postarší ženy mohly hledat v novém manželovi oporu pro hospodaření, na které již samy nestačily. Tyto ženy si byly jistě vědomy svých snižujících se šancí na uzavření nového manželství, nemohly tedy s novým sňatkem příliš otálet.

Co se týče rodinného zázemí žen uzavírajících nové sňatky, jako nejpodstatnější se jeví počet, věk a pohlaví dětí z ženina prvního manželství. To bylo důležité především z hlediska nového hospodáře a jeho vyhlídek na případné získání usedlosti.²⁷³ Více než třetina novorychnovských vdov vstupovala do nového manželství bezdětná. Necelých 30% vdov mělo v okamžiku druhé svatby jedno nebo dvě děti. Jednatřicet žen mělo ve stejné situaci tři nebo čtyři žijící děti, osm bylo matkami více než pěti dětí. Pro potenciálního ženicha vdovy mohly její děti představovat finanční břemeno, ale i vítanou pracovní sílu, zvláště v případě rukodělné domácí výroby.²⁷⁴

Přítomnost dětí ovlivňovala rozhodování své matky především v osobní rovině. Pocit zodpovědnosti vůči vlastním dětem byl důležitým momentem v životních postojích vdov. Bezdětná žena se řídila jen svými vlastními zájmy, kdežto ovdovělá matka musela brát v potaz také potřeby a případně i názory potomků.²⁷⁵ Jistě nešlo jen o materiální zajištění a „vybytí“ dětí, ale také o jejich výchovu a celkovou péči o ně. Ke slovu patrně přicházely i obavy ze vztahů dětí a otčíma, případně i ze soužití s jeho potomky z předchozího manželství. Výhrady proti svatbě své matky mohli mít především dospívající synové toužící stanout v čele hospodářství. Matčín sňatek by totiž oddálil jejich nástup do čela usedlosti, nebo by znamenal nutnost vyplatit její podíl či navýšení výměnku.

Pohnutku pro vstup do nového manželství naopak představoval názor, že malé děti potřebují otce, a obava vdovy, že se jí samotné nepodaří zajistit potomkům dobrou životní úroveň. Starost o tři malé děti byla zřejmě důležitým podnětem k uzavření druhého sňatku Terezie rozené Coufalové. Její první muž byl syn sedláka žijící v podruží u svého otce. Dva měsíce po jeho smrti, v červnu roku 1838, se provdala za chalupníka Tomáše Homolku, který se ve svatební smlouvě výslovně zavázal postarat o její děti do doby, než si budou

²⁷³ Například J. MRÁZKOVÁ, „Přislubujou“, s. 84-88.

²⁷⁴ Srov. L. ABRAMSOVÁ, *Zrození*, s. 96-97; J. GOODY, *Proměny*, s. 90-91.

²⁷⁵ Beatrice Moring soudí, že pro děti byla přijatelnější svatba ovdovělého otce, než nový sňatek matky, protože v osobě matčina ženicha přicházel na usedlost hospodář, mající hlavní slovo. BEATRICE MORING, *Widowhoodoptions and strategies in preindustrial northern Europe: socioeconomic differences in household position of the widowed in 18th and 19th century Finland*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 79-99.

moci samy na sebe vydělat. Sňatkem s nezámožnou Terezií získal hospodyní a náhradní matku pro tři vlastní potomky z prvního manželství.²⁷⁶

S ohledem na prospěch dětí některé ženy dokonce rezignovaly na část svých nároků po zemřelém manželovi. Hojkovský sedlák Martin Jírů roku 1821 odkázal své ženě Kateřině celý statek v hodnotě 1800 zlatých. Během pozůstalostního řízení se čtyřiatřicetiletá vdova dědictví zřekla a prohlásila, že bude hospodařit jen do dospělosti šestnáctiletého syna Martina. Spokojila se pouze se „zánosem“ 138 zl., čímž vědomě snížila své šance na „sňatkovém trhu“. Přesto se o šest let později znovu vdala, v době, kdy všechny tři její děti již odrostly. Se svým druhým manželem Tomášem Pechem žila dál na statku jako výměnkářka a porodila mu ještě další tři potomky.²⁷⁷ Nelze tedy říci, že by ovdovělé matky byly „neprovdatelné“, jejich pozice však byla ztížena a ovlivněna odpovědností vůči dětem.

Ohledem na ostatní členy rodiny mohly být motivovány sňatky, kdy si vdova brala některého příbuzného prvního manžela. Bylo možné předpokládat, že takový otčím se bude k nevlastním dětem chovat lépe. Rodina se nerozrostla o cizího člověka, což bylo výhodné i z ekonomického hlediska. Tato situace nastala v případě Mariany, vdovy po šafáři Josefu Čechovi, se kterým měla pět dětí. V říjnu roku 1815 se vdala za Václava Čecha, blízkého příbuzného prvního manžela. Sňatek prospěl všem zúčastněným, protože Josef po sobě nezanechal žádný nemovitý majetek a jeho vdova nebyla nijak zajištěna. Měla pouze spravovat podíly svých dětí v celkové výši 360 zl. Ženich Václav po prvním manželovi své ženy převzal funkci novorychnovského vrchnostenského šafáře. Rodina se nemusela nikam stěhovat a Mariana si uchovala poměrně prestižní postavení šafářky, což mohlo být dalším důvodem jejího rozhodnutí. Děti navíc Václava znaly, nepřivedla tedy domů neznámého a cizího člověka.²⁷⁸

Podobně jako Mariana Čechová jednala i Kateřina Pavlíčková z Milíčova. Její první manžel je uváděn jako švec a podruh. Po jeho smrti se vdova přestěhovala ke svému švagrovi, domkáři Matějovi Pavlíčkovi, kterého si o tři roky později, 16. 9. 1849 vzala. Při uzavření manželství odpadly záležitosti spojené s vyplácením dědických podílů a věna,

²⁷⁶ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 139 b.

²⁷⁷ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 249 b-250 a.

²⁷⁸ Tamtéž, fol. 37 b-40 b.

bylo tedy výhodné pro Kateřinu i Matěje. Nejednalo se však jen o ekonomický kalkul, protože první dcera se jim narodila už čtyři měsíce před svatbou.²⁷⁹

V případě krátkého trvání manželství znamenalo pro ženu ovdovění život na „cizí“ usedlosti, často s povinností vyplácet podíly manželovým příbuzným. Soužití s manželovou rodinou mohlo vést i ke konfliktním situacím. Snahou vdovy mohlo být rychlé uzavření nového sňatku a odchod. V takové situaci se ocitla Kateřina rozená Pácalová, jež se přivdala do Lešova na usedlost, kterou držela její ovdovělá tchyně Mariana Pekárková, oprávněná hospodařit „do libosti“. Na gruntě navíc vázly dluhy na podílech pro pět manželových sourozenců. Kateřinin muž po třech letech manželství roku 1807 zemřel a dědicem usedlosti byl ustanoven jejich teprve tříměsíční syn Josef. Jeho podíl byl vyčíslen na 774 zl., postavení hlavy domácnosti si však nadále ponechala jeho babička Mariana. Kateřině nebyl ani vyměřen výměnek či dědický podíl, pouze měla na usedlosti nadále žít a „být nápomocna“. Josef usedlost sice po letech opravdu zdědil, Kateřina se ale provdala hned dva měsíce po ovdovění a na nějaký čas z Lešova odešla. Její chvatně uzavřené druhé manželství mohlo být únikem ze soužití s rodinou prvního muže a dominantní tchyní.²⁸⁰

Konfliktní situace patrně nastávaly také v případě, že žena byla poprvé provdána za vdovce, jehož usedlost zdědil potomek z jeho prvního manželství. Sňatek se mohl stát důvodem i příležitostí, jak opustit nevlídné prostředí.²⁸¹ Vdova navíc v novém manželovi získala oporu pro případné spory s rodinou prvního muže. Řeženčická selka Mariana Pechová ovdověla v třiadvaceti letech poté, co svému manželovi porodila osm dětí, z nichž však pouze tři přežily svého otce. Hospodářem se stal její nevlastní syn František. Po čtyřech letech života výměnkářky se Mariana roku 1811 provdala za ovdovělého sedláka Václava Maška ze Švábova. Teprve o rok později došlo k vyrovnání ohledně výměnku, který Marianě zanechal první manžel. Ještě další rok zůstaly nevyřešeny dědické

²⁷⁹ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 34, kniha č. 14 – 34.

²⁸⁰ NA Praha, *APA, VS Nový Rychnov*, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 84 a-87 a.

²⁸¹ Odchod z manželovy domácnosti mohl být cílem Anny Novákové z Hojkova, která ovdověla roku 1853. Její muž byl více než o tři desítky let starší a svůj čtvrtlán odkázal synovi z prvního manželství Jakobovi, který byl věkově vrstevníkem své macechy. Anna u něj žila rok na výměnku, pak se provdala za ovdovělého Jiřího Jíru a odešla s ním mimo panství. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 34, kniha č. 14 – 34.

nároky Marianina nejmladšího syna Josefa. Situace musela být opět projednána u soudu, kde sirotka zastupoval jeho otčím Václav Mašek.²⁸²

Komplikované rodinné poměry svého prvního muže musela před svým novým sňatkem vyřešit Barbora Rychtářů ovdovělá roku 1841. Chalupnické usedlosti čp. 6 v Trsovech pomohlo z dluhů Barbořino věno, měla se tedy stát dědičkou celé pozůstalosti v hodnotě 667 zl. Při pozůstalostním řízení vyšla najevo existence tří nemanželských potomků jejího manžela. Vdova se v jejich prospěch dobrovolně vzdala dědického podílu po manželovi ve výši 162 zl., nepochybně také proto, že její jediná dcera zemřela v kojeneckém věku. Zatímco k manželovým nelegitimním dětem dokázala být velkorysá (nebyly totiž ani zmíněny v kšaftu), od jeho rodiny nekompromisně požadovala rychlé navrácení celého svého zánosu v ceně 400 zl. Tato poměrně vysoká částka usnadnila Barboře nový sňatek s hornocerekevickým řemeslníkem, pro její švagry však znamenala nucený prodej usedlosti a odsun do podruží.²⁸³

Některé ženy se pro nové manželství rozhodly až po několika letech hospodaření.²⁸⁴ Postavení samostatné hospodyně bylo bezesporu velmi náročné a vdova jej mohla po nějaké době shledat příliš namáhavým a obtížným. Dana Štefanová doložila, že ovdovělým hospodyním mohlo být vrchností dokonce nařízeno, aby se provdaly za schopného muže, který by spravoval statek do dospělosti dědiců.²⁸⁵ Majetek nového manžela případně pomohl uhradit dlužné pohledávky váznoucí na usedlosti. Vdova Kateřina Razimová tři roky sama hospodařila selském gruntě v Řeženčicích. Na statku žilo pět sourozenců zemřelého manžela a také jeho teta s dvěma dětmi. Příbuzným se nedařilo vyplácet podíly, takže měli nárok na bydlení na usedlosti. Situace se změnila až v roce 1853 po příchodu Kateřinina druhého manžela Františka Nepraše. Mladý hospodář, o 18 let mladší než jeho žena, měl zřejmě dost prostředků i energie na to, aby příbuzné vyplatil a přiměl k odstěhování. Sňatek byl „strategický“ především z jeho pohledu, protože se mu podařilo získat usedlost, kterou po manželčině smrti zdědil. Vdově Kateřině však pomohl z bezvýhodné situace držitelky zadluženého hospodářství.²⁸⁶

²⁸² NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 68 b, 77 a.

²⁸³ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 46 b.

²⁸⁴ Podrobněji jim bude věnována pozornost v následující kapitole.

²⁸⁵ D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 131.

²⁸⁶ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov, fol. 70b-71 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart 344.

Obvykle se soudí, že pro uzavření druhého manželství byl zásadní majetek a že postarší či dětmi obdařené ženy musely svůj „handicap“ vyvážit dostatečným hmotným zázemím. Ukazuje se ale, že majetek vdovy měl spíše vliv na výběr partnera, než na samotný fakt uzavření nového manželství. Sňatek mohly uzavřít ženy ze všech kategorií venkovské společnosti, i když výběr nového partnera byl jejich ekonomickým zázemím do značné míry ovlivněn. V souvislosti se svatbami vdov nedocházelo k velkým sociálním výkyvům. Stejně jako u prvních sňatků převažovala homogenní manželství, uzavíraná v rámci jedné sociální vrstvy.²⁸⁷ Bylo také časté, že si žena vzala příslušníka stejného, nebo podobného řemesla, které vykonával její první muž. Manžely vdov proto bývali především synové příslušníků téže vrstvy venkovské společnosti, kteří ve sňatku s vdovou viděli příležitost k získání vlastního zázemí.

Důležitější než nominální hodnota majetku byl právní nárok, který k němu ovdovělá žena mohla uplatňovat. Vdova, která byla majitelkou nebo jedinou (dospělou) dědičkou gruntu, se velmi pravděpodobně vdala. Bez ohledu na to, zda se jednalo o selský statek nebo domkářskou usedlost, totiž byla dobrou „partii“ pro muže své sociální kategorie. Pozice vdovy se zhoršovaly s přítomností dalších dědiců, přičemž se nemuselo jednat jen o děti zemřelého hospodáře, ale i o jeho sourozence či členy širší rodiny. Pokud bylo dědiců více, býval reálný podíl vdovy velmi malý a sňatek s ní přestával být lukrativní, přestože se původně jednalo o bohatou usedlost.

Nevdávaly se pouze vdovy po sedlácích, ale i ženy stojící na opačném konci společenského žebříčku. Ve zkoumaném vzorku znovuprovdaných žen k venkovské elitě patřila přibližně čtvrtina, jednalo se o 4 vdovy po mlynářích a 21 selku. Nejčastěji se znovu vdávaly ženy po zemřelých chalupnících a řemeslnících (celkem 44 případů), kteří tvořili většinu usedlého obyvatelstva panství. Naději na nový sňatek však měly i ovdovělé domkářky či podruhně, které dohromady tvořily více než čtvrtinu žen, jež šly k oltáři podruhé.²⁸⁸ Terezie Bártová měla udržet domek zděděný po svém manželovi „do zrostu“ syna Jakuba, který byl v roce 1794, kdy zemřel jeho otec, teprve čtyřletý. I přesto, že celý majetek činil pouze 30 zl., se znovu provdala. Její druhý manžel Tomáš Mareš byl

²⁸⁷ K sňatkovým strategiím blíže A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 163-167.

²⁸⁸ Mezi prvními manželi znovuprovdaných žen byli 4 mlynáři, 21 sedlák, 1 vrchnostenský šafář, 29 chalupníků, 15 řemeslníků zpravidla kombinujících řemeslo s drobným hospodářstvím (tkalci, truhláři, tesaři, ševci, krejčí), 1 učitel, 9 domkářů, 4 vysloužilí vojáci pobírající malou rentu, 13 podruhů, dva výměnkáři a ponocný. U osmi žen nebylo povolání jejich prvního manžela zjištěno.

čtyřicetiletý tkadlec, syn výměnkáře. Tereziina domkářská usedlost odpovídala jeho vlastnímu zázemí a společenskému postavení a znamenala pro něj velmi slušnou perspektivu, protože ve své situaci „lepší“ sňatek nemohl očekávat.²⁸⁹

Nejdéle s novým sňatkem otálela Marie Pechová z Nového Rychnova. Její případ ukazuje nejen možnost odložit vstup do nového manželství, ale i to, že pro určité jedince mohlo být lukrativní i pouhé vyženění výměnku. Marie se vdala až po 13 letech vdovství, roku 1825, v době, kdy její nejstarší syn a hlavní dědic Václav dosáhl zletilosti. Není jisté, kdy přesně se Václav ujal usedlosti, v každém případě u něj na výměnku žila matka i se svým novým manželem. Z pramenů nelze vyčíst, proč se Marie, která tak dlouho úspěšně sama spravovala selskou usedlost, nakonec rozhodla provdat, se sňatkem však zjevně čekala do doby, kdy její děti budou schopny se o sebe postarat.

O něco jasněji se jeví motivace jejího nového manžela. Tomáš Klubal, syn mezenského sedláka, se ženil poprvé a byl o 12 let mladší než jeho žena. Ve svých pětatřiceti letech zřejmě neviděl jinou perspektivu než manželství s vdovou. Je však zajímavé, že si vybral zrovna Marii, která sice byla majitelkou poloviny selského statku, ale v době sňatku už počítala s jeho brzkým převedením na syna. Pro jejího ženicha, nemajícího šanci získat vlastní usedlost, však byl dostatečně zajímavý i výměnek, na kterém žil ještě čtyři roky po Mariině smrti. Odstěhoval se patrně až roku 1839 v souvislosti s novým sňatkem s Kateřinou Homolkovou, od jejíhož bratra koupil domek čp. 36 v Novém Rychnově. Ve svých takřka padesáti letech se tak konečně stal majitelem usedlosti, ze selské vrstvy však „propadl“ až mezi domkáře.

Ženy, které žily s prvním manželem v podruží, byly zpravidla odkázány pouze na námezdní práci, snažily se tedy provdat z obavy, že se nebudou moci samy uživit. Přibližně polovině z nich se podařilo polepšit si sňatkem s řemeslníkem či dokonce majitelem drobné usedlosti, díky čemuž se zařadily se mezi usedlé obyvatelstvo. I v případě, že si znovu vzaly podruha, měly díky jeho pracovní síle a výdělku naději na lepší životní úroveň. Vdova žijící sama s dětmi v podruží mohla navíc působit dojmem svobodné matky a nový manžel pro ni znamenal nejen oporu v každodenním životě, ale i potvrzení statutu spořádané ženy.

²⁸⁹ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 335.

Pro vdovy, které po manželově smrti neodmítly další partnerský vztah, ale zároveň nechtěly vstoupit do nového manželství, připadala v úvahu varianta nesezdaného soužití. Konkubináty a mimomanželské sexuální styky jsou však doložitelné pouze v případech, že v jejich rámci došlo k početí dítěte. Tuto skutečnost je možné dokázat u šesti novorychnovských vdov. U třech z nich se jednalo o „předmanželské“ těhotenství, následované sňatkem uzavřeným ještě v období gravidity nebo krátce po narození dítěte.²⁹⁰ Byla již zmíněna Kateřina Pavlíčková, jejíž stejnojmenná dcera přišla na svět čtyři měsíce před druhou svatbou své matky. Už jako manželské dítě se roku 1836 narodil Josef Brynda, i když k sňatku jeho rodičů došlo o pouhé tři dny dříve. Mezi druhou svatbou Rosálie Formanové, vdovy po svobodníku Janu Homolkovi, a narozením její dcery Antonie v roce 1847 uplynulo pouhých 8 měsíců. V tomto případě mohlo jít o předčasný porod, ale vzhledem k tomu, že dítě bylo životaschopné, lze předpokládat předmanželské početí.

Marie Sekavová z Nového Rychnova porodila dceru dva a půl roku po ovdovění, ale až po uplynutí dalších čtyřech let se znovu vdala. Zda byl otcem dítěte Mariin druhý manžel Václav Janoušek nelze prokázat, ale je pravděpodobné, že se v inkriminované době znali, neboť Janouškovi příbuzní tehdy žili jako podruzi na usedlosti čp. 5, kde v podruží u své tchyně dosud pobývala i Marie.²⁹¹ Alžběta Hermanová a Kateřina Voříšková porodily nemanželské potomky po čtyřletém období vdovství. Chalupníci Kateřině Vrculové se šest let po ovdovění narodil syn František a o dva roky později ještě Josef. Kateřina v té době samostatně hospodařila na usedlosti v Kopaninách, až čtyři roky po Josefově narození, roku 1846, předala chalupu svému bratrovi a odstěhovala se neznámo kam. Zda se po svém odchodu z Kopanin vdala a případně za koho, se nepodařilo zjistit.²⁹²

Malý počet těchto žen neumožňuje podrobit nemanželská soužití vdov statistice, je ale zřejmé, že pocházely z nižších i středních vrstev venkovské společnosti, nelze tedy hovořit o sociální podmíněnosti tohoto jevu.²⁹³ Čtyři ze zmíněných ovdovělých žen se v době narození svého dítěte nacházely v postavení hospodyně. Možná využívaly práv, které jim

²⁹⁰ K metodice výzkumu problematiky nemanželských dětí i používání pojmů „nelegitimní“ a „nemanželský“ blíže Alice VELKOVÁ, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (=Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205-212.

²⁹¹ SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy č. 14 – 35.

²⁹² Tamtéž.

²⁹³ Obvykle se soudí, že svobodné mateřství bylo především záležitostí žen z nižších vrstev společnosti, děveček a podruhyň. Srov. např. L. FIALOVÁ a kol., *Dějiny obyvatelstva*, s. 171-174, 208-210; A. VELKOVÁ, *Nemanželské děti*, s. 214-218; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 252-253.

získaná role hlavy domácnosti přinášela, aby se svým životem nakládaly podle vlastních představ. Udržování nemanželského vztahu by pak bylo možné hodnotit jako nechuť vzdát se rozhodujícího postavení na usedlosti.²⁹⁴ Naproti tomu jednání Kateřiny Pavlíčkové, která nemanželsky otěhotněla v nejistém postavení kolísajícím mezi situací příbuzné hlavy domácnosti a podružím, by bylo možné vykládat jako strategii vedoucí k zajištění si ženicha a tím pádem i jistější budoucnosti.

Ke všem zmíněným případům došlo až ke konci zkoumaného období, ve druhé čtvrtině devatenáctého století. Došlo v tomto období uvnitř venkovské společnosti k zvýšené toleranci nemanželských těhotenství? Souvislost lze nalézt ve vzrůstajícím množství nemanželských dětí, které se v daném období rodily svobodným ženám. Od počátku devatenáctého století stoupal celozemský průměr nemanželských porodů, maxima dosáhl v první polovině čtyřicátých let, kdy se mimo manželství rodilo 14 % dětí.²⁹⁵ Tomuto vývoji odpovídala i situace ve zkoumané oblasti, i když počet nemanželských dětí během jednotlivých dětí značně kolísal. V řadě případů lze doložit existenci stabilizovaných konkubinátů, kdy po odkládaném sňatku následovala formální legitimizace dříve narozeného dítěte nebo dětí. Vzhledem ke zvyšující se „obvyklosti“ potomků svobodných žen patrně rostla i smířlivost venkovské společnosti ke svobodnému mateřství.²⁹⁶ Do jaké míry se tato tolerance přenášela i na vdovy, nelze posoudit, v jejich případě však byla určitě nižší. Lze předpokládat, že důvodem nesezdaného soužití svobodných lidí bývala ekonomická nemožnost uzavřít manželství a založit vlastní domácnost. Naproti tomu vdovy již zpravidla nějaké vlastní zázemí měly. Pokud tedy nechtěly zůstat po smrti prvního manžela samy, mohly se bez větších obtíží vdát, což byla jistě schůdnější a společensky přijatelnější cesta než konkubinát.

Předcházející odstavce ukázaly, že vstup do nového manželství byl v případě vdov podmíněn řadou faktorů, které však nelze generalizovat a zužovat na výsledky statistiky. Sňatky ovdovělých žen sice odpovídaly demografickým, ekonomickým i společenským okolnostem, zároveň v nich jsou patrné individuální osobní a rodinné strategie. Při

²⁹⁴ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé nebo zoufalé*, s. 338.

²⁹⁵ L. FIALOVÁ, *Změny ve vývoji plodnosti*, s. 164-165. Na počátku devatenáctého století se nemanželsky rodilo pouze 5 % dětí, což odpovídá i situaci v 17. a 18. století. Srov. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 196-198.

²⁹⁶ V společenské a právní rovině přinesla změnu pohledu na problematiku nemanželských dětí a svobodného mateřství především osvícenská epocha, důležitý byl zejména josefský patent z roku 1782 o nemanželských dětech. D. TINKOVÁ, *Ilegitimita*, s. 133-172.

rozhodování pro nebo proti novému manželství vstupoval do hry nejen věk či zdravotní stav ženy, ale také majetek a především právní vztah, který k němu dotyčná zaujímal. Důležitá byla také přítomnost dětí i jiných příbuzných. Je však nutné zdůraznit velký podíl osobního rozhodování ženy, které bylo důležité především při vlastním výběru budoucího partnera. Zvažování nového sňatku bylo jistě velmi obtížné už proto, že jednou uzavřené manželství nebylo možné zrušit. Ovdovělá žena se ve většině případů musela ohlížet nejen na své zájmy, ale nesla i zodpovědnost za své děti a usedlost. Vdovy si toho byly vědomy a věděly, že pokud svého nového partnera vyberou špatně, poznamená to nejen jejich vlastní život, ale i osudy celé jejich rodiny. Výběr nového manžela byl proto velmi pečlivý²⁹⁷ a sňatku vdovy někdy předcházelo i několikaleté rozvažování. O tom, že pro řadu žen nebylo uzavření nového manželství nutností, svědčí i vysoký podíl vdov, které preferovaly jiné řešení své situace.

²⁹⁷ Slovy Alice Velkové, ovdovělé ženy „nebyly ochotné provdat se kohokoliv.“ A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 338.

III. 2. Vdova v čele usedlosti

V kapitole č. II již byly zmíněny právní podmínky, za kterých se ženy mohly postavit do čela usedlosti. Cesta k samostatnému hospodaření se otvírala pouze ovdověním, protože svobodné ženě nemohla být správa usedlosti svěřena. Možnost stanout v čele usedlosti nezávisela jen na zákonných normách, ale i na celkové sociální a ekonomické situaci gruntu i regionu. Podle Vladimíra Procházky mělo hospodaření vdovy v raném novověku vždy charakter provizoria, které bylo v krátké vyřešeno předáním usedlosti nebo hospodaření vdovy a jejího nového manžela.²⁹⁸ Autor však zároveň podotýká, že z právního hlediska se ženám nekladly žádné překážky ohledně držení statků a samostatné hospodaření vdovy naráželo především na praktické, hospodářské potíže.²⁹⁹

Příklad Chýnovska ukázal, že v období po třicetileté válce se do čela usedlosti postavilo jen velmi málo vdov. Tento jev souvisel s celkovou nestabilitou nemovitostní držby, problémem udržet prosperitu v poválečných časech a velkými nároky vznášenými na majitele gruntů.³⁰⁰ Výzkum prokázal, že i zdejší hospodáři-muži raději brzy předávali své usedlosti a dávali přednost výměnku, který přinášel stabilní příjem v podobě výměnkářských dávek a umožňoval ekonomickou aktivitu nezatíženou vrchnostenskými povinnostmi. Podobné výsledky přineslo i zkoumání převodů poddanských usedlostí na frýdlantském panství v téže době. Usedlosti zde byly prodávány nepřibuzným kupcům po poměrně krátké době hospodaření původního majitele.³⁰¹

Postupně se však situace konsolidovala a po roce 1750 již většina hospodářů předávala grundy svým příbuzným, nejčastěji synům nebo zeťům. Prodloužila se i doba, kterou jednotliví hospodáři strávili v čele usedlosti.³⁰² Stoupající kontinuitu hospodaření jednotlivých rodin na konkrétních usedlostech doložila pro 18. století i Alice Velková.

²⁹⁸ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 373-380.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 104-105.

³⁰⁰ Josef Grulich uvádí, že v jím sledovaném období pouze 36 z celkového počtu asi 1000 zkoumaných venkovských usedlostí bylo řízeno ženami. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 268. V letech 1625 – 1825 takřka 30 % usedlostí vřesecké rychty po smrti původního hospodáře přebírali noví manželé vdov. TÝŽ, *Poddanská nemovitost a dědické právo*, s. 34-42.

³⁰¹ D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 123-141.

³⁰² Zatímco v letech 1625 – 1710 byly vřesecké selské grundy předávány v 80,6 % a chalupnické usedlosti v 84,0 % případů cizím osobám, v následujícím období poklesla tato čísla na 30,9 % u sedláků a 27,3 % u chalupníků. V období 1625 – 1710 celých 88,8 % hospodářů předávalo své usedlosti do 20 let od převzetí, v letech 1711 – 1795 to bylo jen 46,3 %. J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 291-322. Rychlé střídání majitelů usedlostí je považováno za doklad nestability především v případě, že počet hospodářů na jedné usedlosti během 50 let přesáhl průměrnou hodnotu 2,5. Tato nestabilita je doprovázena také zvýšenou migrací obyvatelstva. TÝŽ, *Převody*, s. 120-136.

Prokázala, že na přelomu 17. a 18. století začal vznikat rodový majetek, který se jednotlivé rodiny snažily udržet a lpěly na zachování gruntu alespoň v rámci širší rodiny.³⁰³ Prvořadým zájmem i ctí každého hospodáře se stávalo udržení, rozšíření a předání gruntu zděděného po předcích.³⁰⁴

Významnou roli při změnách majitelů sehrávaly platné právní normy týkající se předávání poddanských hospodářství. V raném novověku se rozlišovalo mezi zakoupenými a nezakoupenými usedlostmi, přičemž pouze zakoupení hospodáři měli právo s grunty manipulovat, odkazovat je či předávat. Úplnými vlastníky svých nemovitostí bývali pouze svobodníci, tedy držitelé živností osvobozených od poddanských povinností. Vrchnosti si udržely pravomoc zasahovat do poddanské držby, činily tak pouze v případě, že se poddaní dopustili neposlušnosti, nebo nebyli schopni grunt řádně spravovat a plnit své závazky. Odúmrť, která dávala vrchnostem právo zabrat usedlost po smrti jejího držitele, byla na jednotlivých panstvích postupně rušena už od konce 15. století.³⁰⁵

Zatímco v 16. století, které bylo obdobím konjunktury, byla velká část usedlostí zakoupená, v období po roce 1618 počet nezakoupených gruntů vzrostl. Tento vývoj byl dán celkovým úpadkem a vyčerpáním způsobeným třicetiletou válkou. Vzhledem k nedostatku hospodářů však mohly být statky děděny a předávány takřka automaticky, bez větších zásahů vrchnosti. Na některých panstvích na přelomu 17. a 18. století docházelo i ze strany vrchnosti ke snahám o obnovení zákupu, který se ukázal být důležitým stabilizačním činitelem.³⁰⁶ V době nestability po třicetileté válce, kdy byla většina usedlostí prodávána nepřibuzným osobám, nebyly přesně stanoveny zásady dědického nástupnického práva k usedlostem.

Až do roku 1869 platilo, že selské grunty byly v zásadě nedělitelné. Jejich držení se tedy mohl ujmout pouze jeden z potomků starého hospodáře, aniž by bylo určeno který. Pravidla dědické posloupnosti se regionálně odlišovala, všeobecně ale byli preferováni mužští potomci před dcerami. Často byla uplatňována zásada dědických nároků nejmladšího syna, potvrzená rozhodnutím dvorské rady válečné z roku 1771. Roku 1769 české gubernium

³⁰³ Trh s nemovitostmi se v západních Čechách „rozhybal“ až v 19. století, kdy někteří hospodáři začali preferovat osobní strategie, vedoucí k zajištění užší rodiny, před zájmy rodinného gruntu. A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 825-834.

³⁰⁴ J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 133.

³⁰⁵ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 95-126, 207-237.

³⁰⁶ Eduard MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.- 18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-101.

ponechalo rozhodnutí ohledně dědice zcela na vůli otce-hospodáře. Tento trend ještě posílilo vydání patentu potvrzujícího kšaftovní právo poddaných roku 1786. O rok později vyšel císařský patent ustanovující jako dědice nestaršího syna v případě, že by dosavadní hospodář zemřel bez závěti.³⁰⁷

K recepci posledně zmíněného patentu z roku 1787 docházelo jen pozvolna, i když se postupně ukazovaly jeho výhody oproti staršímu systému. Preferování mladších synů jako dědiců umožňovalo starým hospodářům delší držení gruntu, díky čemuž mohli postupně vyplácet své děti a usedlost předávat méně zatíženou dluhy na podílech. Často se však stávalo, že se otec dospělosti svého nástupce a předání usedlosti vůbec nedožil. Tím se otvírala příležitost pro prozatímní hospodaření vdov a jejich druhých manželů, i když v případě nutnosti mohl otcovskou usedlost převzít kterýkoli jiný syn, případně i dcera. Pokud byla usedlost postupována staršímu synovi, stoupala pravděpodobnost, že předání usedlosti z otce na syna proběhne hladce, bez mezičlánku dočasného hospodaření. Sňatek dědice usedlosti a věno jeho nevěsty také napomohlo plynulému a postupnému vyplácení ostatních dětí starého hospodáře.³⁰⁸

Dědické právo nejstaršího či nejmladšího syna nebylo žádným rigidním pravidlem, ale spíše tendencí nebo preferovaným řešením. V případě předčasné smrti hospodáře mohlo dojít k převzetí usedlosti kterýmkoli dítětem či jiným příbuzným.³⁰⁹ Lze předpokládat, že zvláště při předání usedlosti mezi živými hrála důležitější úlohu než zákonné normy aktuální rodinná konstelace. Nároky na nového hospodáře byly velmi vysoké, musel nejen udržet usedlost pro sebe, ale zároveň zajistit rodičům výměnek a sourozencům vyplatit jejich podíly, bez kterých se mohli jen těžko osamostatnit. Bylo tedy v zájmu celé rodiny, aby se novým hospodářem stal pokud možno ten nejschopnější. Odstupující hospodáři samozřejmě nejlépe znali své děti a pokud měli o předpokládaném dědici nějaké pochybnosti, jistě byli schopni své rozhodnutí změnit. Zdá se také, že pokud se vybranému dědici naskytla možnost získat „místo“ jinde, bylo této příležitosti využito a nástupcem na otcovské usedlosti byl ustanoven jiný potomek.

³⁰⁷ A. VELKOVÁ, *Zásahy státu*; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 275-276.

³⁰⁸ E. MAUR, *Das bäuerliche Erbrecht*, s. 101-108; A. KLÁŠTERSKÁ, *Výběr partnera*, s. 150-163.

³⁰⁹ Srov. Georg FERTIG, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländlichen Westfalen des 19. Jahrhunderts*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 106-108.

To se projevovalo tím, že na místa hospodářů nastupovali synové narození v různém pořadí. Například v jihočeském Záblatí nastupovali prvorození a druhorození synové stejně často.³¹⁰ Jasnou preferenci synů toho kterého pořadí se nepodařilo doložit ani pro Chýnovsko.³¹¹ Poněkud odlišný byl vývoj na západě Čech, kde byla prokázána poměrně důsledná recepce dědického patentu z roku 1787. Jeho postupné přijetí se zejména od dvacátých let 19. století odráželo nejen v oblasti předávání usedlostí, ale i ve sňatkovém věku a životních vyhlídkách sourozenců dědiců usedlostí. Analýza kšaftů z této oblasti však ukázala, že pokud docházelo k předání usedlostí závětí, odkázalo celých 43 % testátorů majetek jinému dědici, než byl nejstarší syn.³¹²

V souvislosti s dědickým právem bývá diskutována teorie, kterou německá historiografie označuje jako „Stellenmechanismus“ či „Nischenmechanismus.“ Tato teorie vycházející z postulátů Johna Hajnala o západoevropském modelu rodiny a tzv. Mackenrothovy teorie o řetězci mezi dědictvím, převzetím usedlosti, manželstvím a porodností v evropských předindustriálních společnostech má dlouhou vědeckou tradici.³¹³ Podle této teorie bylo uzavření sňatku závislé na zisku „místa,“ tedy živnosti skýtající obživu pro nově založenou domácnost. Především pro muže mělo být v podstatě nemožné uzavřít sňatek dříve, než dosáhli samostatnosti a získali vlastní, nezávislý zdroj obživy. Pro venkovskou rodinu mělo být zcela zásadním okamžikem předání rodné usedlosti dědici, který by v okamžiku převzetí usedlosti nabyl zcela zvláštního postavení. Přebírání usedlostí se přitom mělo řídit jasnými a takřka nezměnitelnými pravidly a zákonitostmi.

Zatímco v makroperspektivě vycházející ze statistického bádání lze tyto postuláty pokládat za věrohodné, mikrohistorické bádání teorii „Stellenmechanismu“ vážně zpochybnilo.³¹⁴ Ukázalo se totiž, že spíše než o evropském sňatkovém modelu je třeba mluvit o soustavě různých systémů, které se proměňovaly v závislosti na společenské

³¹⁰ Pavla HORSKÁ, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na třeboňském panství (1661-1820)*, HD 17, 1993, s. 131-149.

³¹¹ J. GRULICH, *Okolnosti*, s. 117-118.

³¹² A. VELKOVÁ, *Sňatkový věk*; TÁŽ, *Proměny*, 842-845; TÁŽ, „*Kdyby mi pánbůh*“, s. 531

³¹³ Otázce fungování výše zmíněných principů se věnuje sborník Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, který existenci jasného Hajnalova modelu i teorii Stellenmechanismu vážně zpochybnil. V českém prostředí se těmto otázkám ve spojitosti s českým dědickým právem věnuje E. MAUR, *Das bauerliche Erbrecht*, s. 93-94. Nejnověji k tomuto tématu A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 848-852.

³¹⁴ Srov. G. FERTIG, „*Wenn zwey Menschen*,“ který podtrhuje nutnost mikrohistorického přístupu pro bádání o venkovském obyvatelstvu. Zároveň dokládá, že populační vývoj oblasti často více než na dědickém právu závisel na růstu cen a ekonomické situaci v regionu.

a ekonomické situaci a v jejichž rámci bylo možné uplatňovat rodinné a individuální strategie. Hermann Zeitlhofer na základě výzkumu sňatečnosti a transferu usedlostí v jihočeské farnosti Kapličky dokázal, že počet domácností výrazně převyšoval počet domů a že řada rodin mohla existovat bez přímého vlastnictví půdy.³¹⁵ Christine Fertig doložila, že předání usedlosti a sňatek dědice nebyly „přelomovými body“ v životě venkovské rodiny, protože ke generační výměně v čele hospodářství docházelo postupně a změna byla dlouho připravována.³¹⁶ V rámci domácnosti proto často žila rodina dědice usedlosti, který postupně přebíral povinnosti a práva hospodáře, aniž však muselo dojít k oficiálnímu předání. Druhou možností bylo formální převedení usedlosti, při kterém si odstupující otec vymíňoval, že nadále zůstane spolumajitelem nebo hospodářem. Toto rozhodnutí mohlo být i výsledkem tlaku dědice na dosavadního držitele usedlosti.³¹⁷

Tento systém byl pro své účastníky jistě výhodný, badateli však často znemožňuje odpovédět na otázku, kdo byl v konkrétní době skutečnou hlavou usedlosti a kdy přesně ji předal, respektive získal. V případě ovdovělých hospodyň je problematika o to složitější, že vdovám jakožto dočasným hospodyním nebyl zpravidla činěn zvláštní zápis do gruntovní knihy. Určité vodítka mohou poskytnout seznamy majitelů usedlostí, jejich problémem je však to, že zaznamenávaly právní majitele a nezohledňovaly ony hospodáře či hospodyně, jež byly skutečnými, respektovanými hlavami rodiny. V případě ovdovělých žen mohl být tlak na alespoň formální převedení usedlosti ve prospěch dědice ještě vyšší, než když šlo o stárnoucího hospodáře.

Z výzkumů Sheilagh Ogilvie a Jeremy Edwardse vyplývá, že i vzhledem k zmiňovaným obtížím bylo v raně novověkých Čechách méně ženských hlav domácností než v jiných evropských zemích. Podíl samostatných hospodyň velice kolísal v závislosti na přírodních,

³¹⁵ Herman ZEITLHOFER, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Biespiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640 – 1840*, in: J. SCHLUMBOHM – Ch. DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen*, s. 36-89; k teorii Stellenmechanismu blíže TÝŽ, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650 – 1840*, in: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 257-276.

³¹⁶ Christine FERTIG, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wedenpunkt des bäuerlichen Familienzyklus?*, in: J. SCHLUMBOHM – Ch. DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen*, s. 65-89.

³¹⁷ Jarmila Šťastná uvádí, že v chudých oblastech s vysokým podílem domácí textilní výroby nebyly usedlosti vůbec oficiálně předávány a rodiny starého i nového hospodáře žily často pohromadě, aniž byl formálně stanoven výměnek. J. ŠŤASTNÁ, *Výměnek*, s. 283-290. Tendenci k „nepředávání“ usedlostí především mezi řemeslnickými vrstvami obyvatelstva doložila i A. VELKOVÁ, *Složení domácností*, s. 142-146. K problematice předávání usedlostí obecněji TÁŽ, *Proměny*, s. 834-852.

společenských i ekonomických podmínkách, obecně však měl sestupnou tendenci. „Proti“ ženám v čele usedlostí působila řada faktorů, mimo jiné i růst tržně zaměřené ekonomiky, zatímco pro samostatné hospodyně bylo výhodnější udržování tradičního rodinného hospodaření.³¹⁸

Alice Velková, která zkoumala postavení venkovanek 19. století, naopak na základě normativních pramenů prokázala zvyšující se práva žen k rodinnému majetku.³¹⁹ Šance vdov na samostatné držení usedlosti se zvyšovala po přijetí zákonných norem ohledně dědického práva v letech 1786 – 1791. V důsledku ustanovení výsadního dědického práva nejstaršího syna se snížila šance vdov na uzavření nového manželství, protože již nemohly svým ženichům nabídnout prozatímní hospodaření do zletilosti mladšího syna. Důležité bylo také ustanovení patentu o dědickém právu z roku 1791, které ženám umožnilo samostatné držení usedlostí a nechávalo na jejich vůli, kdy usedlost předají. Řadě žen pomohlo také potvrzení kšaftovního práva pro poddané roku 1786, protože někteří hospodáři měli tendenci své ženy pomocí poslední vůle zabezpečit. Vzhledem k tomu, že v případě Nového Rychnova je možné zkoumat pouze poměrně úzký časový úsek, nelze říci, jak se zmiňované reformy odrazily na počtu ovdovělých žen a na jejich životních osudech. Nemožné je například sledovat předpokládanou změnu po zavedení nástupnických nároků nejstaršího syna. Skoro všechny evidované ženy ovdověly až po roce 1786 – 1787. Jejich nástupce tedy buď určil testament zemřelého hospodáře, nebo ze zákona dědil nejstarší syn.

Z tabulek č. V. 1. 4. a V. 1. 5. je zřejmé, že samostatné hospodaření patřilo po celé bádané období k často preferovanému řešení životní situace vdovy. Déle než dva roky stálo v čele usedlosti prokazatelně 85 vdov, tedy 13,3 % z celkového počtu ovdovělých, což je o 3,5 % méně než žen, které uzavřely nové manželství. Je-li srovnávána situace, ve které se ovdovělé ženy nacházely dva roky po ovdovění, ukazuje se, že v jednotlivých desetiletích byl počet žen, které hodlaly alespoň nějakou dobu samy hospodařit, stejný nebo vyšší než těch, které se snažily rychle provdat. Výjimku tvoří období let 1785 – 1795, kdy se provdalo 16 žen, ale do čela usedlosti se nepostavila ani jediná. Odrazily se tu snad změny

³¹⁸ Na počátku novověku tvořil podíl ženských hlav domácností v Čechách 1 % – 8 % z celkového počtu domácností, zatímco v evropských státech býval tento podíl 13 – 18 %. S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 14-17.

³¹⁹ A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 851-854.

v právním řádu, které podtrhuje Alice Velková? Nebo se vdovy staly žádanými nevěstami proto, že ženatí muži v čele usedlostí nepodléhali vojenským odvodům, které v době napoleonských válek hrozily?

Jedenáct žen, které po prvním ovdovění hospodařily déle než dva roky, po určité době znovu uzavřelo sňatek. U některých mohla být tato prodleva způsobena například snahou dobře uvážit vstup do nového manželství a výběr ženicha. Jiné se snad snažily před uzavřením druhého manželství vyjasnit poměry v původní rodině, případně počkat, až budou všechny děti soběstačné. Některé ženy se napřed pokusily hospodařit samy a až poté se přiklonily k alternativě druhého sňatku. Co všechno mohlo být příčinou takové změny názoru? V některých případech mohly být důvodem zcela osobní pohnutky ovdovělé ženy. Jiné vdovy po čase shledaly, že samostatné hospodaření prostě nezvládají. Pro některé bylo motivací k sňatku vědomí, že s přibývajícimi léty již na všechny povinnosti nebudou stačit. Důvodem mohla být i potřeba zaštitit se mužskou autoritou v případě, že byl na vdovu vyvíjen tlak ze strany příbuzných jejího prvního manžela nebo i vlastních potomků, kteří se snažili získat usedlost pro sebe.³²⁰

Mezi samostatnými ovdovělými hospodyněmi byly velké rozdíly nejen v sociální a ekonomické rovině, ale i v jejich právním postavení. Oficiálně bylo oprávněno hospodařit 115 žen, z nichž pouze 59 zůstalo v čele usedlosti déle než dva roky. Ostatní svého práva nevyužily a o hospodaření neprojeví zájem. Zpravidla se rychle se provdaly (31 případů), nebo usedlost prodaly či postoupily některému z dětí. Například třiašedesátiletá Kateřina Buštová z Nového Rychnova směla podle kšaftu svého muže hospodařit až do své smrti. Chalupu však okamžitě předala své nejmladší dceři Marianě a jejímu manželovi. Svě rozhodnutí nijak nezduvodnila. K předání usedlosti ji zřejmě nenutil její zdravotní stav, protože zemřela až po šesti letech života na výměnku. Zřejmě na ni příliš netlačili ani příbuzní, neboť dvě starší dcery byly vdané a „vybyté“ už za života otce a dědička Mariana byla v době zisku usedlosti teprve jednadvacetiletá. Motivací ovdovělé Kateřiny byl patrně výměnek a pojištění zánosu, který tvořil bezmála polovinu ceny chalupy. Vdova měla

³²⁰ Doloženy jsou například udání na neschopnost hospodařící vdovy podávané jejími příbuznými, kteří usilovali o to, aby byla usedlost předána jim. S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 22-23.

jistou poklidnou existenci výměnkářky. V případě sporů by si totiž mohla nárokovat vyplacení svého věna, což by nové držitele usedlosti znamenalo nemalou zátěž.³²¹

Některé ženy byly (spolu)majitelkami usedlosti a mohly stát v jejím čele takzvané „do libosti“. Toto právo jim zaručovala svatební smlouva či zápis v pozemkové knize a potvrzoval manželův testament. Jiné měly hospodařit pouze prozatímně, „do zrostu“ dědice, kterému byly povinny usedlost předat. „Zrostem“ byla míněna právní zletilost, ustanovená na 24. rok věku. Ještě důležitější než stáří dědice byla jeho faktická způsobilost k vedení usedlosti. Venkovská společnost považovala za dostatečně schopné i jedince mladší čtyřiaadvaceti let. Po dosažení dvacátých narozenin se mohl muž bez větších problémů postavit do čela usedlosti, ojediněle se vyskytovali i hospodáři mladší. Například Rosálie Procházková z Trsova měla po svém ovdovění roku 1837 hospodařit ještě šest let, do dospělosti syna Prokopa. Odpovědnost za okamžitou opravu domku, který hrozil zřícením a nebezpečím úrazu, však vrchnost ihned přenesla na budoucího, teprve osmnáctiletého dědice.³²²

Jen u některých samostatně hospodařících žen lze na základě gruntovních knih přesně říci, jaké bylo jejich postavení z právního hlediska a od kdy do kdy hospodařily. V případě řady vdov docházelo k výše zmíněnému postupnému předávání usedlosti. Lze například zachytit situaci Kateřiny Pavlíčkové, milíčovské chalupnice, která ovdověla jako devětačtyřicetiletá roku 1818. Jejímu nejstaršímu synovi a budoucímu dědici Matějovi bylo v té době 16 let. Usedlost měla zdědit vdova, protože byla její spolumajitelkou, ale rozhodla se ji zadarmo, „bez náhrady“ přepsat na syna Matěje. Ve smlouvě o odstoupení chalupy si však vymínila, aby do smrti „se vším vládla“. V čele usedlosti zůstala až do své smrti roku 1844, kdy ji ve svých dvačtyřiceti letech nahradil syn Matěj.

Další východisko pro sledování držby usedlostí vdovami poskytují nejrůznější seznamy obyvatelstva. Lze využít seznam vlastníků půdy stabilního katastru z roku 1829. Závěr sledovaného období zachycuje soupis majitelů usedlostí, vypracovaný v souvislosti s vyvázáním z povinnosti placení desátku. Oba seznamy zaznamenávají jména právních

³²¹ NA Praha, *APA, VS Nový Rychmov*, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 28 b; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 335; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 207 b.

³²² Krátce poté Prokop z Trsova z neznámých důvodů odešel, načež vdova domek prodala. Zemřela zde o 26 let později, jako osmdesátiletá výměnkářka. Není známo, z jakých důvodů se Rosálie nemohla, nebo nechtěla postavit do čela usedlosti, přestože jí v době ovdovění bylo teprve 54 let. Výměnkem pojištěným při prodeji usedlosti však zabezpečila nejen sebe, ale i postiženého syna Jana. Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 131 ab.

vlastníků usedlostí, bez ohledu na to, kdo byl oním „plnomocným“ hospodářem či hospodyní, tedy faktickou hlavou domácnosti. Lze také předpokládat, že v případě krátkodobého, prozatímního hospodaření vdovy, která měla usedlost v dohledné době předat určenému nástupci, mohlo být do seznamu rovnou zapsáno jméno dědice.

Pro poslední část sledovaného období poskytují informace zповědní seznamy, které zachycují hierarchii uvnitř domácností. Tento pramen měl v době svého vzniku k zapisovaným rodinám nejbližší, protože byl vytvářen kněžími, kteří byli s obyvateli farností v těsném kontaktu. Je pravděpodobné, že spíše než nominální vlastníci jsou v čele usedlostí zaznamenáni hospodáři, mající v rodině hlavní slovo.³²³ Pro srovnání byl zvolen první z řady dochovaných zповědních seznamů, vypracovaný pro rok 1833. Tento seznam má chronologicky blízko k soupisu majitelů půdy ze stabilního katastru a především poskytuje dostatek údajů, neboť právě v období let 1826 – 1835 stálo v čele usedlostí nejvíce žen.

Stabilní katastr zaznamenává k roku 1829 v městečku Nový Rychnov tři samostatné hospodyně, které tvořily 2,1 % všech hospodářů. Zповědní seznam z roku 1833 přináší údaj třikrát vyšší, v Novém Rychnově mělo hospodařit devět žen, tedy 6,3 % usedlostí bylo spravováno vdovami. Toto číslo odpovídá údajům zjištěným z matrik a gruntovních knih, počet samostatných hospodyň se zvýšil kvůli většímu počtu zemřelých držitelů gruntů. Seznam majitelů usedlostí z roku 1849 uvádí v celé zkoumané oblasti deset hospodyň, tedy necelé 3,5 %. Uvedené procentní podíly domácností vedených vdovami jsou o něco nižší, než čísla udávaná zahraničními badateli pro raný novověk.³²⁴ Přesto však se jedná o poměrně významný podíl domácností, svědčící o tom, že hospodaření vdovy nebylo úplnou výjimkou.

Zajímavé je především srovnání počtu ovdovělých hospodyň a hospodářů v čele usedlostí, ke kterému lze dospět na základě zповědních seznamů. Poměr obou pohlaví byl roku 1833 přibližně stejný: 26 žen a 29 mužů pro celé zkoumané panství, tedy 7,6 % a 8,5 % všech domácností. Rozdíl je však ve věku a v rodinném zázemí těchto lidí. Zatímco

³²³ Seznamy až na výjimky podávají shodné informace o jménech hospodářů v dané době. Sonda do poměrů městečka Nový Rychnov prokázala tendenci k „nepředávání“ usedlostí. Většina zdejších majitelů usedlostí zůstávala v čele až do své smrti, což do značné míry platilo i pro ovdovělé hospodyně. Tento trend je patrný ze všech tří zkoumaných seznamů obyvatelstva.

³²⁴ Ve Wildbergu bylo roku 1736 15 % domácností vedeno vdovami, S. OGILVIE, *A Bitter living*, s. 213. Vyšší počty ženských hlav domácností bývají zaznamenány pro města, Olwen Hufton uvádí, že průměrně jejich podíl dosahoval kolem 12 %. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 343.

věk vdov stojících v čele usedlostí se nejčastěji pohyboval mezi 40 – 60 lety, drtivá většina vdovců v tomto postavení překročila šedesátku. Nejmladšímu bylo 48 let, dalším pěti bylo mezi 50 a 60 lety. Jak bude ještě zmíněno, domácnosti ovdovělých žen byly poměrně různorodé. Naproti tomu všichni vdovci měli vedle sebe dospělé děti, obvykle ženatého dědice usedlosti s rodinou. Tento poznatek potvrzuje výsledky, ke kterým došla řada badatelů, zabývajících se problematikou vedení usedlostí ovdovělými lidmi. Pro osamělého muže bylo obtížné stát sám v čele domácnosti, protože výměna genderových rolí zahrnující vykonávání ženských domácích prací byla v tomto případě nemyslitelná. Muži, kteří nechtěli odejít na výměnek, se zpravidla museli oženit.³²⁵

Doba, během které stály jednotlivé ovdovělé hospodyně v čele svých usedlostí, byla velmi různorodá. Obvyklé bylo krátkodobé, přechodné držení usedlosti, trvající maximálně rok nebo dva. Během tohoto období se vyřizovala pozůstalost zemřelého hospodáře, řada žen zvažovala nový sňatek, vyjednával se prodej, nebo podmínky předání usedlosti, které bylo často vázáno na sňatek dědice. Zajímavější je obrátit pozornost na 85 žen, které zůstaly v čele usedlosti déle než dva roky, tedy na ty, jež se alespoň pokusily samostatně hospodařit. Celkem 26 žen stálo v čele gruntu poměrně krátce, 3 – 5 let. Nejobvyklejší bylo držení usedlosti po dobu 6 – 10 let (32 případů), 18 žen bylo hospodyněmi déle než deset let, z toho pěti se podařilo hospodařit déle než 20 let.³²⁶

Nejdéle zůstala samostatnou hospodyní hojkovská selka Kateřina rozená Kubů, která v čele své usedlosti setrvala celých 37 let. Její manžel, tkadlec Jan Voříšek zemřel roku 1807, když jejich synu Vojtěchovi nebyl ještě ani rok. Kateřina stála v čele usedlosti až do své smrti, patrně však nebyla úplně sama. Čtyři roky po ovdovění porodila nemanželskou dceru, jejíž otec mohl být Kateřině oporou při vedení domácnosti. K sňatku, který by znamenal ztrátu rozhodujícího postavení, se však neodhodlala. Samostatnost této ovdovělé hospodyně potvrdil i zápis v matrice zemřelých, kde byla uvedena pouze svým dívčím jménem, kterým byly nadále „po chalupě“ označovány i její potomci.³²⁷ Pro řadu žen bylo samostatné hospodaření zajímavou životní perspektivou. Nesporně však s sebou neslo řadu

³²⁵ O. HUFTON, *Frauenleben*, 310-313; Ch. FERTIG, *Hofübergabe*, s. 70; A. VELKOVÁ, *Sebevědomé, nebo zoufalé?*, s. 338.

³²⁶ Devět žen hospodařilo 11 – 15 let, 4 ženy 16 – 20 let, pět žen více než dvacet let. U devíti žen se nepodařilo přesně zjistit, jak dlouho stály v čele usedlosti, u většiny z nich se jednalo o dobu dlouhou přibližně 6 let.

³²⁷ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 32, knihy č. 14 – 32.

obtíží. Je proto důležité se ptát, které ženy se k samostatnému hospodaření odhodlaly a za jakých podmínek měly šanci v tomto postavení uspět.

Ze srovnání tabulek č. V. 1. 7. a č. V. 1. 8. je zřejmé, že věková skladba žen, jež se rozhodly pro nový sňatek, a vdov, které samostatně hospodařily, je velmi odlišná. Je patrné, že ženy, které ovdověly před dosažením čtyřicítky, zpravidla preferovaly manželství, zatímco po překročení této věkové hranice výrazně přibývalo žen, které si troufaly na samostatné hospodaření. Snaha postavit se do čela usedlosti výrazně klesala až po šedesátce. Se stoupajícím věkem se také snižovala doba samostatného hospodaření. Nejenže starší ženy měly častěji dospělé potomky a méně sil k zvládnutí řízení chodu usedlosti, ale zvyšovala se také pravděpodobnost úmrtí hospodyně.

Takřka 40 % všech samostatných hospodyň ovdovělo v době, kdy jim bylo mezi čtyřiceti a padesáti lety. V tomto věku se ještě mohly bez větších problémů vdát, ale perspektiva samostatného hospodaření pro ně zřejmě byla zajímavější. Především se zdá, že pro ženy této věkové kategorie byl nástup do čela usedlosti nejsnazší. Pokud nebyly nemocné, měly v tomto věku dostatek fyzických sil k zvládnutí hospodaření. Během doby strávené v čele usedlosti po boku manžela stihly nabýt zkušenosti s vedením hospodářství³²⁸ a také získat autoritu, která jim samostatné hospodaření usnadnila. Delší doba držení usedlosti společně s manželem znamenala také větší pravděpodobnost, že grunt bude v době úmrtí hospodáře vyplacen a nebudou na něm váznout břemena v podobě výměnku či povinnosti splácet podíly sourozencům. Ovdovělé ženy v tomto věku měly odrostlé děti, které jim byly schopné s hospodařením pomoci, zároveň však ještě nepožadovaly předání usedlosti ve svůj prospěch.

Mladší vdovy zpravidla preferovaly nové sňatky, bezpochyby také proto, že byly žádanějšími partnerkami, než jejich starší vrstevnice. Dosud neměly dostatek vědomostí ohledně vedení gruntu, naopak byly často matkami velmi malých dětí, které vyžadovaly jejich pozornost, aniž by byly schopny účinně pomáhat při pracích v domácnosti. Na druhou stranu zde byla rodina prvního manžela, která se pochopitelně snažila udržet usedlost ve svých rukou. Prokázat lze také tlak, který byl někdy na „příliš mladé“ vdovy vyvíjen a nutil je do nových manželství. V případě nového sňatku navíc existovalo riziko, že prozatímní hospodář se pokusí získat grunt sám pro sebe. Mladé ženě, která na usedlosti

³²⁸ Obvykle byly tyto ženy vdané okolo 20 let.

svého prvního manžela zatím nestrávila mnoho času, nemusela tato alternativa nijak vadit. Naproti tomu pro hospodyni, jež do zděděného gruntu „investovala“ několik let života a práce, bylo převedení usedlosti do cizích rukou vysloveně nežádoucí. V samostatném hospodaření vdov se nepochybně odráží snaha ovdovělých žen udržet majetek pro své potomky. Nastupující mladou hospodyni mohl její věk handicapovat ještě v jednom ohledu. Jako žena, která byla navíc ještě nedávno podřízena autoritě svých nebo manželových rodičů, mohla mít potíže se získáním respektu, jímž by podepřela svá rozhodnutí. Problém mohli představovat například sourozenci zesnulého hospodáře nebo v případě větších gruntů čeledíni, kteří byli nejednou skoro stejně staří jako jejich hospodyně.

Zmíněné důvody způsobily, že osm z patnácti žen, které ovdověly před pětatřicátkou a pokusily se samy hospodařit, se po nějaké době znovu vdalo. Existovaly však i výjimky. Chalupnice Marie Brtnická z Milíčova ovdověla roku 1804 v 29 letech. Usedlost udržela pro svého syna Josefa, který byl v době otcovy smrti teprve dvouletý. Dalo by se předpokládat, že dvacet let samostatného hospodaření bude ovdovělé ženě „stačit“ v kladném i záporném slova smyslu a že usedlost předá, jakmile syn doroste. Marie však setrvala v čele usedlosti až do roku 1830, kdy teprve došlo k projednání pozůstalosti po jejím manželovi. Chalupu tedy oficiálně předala synovi, až když mu bylo 28 let, přičemž veškeré jmění bylo rozděleno mezi něj a jeho sestru Marianu. Vdova Marie Brtnická zemřela po osmi letech života na výměnku u svého syna Josefa.³²⁹

Proti samostatnému hospodaření žen starších pětapadesáti let působilo několik faktorů. Tyto ženy byly velmi často výměnkářkami již za manželova života, případně v domácnosti s nimi žil ustanovený dědic usedlosti. Vdovy tohoto věku již ani neměly zájem pouštět se do náročných povinností hlavy usedlosti a lze předpokládat, že odstoupení se od nich do značné míry očekávalo. Nátlak na ně vyvíjeli především dospělí, ženatí synové, kteří si přáli zaujmout místo v čele gruntu. Ke slovu se jistě hlásili i sourozenci dědiců, kteří nárokovali své dědictví. K vyplácení podílů byla zapotřebí vysoká prosperita hospodářství, kterou měl lepší šanci zajistit mladý hospodář se svou ženou, než jeho stárnoucí matka.

Samostatné hospodaření postarší vdovy mohlo být výsledkem nepříznivé rodinné situace. Ze sedmi případů, kdy se do čela usedlosti postavila žena starší 55 let, předcházelo jen čtyřikrát vdovino hospodaření nástupu vlastního syna, který mohl být v době úmrtí otce

³²⁹ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 91 ab.

ještě nezletilý. Anna Razimová z Nového Rychnova neměla se svým manželem děti, dědicem usedlosti se stal Razimův profesní kolega, zámečnický mistr Jakub Veselý. Vdova si však směla usedlost ponechat až do své smrti.³³⁰ V případě Anny Homolkové, vdovy po novorychnovském fišmistrovi, byla situace komplikována přítomností „nevybytých“ synů z Homolkova prvního manželství, i když podle kšaftu měla usedlost zdědit Anina dcera Marie provdaná Frantalová. Aby bylo možné uskutečnit převod na dceru z druhého svazku, bylo potřeba nejprve zvýšit podíly synům z prvního manželství. Hospodaření vdovy vytvořilo podmínky pro hladký převod usedlosti na vybranou dědičku.³³¹ Komplikované bylo stáří Kateřiny Vítkové z Milíčova. Po manželově smrti roku 1809 měla odejít na výměnek, který jí měl zajistit její syn. Ten ale zemřel na vojně, takže roku 1815 byla chalupa přepsána zpátky na Kateřinu. Usedlost předala až těsně před svou smrtí roku 1822 dceři Kateřině provdané Rejzkové. Zemřela jako výměnkářka v lednu 1823 v osmdesáti letech.³³²

Určující vliv na to, zda vdova nastoupí do čela usedlosti a na jak dlouhou dobu měla její rodina. Mezi ovdovělými samostatnými hospodyněmi byl vyšší počet žen s více dětmi, než mezi vdovami, které vstoupily do nového manželství. Pouze čtyři samostatné hospodyně byly bezdětné, bez výjimky ovdověly kolem padesátého roku života a vládu nad usedlostí si mohly ponechat až do smrti. Grunt pak zpravidla zdědili manželovi synovci. Patnáct vdov se stalo hospodyněmi s jedním nebo dvěma dětmi, jedna žena měla pouze nevlastní dceru.³³³ 34 žen mělo tři nebo čtyři potomky, 19 bylo matkami pěti nebo šesti dětí, zbylých 8 žen mělo sedm nebo osm potomků. Počet dětí v podstatě odrážel věk ženy, protože mezipородní intervaly byly ve poměrně stabilní, dlouhé přibližně 2 – 3 roky. To, že 40 % vdov mělo v době nástupu do čela usedlosti 3 – 4 žijící děti, koresponduje s faktem, že nejčastěji se stávaly samostatnými hospodyněmi ženy okolo čtyřicítky. Matky jednoho nebo dvou dětí byly zpravidla mladé, takže z výše uvedených důvodů preferovaly sňatek. Naopak žena, která už porodila sedmé nebo osmé dítě byla zároveň matkou dospělého nebo dospívajícího potomka, který se mohl ihned ujmout usedlosti po zemřelém otci.

³³⁰ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 230 b-231 a.

³³¹ Tamtéž, inv. č. 1441, sign. 183 Pelhřimov, fol. 77 ab.

³³² Tamtéž, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 153 a.

³³³ Jedná se o Annu Strakovou-Bakusovou, o níž je pojednáno níže.

S převodem gruntu nebylo třeba čekat až do zletilosti, tedy čtyřiaadvacátých narozenin dědice, ale hospodářem se mohl stát i dvacetiletý mladík. Ještě jednoduší byla situace u dcer, které se v případě potřeby mohly jako velmi mladé provdat za zletilého muže a přivést na grunt dospělého hospodáře. Většina vdov se však o takto rychlý převod usedlosti nepokusila a vydržela v čele hospodářství alespoň do právní zletilosti dědice. O předávání usedlostí vdovami bude ještě učiněna zmínka, ale uvedené případy již ukázaly, že samostatné hospodyně často překročily stanovenou dobu hospodaření a grunt si ponechaly i přes dospělost dědice.

Příkladem může být Kateřina Tomanová z Nového Rychnova, matka pěti dětí, která se do čela chalupnické usedlosti postavila roku 1840. Nejstarší syn Josef byl v té době už vybyt, vdova měla prozatímne hospodařit dva roky, do zletilosti mladšího dvaadvacetiletého Jana. V čele usedlosti je však uváděna ještě roku 1855.³³⁴ Anna rozená Dolejší poprvé ovdověla roku 1800 po třiletém manželství s Ondřejem Strakou z Trsova. Tehdy bezdětná vdova se v pozůstalostním řízení vyrovnala s nevlastní dcerou a ponechala si Strakův domek, kam do roka přivedla svého nového manžela Antonína Bakuse. Během třináctiletého manželství porodila pět dětí, z nichž ji čtyři přežily. Potřetí se neprovdala, přestože jí v době druhého ovdovění bylo teprve 40. V čele usedlosti stála dalších dvacet let, až do své smrti roku 1834. Zanechala po sobě kšaft, kterým odkázala domek synu Vojtěchovi v ceně 200 zl. s povinností vyplatit staršího bratra Jana. Usedlost přitom mohla snadno předat už během svého života, protože když umírala, bylo jejímu nejmladšímu dítěti 25 let.³³⁵

Se svými vlastními dětmi se ovdovělé ženy dohodly relativně snadno, a to nejen kvůli blízkým osobním vztahům a imperativu poslušnosti vůči rodičům. Rodina jako celek směřovala k uplatňování podobných strategií. V případě nátlaku ustanoveného dědice se mohla ovdovělá žena opřít o ostatní potomky, v jejichž zájmu mohlo být matčino setrvání na pozici hlavy domácnosti. Pro malé i dospívající děti bylo patrně výhodnější, pokud byly dětmi hospodyně, než kdyby matka odešla na výměnek. Předání usedlosti sice nemohlo ohrozit jejich nároky na vyplacení dědických podílů,³³⁶ ale postavení mladšího hospodářova sourozence je do značné míry stavělo na roveň čeledi či podruhů. Dalo se také

³³⁴ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 185 b-186 a.

³³⁵ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 15 ab.

³³⁶ G. FERTIG, „Wenn zwey Menschen“, 109-118.

předpokládat, že dědic bude preferovat zájmy usedlosti a svých vlastních potomků na úkor sourozenců. Naproti tomu ovdovělá hospodyně pravděpodobně směřovala svou péči i výnosy gruntu ke všem svým dětem.

Nelze ovšem popřít, že řada ovdovělých žen raději ustoupila názorům či nátlaku svého syna či zetě, než aby riskovala konflikt s ním. Opět tady nehrály roli pouze „mateřské city“ vdovy, které jí velely postupovat v souladu se zájmy dětí. I ženy, které se postavily do čela hospodářství, musely počítat s tím, že časem budou muset kvůli věku či zdravotnímu stavu odejít na výměnek a stanou se na svém nástupci závislé. Pro takový případ bylo samozřejmě výhodnější mít s budoucím hospodářem korektní vztahy. Více problémů než vyrovnání s vlastními potomky patrně přinášelo jednání s dětmi z manželova prvního manželství. Svědčí o tom fakt, že pouze čtyřikrát hospodařila vdova proto, aby usedlost předala nevlastnímu synovi.³³⁷ V ostatních případech došlo k vyrovnání právních nároků nevlastních dětí již před ovdověním nebo pomocí kšaftu hospodáře. Lze tedy předpokládat snahu mužů zajistit pozici své druhé manželky a společných dětí. Potíže, ale i účinnou pomoc mohli přinášet rodiče a sourozenci zemřelého hospodáře. Na jedné straně se mohli pokoušet získat usedlost pro sebe, nebo naopak ovdovělou hospodyně podpořit ve snaze zabránit jejímu opětovnému sňatku a příchodu nového manžela jakožto hospodáře.

Udržet si postavení hospodyně vůči příbuzným každopádně vyžadovalo prosazení vlastní autority. Podařilo se to Terezii Razimové z Těšenova. Její muž zemřel po dvanáctiletém manželství roku 1842. Svým testamentem se patrně snažil manželku zajistit, odkázal jí 53 zl., což činilo takřka třetinu jeho aktiv. Kromě toho měla Terezie spravovat chalupnickou usedlost až do dospělosti jediného syna Jana, kterému bylo v době otcovy smrti 11 let. Až do své smrti si však hlavní slovo udrželi Razimovi rodiče, kteří jsou v čele domácnosti uváděni ještě roku 1848. Kromě nich zde dosud žil i Václavův ženatý bratr, který měl nárok na polovinu ceny usedlosti. Terezii se však podařilo uhájit své i synovo postavení a švagra vyplatit. Patrně k tomu posloužilo i věno její snachy Magdaleny, se kterou se Jan oženil, když mu bylo teprve devatenáct. Ovdovělá Terezie poté zůstala v čele usedlosti minimálně do roku 1855.³³⁸

³³⁷ Za vdovce bylo provdáno celkem 11 žen, které později samy hospodařily.

³³⁸ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 26 b-27 b; MZA Brno – SOKA Pelhřimov, FÚ Nový Rychnov, inv. č. 14 – 35, knihy. č. 14 – 35.

Udržení usedlosti nevyžadovalo jen získání respektu, ale především značné pracovní nasazení. V protokolech o vyjednání pozůstalostí a zápisech převádějících držbu usedlostí do rukou ovdovělých hospodyň se objevují požadavky, které na ně byly kladeny. Především měly svěřený statek udržovat v dobrém stavu a řádně plnit povinnosti vůči státu a vrchnosti, výslovně bývá zmiňována především kontribuce a roboty. Automaticky se očekávalo, že se postarají o výživu i výchovu dětí. Až na výjimky nebyla přikazována povinnost vyplácet podíly a dlužné částky váznoúci na usedlosti. Hospodaření vdovy bylo stále považováno do značné míry za přechodné a prozatímní hospodáři nemuseli splácet pohledávky zaznamenané na spravované usedlosti.

„Zmrazení“ dlužných pohledávek znamenalo výraznou posilu pro hospodaření. Především vrchnost byla ochotna odložit splátky do jí podřízených úvěrových institucí, jako byla sirotčí nebo kostelní kasa.³³⁹ Naproti tomu byla schopna pomoci vdově s vymáháním dlužných pohledávek u soukromých věřitelů. Například Terezie Vejvodová žádala při vyřizování pozůstalosti po svém manželovi právo vymáhat dluhy u Josefa Herny.³⁴⁰ Zajímavá a důležitá problematika se týká úvěru ve venkovském prostředí.³⁴¹ Bohužel otázku, za jakých podmínek byly schopny ovdovělé hospodyně získat půjčku a od koho, nelze zodpovědět. V prostoru novorychnovského panství nebyly nalezeny žádné obligace vystavené vdovami. Lze ale předpokládat, že v případě nouze mohly obdržet peněžní obnos, naturálie či předměty denní potřeby na dluh od sousedů nebo příbuzných.

Vdovám zpravidla nebyl učiněn zvláštní zápis do pozemkových knih, takže zkoumat míru zadlužení během doby jejich hospodaření je až na výjimky nemožné.³⁴² Energicky se

³³⁹ Dluhy do sirotčí, kostelní a kontribuční pokladny obnášely značný podíl zadlužení venkovských usedlostí. NA novorychnovském panství byly od roku 1799 zapisovány do knih obligací a knih kvitancí. Tyto knihy bohužel neobsahují rejstříky, takže hledání v nich je velmi problematické, patrně však neobsahují žádné nebo dlužní úpisy znějící na jména ovdovělých žen. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1445 – 1448, sign. 194 Pelhřimov – 197 Pelhřimov (knihy kvitancí); tamtéž, inv. č. 1449 – 1451, sign. 198 Pelhřimov – 200 Pelhřimov (knihy obligací).

³⁴⁰ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 342; Novorychnovská kniha listin zaznamenává i sérii tří protokolů z roku 1818, na jejichž základě byli odsouzeni tři cejleční hospodáři k rychlému splacení svých dluhů „do pozůstalosti“ po Františku Veselém. Dlužné částky vymáhala vdova Rosina jménem svých nezletilých dětí. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 90 a-92 a. V případě, že usedlost zdědil někdo jiný, dohlížela vrchnost spolu s rychtáři a poručníky na řádné pojištění či složení dědických podílů pro sirotky.

³⁴¹ Funkcí sirotčích a zádušních pokladen i jiných osob a institucí poskytujících poddaným úvěr a problematikou zadlužení venkovských usedlostí se zabývá Bronislav CHOCHOLÁČ, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 67-78; Týž, *Poddaní na venkově*, s. 323-328.

³⁴² Doložené převody usedlostí přímo na vdovu se v případě panství Nový Rychnov týkají většinou bohatších, selských usedlostí.

do čela usedlosti postavila těšenovská selka Kateřina Klubalová. Během sedmiletého hospodaření zvýšila aktiva zadluženého statku o 250 zl., což se jí podařilo mimo jiné i díky věnu snachy. Důvěru v Kateřininy schopnosti vyjádřil ve svém kšaftu i její manžel, který jí umožnil volné nakládání s usedlostí, včetně úpravy dědických podílů a stanovení výměnku.³⁴³ Josefa Nosková z Nového Rychnova 15 let držela statek, na němž v době převzetí vázlo více než 600 zl. dluhu. Jednání vdovy lze bezesporu označit jako strategii směřující k prospěchu rodiny a gruntu jako celku. Mimo jiné se zřekla svého zánosu ve výši 500 zl. W. W. a spokojila se s prozatímním hospodařením a pojištěním částky 106 zl., která odpovídala podílům jejích dětí. Zemřela v čele domácnosti roku 1852 ve věku dvaadesát let. Usedlost zdědil její syn František, který v době matčiny smrti dosáhl plnoletosti. Protokol o pozůstalostním řízení výslovně uvádí, že díky vdově bylo vyplaceno mnoho podílů, které byly připsány „k lepšímu“ novému hospodáři.³⁴⁴ Naproti tomu během hospodaření Kateřiny Pekárkové se hodnota její milíčovské usedlosti snížila o 200 zl. I ona se ovšem snažila vyplácet dluhy a podíly.³⁴⁵

Nebyl nalezen ani jediný záznam o nuceném prodeji (takzvané licitaci) zadluženého gruntu patřícího vdově.³⁴⁶ Přesto však není možné tvrdit, že by všechny hospodyně byly tak úspěšné jako výše zmíněné Kateřina Klubalová či Josefa Nosková. Řada žen pravděpodobně spíše udržovala svěřené hospodářství a za množstvím druhých sňatků a převodů usedlostí lze tušit ekonomické obtíže či faktickou neschopnost vdovy řídit chod hospodářství. V některých případech došlo po smrti manžela k prudkému finančnímu propadu, který mohl skončit odchodem rodiny do podruží,³⁴⁷ nebo rozprodáváním součástí usedlosti. Anna Kouřimská ovdověla po 26 letech manželství roku 1844. Domek v Novém Rychnově zdědil František, nejstarší z jejích devíti dětí, který byl ovšem v době otcovy smrti na vojně. Anna se proto postavila do čela domácnosti, kde je uváděna ještě roku

³⁴³ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 37 b-38 a; tamtéž, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 14 b-18 a.

³⁴⁴ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 76 a-77 b; tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 146 b-147 b.

³⁴⁵ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 84 a-87 a.

³⁴⁶ Dana Štefanová prokázala, že zadlužení usedlostí nelze spojovat s hospodařením vdovy. Na základě smluv o transferech usedlostí zjistila, že formulace smluv uzavíraných ženami se neliší od ujednání, které ve kterých figurovali pouze muži. D. ŠTEFANOVÁ, *Vdovy*, s. 61.

³⁴⁷ Těmito případy se zabývá kapitola č. III. 4.

1855, přestože se František vrátil již roku 1845. Anna však udržovala pouze prázdný domek – zbytek byl „prodán kvůli hladu“.³⁴⁸

Ekonomická i sociální situace ovdovělé hospodyně, stejně jako podmínky jejího hospodaření se odvíjely od velikosti a typu zděděné usedlosti. Mezi historiky nepanuje shoda, jaká velikost hospodářství byla „nejvhodnější“ pro samotnou hospodyně. Objevuje se teze, že pro chod větších usedlostí bylo zapotřebí pracovního nasazení páru, tedy hospodáře a hospodyně.³⁴⁹ Lze ovšem přijmout myšlenku, že bohatá selka měla možnost najmout si čeledě a na práce na usedlosti pouze dohlížela, takže mohla zastat i úlohu svého zemřelého muže.³⁵⁰ Naopak domkářské stavení sice nevyžadovalo přílišnou údržbu ani obdělávání polností a péči o větší množství dobytka, absence vlastního hospodářského zázemí však nutila vdovu k neustálému shánění námezdní práce, ať už v zemědělství nebo protoindustrii. Mezi těmito dvěma póly se nachází menší zemědělské usedlosti, označované v českém prostředí jako chalupnické. Jejich majitelky byly podle Olwen Hufton ve velmi obtížném postavení, protože jejich manžel osobně, bez pomoci čeledě, zastával všechny mužské práce. Chalupnice zpravidla neměly možnost nastálo zaměstnávat čeledína či děvečku a pokud se chtěly postavit do čela usedlosti, musely zvládnout všechny povinnosti samy, pouze s přispěním rodiny.³⁵¹

Největší problémy patrně nastávaly v případě, že rodina byla závislá na příjmu z manželovy řemeslnické činnosti nebo na jeho služebním platu. Ženy sice obvykle pomáhaly svým mužům, ale k samostatnému výkonu řemesla jim chyběly nejen odborné znalosti, ale především příslušná oprávnění.³⁵² Majitelky bohatých městských dílen mohly najmout tovaryše, pro vdovy po drobných venkovských řemeslnících, kteří obživu zpravidla doplňovali zemědělskou prací, však tato alternativa sotva připadala v úvahu. Výjimku zřejmě představovaly mlynářky, protože zde byl pomocný personál nutný vždy, i když se mlýn nacházel v rukou muže.³⁵³

³⁴⁸ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 344.

³⁴⁹ S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 22-25.

³⁵⁰ Mezi samostatnými hospodyněmi bylo velké množství selek i v západních Čechách. Pouze jedna chalupnická vdova zde zemřela v postavení hlavy domácnosti. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 154.

³⁵¹ O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 327-329.

³⁵² K cechovním překážkám hospodaření vdov blíže S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 258-263; O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 336-338; A. FROID, *Never married*, s. 25-34.

³⁵³ S. OGILVIE, *A Bitter living*, s. 229.

Snahou rodiny zemřelého řemeslníka bylo alespoň udržet dílnu pro některého syna, dokladem jsou pečlivé soupisy řemeslnického náradí v pozůstalostních inventářích i testamentární odkazy těchto nástrojů. Podobná situace mohla nastat i u některých specializovaných zaměstnanců vrchnosti. Například po smrti myslivce Jana Svobody musela jeho rodina uvolnit myslivnu, „flinty“ si však ponechala vdova, protože třináctiletý syn Jan prohlásil, že chce pokračovat v otcově povolání.³⁵⁴ Ve zповědních seznámech jsou vdovy, které stály v čele usedlostí patřících původně řemeslníkům, obvykle nadále označovány povoláním svého manžela. Je možné, že některé řemeslo skutečně vykonávaly, zvláště pokud se jednalo o textilní nebo potravinářskou profesi, které na panství převažovaly.³⁵⁵ Těžko si však lze představit, že by žena působila například jako truhlář (Terezie Straková) nebo kovář (Alžběta Homolková), neboť tato povolání vyžadovala nejen odbornou zručnost a fyzickou sílu, ale i povolení k provozování. V takovém případě dílna buď nepracovala, nebo ji vedl někdo jiný, například dorůstající syn.

Při podrobnějším pohledu na 85 zkoumaných domácností, které byly déle než dva roky řízeny vdovou, se ukazuje, že většina z nich byla orientovaná spíše na zemědělství. Zaznamenáno bylo jen 10 vdov, jejichž manželé se živilí pouze řemeslem nebo službou. Dalších 14 hospodářů kombinovalo zemědělství a řemeslnou práci, z toho 5 bylo majiteli selské a 6 chalupnické živnosti, 3 vlastnili domek. Deset mužů bylo držiteli pouze domkářské usedlosti bez uvedení řemesla. Ostatní muži, jejichž manželky se po ovdovění postavila do čela domácnosti, byli uváděni jako držitelé zemědělských usedlostí. Chalupníci v počtu 39 převažovali nad sedláky, kterých bylo pouze dvanáct.

Z čtyřiaadvaceti domácností, v nichž bylo před úmrtím hospodáře provozováno řemeslo, zůstala řemeslná výroba zachována pouze v osmi, přičemž pět usedlostí bylo závislé pouze na této činnosti. Dvě třetiny žen, jejichž manželé provozovali nějakou nezemědělskou živnost se od provozování řemesla úplně odklonily. Zpravidla se však mohly opřít alespoň o nějaké hospodářské zázemí, takže příjem z řemesla nutně nepotřebovaly. Tento jev potvrzuje závěry ohledně ženské práce učiněné pro raně novověké Německo. Zemědělství a tradiční formy rodinného hospodaření spolu s pracemi, které bylo možné vykonávat v domácnosti, byly i zde nejvíce preferovaným způsobem obživy ovdovělých žen.³⁵⁶

³⁵⁴ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 122 a-124 a.

³⁵⁵ Srov. O. HUFTON, *Frauenleben*, 340-342.

³⁵⁶ S. OGILVIE, A. *Bitter living*, s. 206-268.

Přibližně čtvrtina samostatných hospodyň se řadila k vyšším vrstvám venkovské společnosti, neboť šlo o vdovy po sedlácích nebo bohatších řemeslnících. Naopak pouze 15 % vdov patřilo k nejnižší postavené skupině usedlého obyvatelstva, domkářům závislým hlavně na námezdní práci. Převážná většina (takřka 60 %) ovdovělých hospodyň náležela ke středním vrstvám společnosti, kam lze zařadit chalupníky a provozovatele drobnějších, především textilních řemesel. Tato čísla přibližně odpovídají podílům, které měly jednotlivé sociální kategorie na počtu vdov uzavírajících nové sňatky.³⁵⁷ Lze tedy říci, že vdovy všech sociálních kategorií měly přibližně stejné šance na uzavření nového manželství i na nástup do čela usedlosti.

Na selských gruntech mohlo být samostatné hospodaření vdovy usnadněno možností najmout stálou, placenou čeleď. Mezi samostatnými hospodyněmi je však patrná převaha chalupnic, tedy majitelek nepřilíš zámožných zemědělských usedlostí. Podobně jako domkářky si musely poradit samy a zajistit chod hospodářství a tím i obživu pouze s pomocí své rodiny. Sheilagh Ogilvie uvádí, že největší problém ovdovělých majitelek usedlostí spočíval v nedostatku pracovní síly, který byl patrný zvláště v okamžiku, kdy původní rodinu opustily děti.³⁵⁸ Vlastní potomci byli nejbližším, nejpřirozenějším a nejlevnějším zdrojem pracovní síly, které mohla ovdovělá hospodyně využít, vzhledem k prosperitě usedlosti byla i v jejich zájmu.

Odrůstající děti byly pro svou matku důležitou oporou, ovdovělé hospodyně se však často musely obrátit o pomoc i mimo nejužší rodinu. Důležité je proto ptát se po složení domácností řízených ovdovělou ženou. Především mladým vdovám mohli pomoci rodiče a sourozenci (ať už vlastní nebo manželovi) dosud žijící na usedlosti. V úvahu připadala i možnost využít čeleď, případně ubytovat podruhy. Vyšší počet členů domácnosti znamenal sice více pracovní síly, ale také větší nároky na výnos usedlosti. Lze tedy předpokládat, že zejména cizí osoby se v domácnostech nezdržovaly déle, než to bylo pro chod hospodářství nezbytné.

Cenné informace pro období druhé třetiny 19. století poskytují zповědní seznamy, na jejichž základě bylo možné zjistit, jak vypadaly domácnosti 55 samostatných hospodyň

³⁵⁷ Srov. předchozí kapitola III. 1. Vdovy patřící k elitě venkovské společnosti tvořily přibližně čtvrtinu žen vstupujících do nového manželství, necelá polovina žen náležela ke střední vrstvě společnosti, přibližně šestina byla vdovami po domkářích. Rozdíl způsobují především znovuprovdané podruhy a ženy, u nichž nebylo možné určit povolání prvního manžela. Srov. tabulku č. V. 1. 5.

³⁵⁸ S. OGILVIE, *A bitter living*, s. 248-257.

krátce poté, co nastoupily do čela usedlosti. Ukázalo se, že pouze v čtyřiaadvaceti případech se jednalo o jednoduchou domácnost vdovy s dětmi, v dalších jednatřiceti případech šlo o rozšířenou rodinu či složenou domácnost.³⁵⁹ Dvanáctkrát byli zastoupeni výměnkáři, obvykle jeden nebo oba rodiče zemřelého manžela, v devíti případech na usedlosti žili sourozenci respektive švagři či švagrové ovdovělé hospodyně. Co se týče cizích osob, jednoznačně převažovali podruzi nad čeledí (24 oproti 5 případům). Už z těchto čísel je patrná snaha vystačit při správě usedlosti s rodinnými zdroji, nebo ubytovat podruhy ochotné pomáhat pouze za poskytnuté bydlení.

Tabulka č. III. 2. 1. **Rodinní příslušníci a cizí osoby v domácnostech vdov.**

DOMÁCNOSTI VDOV	Pouze s dětmi	S výměnkáři	Se švagry/sourozenci	S podruhy	S čeledí
Pouze s dětmi do 20 let	4	9	7	11	2
S dětmi nad 20 let*	20	3	2	13	3
CELKEM	24	12	9	24	5

* V domácnosti vdovy se vyskytovalo alespoň jedno dítě starší 20 let.

Zajímavější výsledky přináší analýza složení domácností porovnaná s věkem nejstaršího potomka vdovy. Tabulka č. V. 1. 12. a graf č. V. 1. 5. dokládají, že dorůstající děti opravdu představovaly nejdůležitější zdroj pracovní síly, a to bez ohledu na sociální úroveň rodiny. V domácnostech, kde bylo alespoň jedno dítě starší dvaceti let,³⁶⁰ se ve většině případů neobjevovaly další osoby, které nepatřily k nejužší rodině. Oproti tomu domácnosti žen, které měly pouze mladší děti, byli pravidlem zejména jiní rodinní příslušníci, ale i podruzi. Pouze čtyři vdovy, které neměly ani jedno dospělé dítě, dokázaly vést usedlost bez pomoci dalších lidí. S šesti dalšími žili na usedlosti pouze příbuzní, ostatních jedenáct ubytovalo cizí osoby, ovšem pouze dvakrát se jednalo o čeleď. S vyšším věkem vdovy a jejích dětí

³⁵⁹ Využívána je Laslettova typologie rodin publikovaná již roku 1969, podrobněji M. ANDERSON, *Approaches*, s. 22-27. Do českého prostředí ji přenesl E. MAUR, *Základy*, s. 98-99. K typologizaci rodiny v české historiografii blíže i Jan HORSKÝ – Eduard MAUR, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der böhmischen Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7-35.

³⁶⁰ Je samozřejmé, že práci v hospodářství se věnovaly děti podstatně mladší než dvacetileté. Vzhledem k velkým věkovým rozdílům mezi sourozenci nebylo neobvyklé, že ovdovělá matka takřka dospělých potomků musela zároveň věnovat pozornost velmi malým dětem, kteří se narodily krátce před smrtí svého otce. Teprve v době, kdy nejstarší potomek dosáhl zhruba 20 let, klesla na minimum pravděpodobnost, že v rodině ovdovělé ženy budou velmi malé děti.

logicky klesala pravděpodobnost, že se ve společné domácnosti budou nacházet výměnkáři, odcházeli ale i sourozenci či švagři hospodyně. Nelze však říci, že by na jejich místo nastupovali podruzi či čeled'. Spíše byli plynule nahrazováni vlastními dětmi hospodyně, které si na usedlost často postupně přiváděly své protějšky.

Nejčastějším typem domácnosti spravované vdovou bylo rodinné jádro, tvořené matkou a dětmi. V nadpoloviční většině případů však vdova stála v čele rozšířené rodiny či složené domácnosti. V řadě případů se jednalo o rodinu rozšířenou ascendentně, v níž byli přítomni členové starší generace či kolaterálně, kdy v domácnosti žil sourozenec vdovy či jejího muže, případně obojí. V pozdějších letech hospodaření vdovy někdy přibyla ještě rodina ženatého syna, tedy descendentní rodinné jádro. Vedle vlastních příbuzných vdovy mnohdy žila i cizí podružská rodina. Podoba domácností se během času dynamicky proměňovala podle aktuálních potřeb rodiny. Především na menších usedlostech byli podruzi vytěsňováni ve prospěch příbuzných.

V předchozích odstavcích byla často zmíněna délka hospodaření vdov, hodnoty pro jednotlivé věkové kategorie ukazuje tabulka č. V. 1. 8. Průměrná délka samostatného hospodaření byla přibližně osm let, šest žen zůstalo v čele usedlosti déle než dvacet let. Délka samostatného hospodaření závisela na řadě okolností, na stáří a fyzickém stavu vdovy, věku jejích dětí, velikosti a hospodářském stavu usedlosti, v neposlední řadě také na vdoviných schopnostech a chuti hospodařit. Každopádně je patrné, že pro řadu žen nebylo hospodaření nějakou krátkodobou epizodou či provizoriem.

Nezdá se ani, že by se ovdovělé hospodyně snažily svého postavení rychle „zbavit“ a pokoušely se usedlost převést na mužského hospodáře, jakmile to bylo možné. Alice Velková uvádí, že šťáhlavské vdovy zpravidla nestály o hospodaření do smrti, ale uvolňovaly místo svým potomkům.³⁶¹ Novorychnovské vdovy sice také v drtivé většině postupovaly usedlosti svým dětem, s převodem však příliš nespěchaly. Okolnosti transferu usedlosti byly podrobněji zkoumány ve 38 případech, kdy po vdově převzal hospodaření syn.³⁶² Z toho patnáctkrát byla usedlost převedena po smrti ovdovělé ženy, třiadvacetkrát proběhl převod mezi živými. Přibližně v polovině případů byl majetek předán dědici při

³⁶¹ A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 147.

³⁶² Pouze osm žen ukončilo své hospodaření prodejem. Jedenáct žen, jak již bylo zmíněno výše, se po několika letech samostatného hospodaření znovu provdalo. Pouze po pěti ovdovělých hospodyních převzala usedlost dcera a zeť, po jedné vdově zdědila usedlost snacha a její manžel. Ve zbylých případech bohužel nebylo zjištěno přesné datum převodu usedlosti, řada transakcí se uskutečnila až po roce 1855.

dosažení dvaceti čtyř let nebo krátce předtím, tedy v souladu s dědickým právem. Pouze čtyřikrát získal nový hospodář usedlost od matky dříve, než mu bylo dvacet. Tyto případy by potvrdzovaly hypotézu o provizorním hospodaření vdov, které se snažily oprostít se co nejdříve od obtíží, které hospodaření přinášelo.

Druhá polovina uskutečněných převodů tuto myšlenku do značné míry popírá. Ze sedmnácti transakcí devět proběhlo mezi živými, osmkrát zdědil nový hospodář usedlost až po matčině smrti. Zajímavý je především věk dědiců okamžiku, kdy nastupovali do čela usedlosti. Na patnáct z nich byla usedlost převedena, až když překročili třicítku, z toho v deseti případech nastupoval hospodář více než pětatřicetiletý. Pokud převod proběhl po smrti ovdovělé hospodyně, není jisté, zda by v čele usedlosti nezůstala ještě o něco déle. V těchto případech se ovšem nabízí otázka, jak vypadalo „hospodaření“ ženy, která již přesáhla hranici stáří, například Kateřiny Pavlíčkové, jež se v postavení hospodyně dožila 75 let.

Často zřejmě docházelo k neformálnímu a postupnému převádění pravomocí hlavy domácnosti na vybraného dědice, který byl v době oficiálního transferu usedlosti nezřídka několik let ženatý a měl vlastní rodinu. Vymezení rolí v rodině bylo vždy nepochybně otázkou dohody a výsledkem každodenního soužití jejích členů. Je však nesporné, že pro některé vdovy bylo důležité udržet si alespoň formální postavení hlavy domácnosti. Pro ženu, jež sama po několik let úspěšně řídila chod hospodářství, mohlo být obtížné vzdát se vybudovaného postavení. Stejně tak ovšem nelze pochybovat o tom, že pro řadu žen byl výměnek vítaným odchodem „na odpočinek“, který je zbavil vysokého pracovního nasazení i velké zodpovědnosti.

Vedení usedlosti bylo velmi náročné i pro úplný manželský pár, pro ovdovělou ženu představovalo zátěž o to větší. Svědčí o tom poměrně vysoký počet žen, které se po hospodaření trvajícím pouze několik let rozhodly grunt převést na mužského hospodáře, ať už jím byl nový manžel nebo syn. Nastoupení do čela usedlosti nutilo ženu přijmout obrácenou genderovou roli a zvládat vedle svých vlastních povinností i nemalé nároky kladené za normálních okolností na muže-hospodáře. Přinášelo jim však také dosud upíraná práva, především přímou kontrolu nad svým majetkem a posílení autority uvnitř rodiny. Úspěšné řízení hospodářství znamenalo nejen uspokojení, ale i určitou prestiž uvnitř

venkovské společnosti. Zároveň se ale jednalo o velmi náročné období v životě ženy. Řada vdov proto raději volila odchod na výměnek, který jim měl zaručit jistotu klidného dožití.

III. 3. Ovdovělá výměnkářka

S postupujícím věkem a klesající schopností těžce pracovat přicházela ke slovu otázka zajištění jedince na stáří.³⁶³ Pro venkovského člověka byl nejdůležitějším a nejrozšířenějším způsobem zabezpečení výměnek. Jakožto instituce vázaná smluvně na nemovitost se však týkal pouze usedlého obyvatelstva. Ovšem ani lidé nemající přístup k půdě zpravidla neskončili zcela bez pomoci, museli se však spolehnout pouze na rodinnou a vesnickou solidaritu. Zajištění výměnku souviselo s předáním usedlosti, o čemž bylo podrobně pojednáno v předchozí kapitole. Poskytován byl obvykle dítětem, které se zavázalo k péči o stárnoucí rodiče výměnou za předání usedlosti.³⁶⁴

Z právního hlediska nebyl rozdíl mezi tím, zda grunt přebíral příbuzný odstupujícího hospodáře, nebo cizí osoba. Dohoda o výměnku byla obvykle součástí smlouvy o postoupení / prodeji usedlosti, přičemž prodejní cena gruntu mohla být vzhledem k jeho ustanovení snížena. Výměnek měl z právního hlediska povahu reálného břemene váznoucího na usedlosti, takže pokud došlo k opětovnému prodeji, musel nový hospodář dostát závazkům obsaženým ve výměnkářské smlouvě.³⁶⁵ V případě, že výměnek zajišťoval potomek odstupujícího hospodáře, přicházel ke slovu i morální závazek zabezpečit rodiče. Ten byl později zákonem potvrzen jako vyživovací povinnost rodinných příslušníků vůči sobě navzájem.

Obvykle se výměnek týkal odstupujícího hospodáře a hospodyně, nebo se jeho plnění vztahovalo na vdovu s dětmi, mohl být ale zřízen i pro handicapovaného člena rodiny. Postavení sourozenců nového hospodáře obvykle nebývalo upraveno výměnkem, protože měli zákonný nárok na výživu z usedlosti, dokud nedospěli a nebyly jim vyplaceny dědické podíly. Mohlo dojít také k zrušení výměnku náhradou, vyplácením naturálií nebo jednorázovým složením odpovídající sumy. Určení výše výměnku záleželo na vůli odstupujícího hospodáře, v zásadě však nesmělo dojít k přetížení usedlosti nadměrnými

³⁶³ Problémem definice stáří vzhledem k venkovskému obyvatelstvu se zabývá A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 145-156. Problematikou vnímání stáří žen se věnuje Sylvia HAHN, *Women in older age – „old“ women?*, *History of the family* 7, 2002, issue 1, s. 33-58.

³⁶⁴ Výměnkem se z právního hlediska zabývá Antonín MENOŠEK, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898; Cyril HORÁČEK, *Výměnek, Úvaha agrárně politická*, Praha 1900; Podobně i Jaromír SEDLÁČEK, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, *Věstník české akademie zemědělské* 19, 1943, s. 101-104; Nověji shrnula zákonné normy týkající se výměnkářských smluv A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 99-103.

³⁶⁵ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 435-452; TÝŽ, *Výbava a výměnek*.

dávkami. V tomto ohledu mohla ve prospěch hospodáře zasáhnout i vrchnost, později krajský úřad.³⁶⁶

Podmínky výměnku se odvíjely od velikosti a stavu postupované usedlosti, jejích výnosech, zatížení poddanskými povinnostmi, stavu dluhů a výší nevyplacených podílů. Jeho výše se mohla měnit, například po smrti jednoho z výměnkářů nebo po vzájemné dohodě s hospodářem. Obecně měl výměnek odstupujícímu hospodáři zajistit nerušené bydlení, stravu, nezbytnosti denní potřeby, v případě nutnosti péči a ošetření, očekávalo se i zaplacení pohřbu. Majitelé bohatších usedlostí mohli požadovat vystavění samostatného domku, nebo vyhrazení určitého prostoru na gruntě, například komory a části hospodářských stavení. Součástí výměnku býval i chov vlastního dobytka, nárok na užívání polností nebo odevzdání stanoveného dílu úrody, někdy i možnost vykonávat řemeslnou práci, například tkát nebo příst. Po roce 1833 již nesmělo být součástí výměnku užívání polností patřících k usedlosti, protože takováto úmluva se rovnala faktickému rozdělení usedlosti. Náhradou býval takzvaný sypaný výměnek, tedy vydávání určitého množství obilí či jiných plodin, nebo přísívání, kdy bylo povinností hospodáře předat výměnkáři výtěžek z daného množství vysetého zrna. Další možností byl požadavek chování dobytka „na píci hospodářovej“, někdy se výměnkář zavazoval pomáhat při obdělávání půdy. Objevoval se i požadavek vyplácení peněžních částek.³⁶⁷

Diskutována bývá míra zatížení usedlosti výměnkem. Snaha mladých hospodářů dostat se co nejrychleji do čela usedlosti vedla k tomu, že přistoupili na nevýhodnou smlouvu s výměnkářem a nechali usedlost neúměrně zatížit. Výměnkář, který býval majitelem bohatší usedlosti a uzavřel výhodnou dohodu se svým nástupcem, získal někdy i postavení, než v jakém byl hospodář sám. Přesné plnění domluvených dávek bylo vyžadováno především v případě, že se hospodářem stal cizí člověk, vlastním dětem výměnkáři část povinností leckdy odpouštěli.³⁶⁸ Potíže přicházely zejména v době neúrody, kdy výměnkářovo trvání na stanovených dávkách mohlo hospodářství vážně ohrozit.³⁶⁹

³⁶⁶ A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 101-102.

³⁶⁷ Vladimír PROCHÁZKA, *Výbava a výměnek na české vesnici 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63; J. ŠTĀSTNÁ, *Výměnek*.

³⁶⁸ Důsledné trvání na přesném dodržení ustanovení dojednaných při předávání usedlostí bylo obvyklé zejména v případě cizích kupců. Rodinní příslušníci měli obvykle podmínky přijatelnější. Srov. D. ŠTEFANOVÁ, *K aspektům*, s. 139-141; V evropském kontextu i B. MORING, *Widowhood*, s. 59-60.

³⁶⁹ J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 142.

Výměnek někdy býval pro usedlost skutečně přítěží, což se mohlo negativně odrazit na vztahu k výměnkáři. Například František Bárta, bývalý lešovský rychtář, po sobě roku 1848 zanechal výměnek sestávající se z několika kusů dobytka a většího množství obilí, zároveň ale také 310 zl. W. W. dluhu. Hospodář František prý sice o některých dluzích věděl, každopádně na jejich zaplacení mu jeho část otcova odkazu nestačila. Kromě toho měl podle výměnkářova testamentu vyplatit citelné dědické podíly svým sourozencům.³⁷⁰ Kvůli nárokům výměnkářů, bývalé hospodyně a jejího druhého manžela, kteří trvali na splácení vysokého výměnku a všech svých pohledávek, musel Martin Salus Řeženčic svou usedlost prodat.³⁷¹

Jak již bylo zmíněno v předchozí kapitole, při formálních převodech gruntů někdy nedocházelo k úplnému předání pravomocí, ale odstupující majitel si vymíňoval právo hospodařit, tedy rozhodovat o zásadních věcech týkajících se usedlosti a rodiny.³⁷² Svou roli tu sehrával věk a zdravotní kondice výměnkáře, od nichž se odvíjela energie, se kterou zasahoval do chodu hospodářství. Stáří uživatelů výměnku bylo velice různorodé, proměňovalo se v čase i prostoru a záviselo na jejich sociálním postavení. V jižních Čechách v 18. století takřka 80 % výměnkářů náleželo do věkové skupiny 45 – 64 let.³⁷³ V pohraniční farnosti Kapličky se stáří osob na výměnku pohybovalo v rozmezí 33 – 76 let.³⁷⁴ Na západě Čech v 18. a 19. století byl průměrný věk výměnkářů vyšší, pohyboval se mezi 51 – 75 lety.³⁷⁵ V městečku Nový Rychnov v druhé čtvrtině 19. století byla většina uživatelů výměnku starší 60 let, jen ojediněle se objevovali výměnkáři o několik let mladší. Samozřejmě platilo, že doba odchodu na výměnek se řídila podle stáří a sil hospodáře. Věk žen, odcházejících na výměnek spolu s manželem, odpovídal věkovým rozdílům mezi partnery, kdy ženy bývaly zpravidla mladší než jejich muži.

³⁷⁰ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 343.

³⁷¹ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 167 b-168 a; Tamtéž, inv. č. 1442 sign. 175 Pelhřimov, fol. 12b-14 a.

³⁷² Jan KOUPAL, *Selský grunt, odkaz a výměnek*, ČL 30, 1921, s. 241-247. Leckdy přísně patriarchální poměry v rodině připomíná J. ŠTASTNÁ, *Výměnek*, s. 285.

³⁷³ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 348-349; TÝŽ, *Das ländische Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (=Opera Historica 9), s. 343-369.

³⁷⁴ Hermann ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 55.

³⁷⁵ A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 110.

Studie Markuse Cermana a Dany Štefanové prokázala, že výměnkáři rozhodně nelze označit za pasivní obyvatele venkova.³⁷⁶ I lidé vyššího věku byli schopni zvládat řízení poměrně rozsáhlých gruntů a nezlákali si přivydělávali i řemeslnou prací. Výměnkářské hospodářství leckdy představovalo i čtvrtinu původních zdrojů usedlosti.³⁷⁷ Zejména od odstoupivších majitelů drobných usedlostí se zcela samozřejmě vyžadovala pomoc v hospodářství. Bývalí domkáři museli až do konce podle svých možností pracovat a podílet se na zajištění obživy. Výměnkáři mohli být i přes pokročilý věk důležitou pracovní silou pro své rodiny. Ženy například představovaly významnou oporu hospodyně v péči o domácnost a dosud malé děti.

Zajímavá je také otázka postavení výměnkářů ve venkovské společnosti. Byli skupinou obyvatelstva, která se prolínala všemi sociálními vrstvami, a rozdíly jejich v životní úrovni byly velmi markantní. Někteří lidé navíc po určitou část svého života kolísali mezi výměnkem a vedením vlastního hospodářství.³⁷⁸ Pro bývalé majitele selských gruntů mohl být výměnek velmi lukrativní záležitostí, která jim vedle hmotného zabezpečení umožňovala dostatek prostoru i pro vlastní aktivity. Pro chudší hospodáře, menší sedláky a chalupníky, představoval odchod na výměnek nejen pokles sociální úrovně, ale i společenské prestiže, což se odráželo i na věku, ve kterém jednotliví majitelé usedlostí uvolňovali místo svým nástupcům.³⁷⁹ Výměnek v každém případě znamenal závislost a ztrátu rozhodujícího postavení hlavy domácnosti. Řada hospodářů se patrně jen těžko smiřovala s myšlenkou, že by své výsadní místo měli přenechat někomu jinému, byť vlastnímu dítěti. Odchod na výměnek mohli vnímat jako nežádoucí „odsun“ do pozadí, který bylo lépe co nejvíce oddálit.

Ze studií zahraničních i českých badatelů vyplývá, že výměnek býval spíše ženskou záležitostí a že mezi výměnkářkami byl velký počet vdov. Velká část žen odešla na výměnek spolu se svým manželem při předání usedlosti, někdy byl zřizován pro vdovu po

³⁷⁶ Dana ŠTEFANOVÁ – Markus CERMAN, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107.

³⁷⁷ H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge*, s. 54-56.

³⁷⁸ D. ŠTEFANOVÁ – M. CERMAN, *Lebensunterhalt*, s. 90.

³⁷⁹ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 322-339; A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 154-155.

zemřelém hospodáři.³⁸⁰ Výše i forma výměnku se odvíjely od toho, pro koho byl výměnek určen. Odstupující hospodáři často pouze vyměnili velkou usedlost za menší, nebo si nárokovali samostatné výměnkářské hospodářství.³⁸¹ Pro ovdovělou hospodyni zřízení vlastního hospodářství nepřipadalo v úvahu, často však směly požadovat vymezení samostatného bytu v rámci usedlosti. Výměnkářky na bohatších gruntech měly k dispozici vlastní hospodářské zvířectvo, nejčastěji krávu nebo kozu a drůbež. Dobytek jim zajišťoval nejen obživu, ale i možnost přivýdělku, pokud se jim podařilo prodat některé produkty, například máslo, vejce nebo peří.

Lynn Botehlo dokázala, že v raně novověké Anglii se velikost a forma odkazu pro vdovu odvíjela od jejího věku a stáří jejích dětí. Starším ženám, které už nemohly těžce pracovat, jejich manželé jen zřídka odkazovali půdu, častější byla renta. Naopak mladé matky malých dětí po svých mužích zpravidla dědily pozemky a zboží, které jim měly umožnit zabezpečení dětí bez nutnosti spoléhat se institucionalizovanou podporu.³⁸² Podobně se modifikovala velikost a forma vdovského výměnku. Pokud se výměnkářkou stávala matka malých dětí, mohla mimo svého výměnku získat i určité prostředky pro ně. Kateřina Kuželová, která postoupila hospodaření manželovým potomkům z prvního manželství, si výslovně vymínila, že bude příst na výdělek pro své čtyři dcery.³⁸³ Anna Homolková, která ovdověla za podobné situace, dostala len na ošacení dětí.³⁸⁴

Novorychnovské výměnkářky měly ve všech případech zajištěno ubytování na usedlosti, řečí pramenů „teplej, světlej a pohodlnej byt,“ a stravu, nejčastěji „při stole hospodářově“. Někdy byly nároky na bydlení vdovy specifikovány určením konkrétní místnosti. Stravu z hospodářových zdrojů doplňovalo vydávání sypaného výměnku a chov dobytka, nejčastěji krávy. Velmi obvyklé bylo setí alespoň půl míry lněného semene, což dokládá význam předání jako možného přivýdělku pro výměnkáře. Jen výjimečně byl do vdovského výměnku zahrnut tažný dobytek nebo hospodářské náčiní, například pár volů. Lze říci, že čím bohatší usedlost, tím precizněji byl výměnek formulován. Naopak v chudých

³⁸⁰ Například v jihočeských Kapličkách v 18. století pobývalo na výměnku 39 párů, 12 osamělých mužů a 26 žen bez partnera. V západních Čechách na výměnku umíralo 18 % mužů a 24 % žen, přičemž výměnkářkami byly ze tří čtvrtin vdovy. A. VELKOVÁ, *Fenomén*, s. 151-155.

³⁸¹ V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 448-452.

³⁸² Lynn BOTEHLO, „*The old woman's wish*“. *Widows by the family fire? Widows' old age provisions in rural England, 1500 – 1700*, *History of the family* 7, 2002, issue 1, s. 59-78.

³⁸³ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 344.

³⁸⁴ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 71 a-72 b.

hospodářstvích byl vymezován obecněji, obvykle pouze požadavkem bytu a stravy.³⁸⁵ Ojedinele nebyl specifikován vůbec, hospodář byl povinen zajistit pouze „slušnou vejminku“.³⁸⁶

Kromě výměnku bylo možné mít na usedlosti pojištěnu určitou částku. Tato suma bývala určena při předání usedlosti a po smrti výměnkáře obvykle připadala stávajícímu hospodáři, který z ní měl zaplatit pohřeb a případná další vydání. V případě vdov zpravidla odpovídala jejich zánosu či dědickému podílu po manželovi. Někdy docházelo i k ustanovení dvou variant, kdy vdově měl být buď vyplacen podíl, nebo poskytnut výměnek.³⁸⁷ Výměnek mohl být i jednorázově vyplacen, například při změně majitele usedlosti.³⁸⁸ Smlouvy leckdy obsahovaly ustanovení pro případ neshod. Pokud došlo k této alternativě, měl nový hospodář zajistit výměnkáři zvláštní bydlení a stravu, případně ho vyplatit finančním obnosem.

V zahraničí rozvíjeným tématem jsou residenční zvyky starších respektive ovdovělých lidí. Ukazuje se, že i přes existenci morálních a právních závazků vůči rodičům řada osob zůstávala ve vyšším věku sama.³⁸⁹ Tento trend se však týkal zpravidla městského obyvatelstva, v případě venkovanů pouze neusedlých vrstev. Lidem, kteří se z nějakého důvodu nemohli opřít o vlastní potomky, pomáhala sociální síť, založená především na základě vzdálenějšího příbuzenství. V oblasti Pyrenejí v 18. století žily takřka všechny ovdovělé ženy spolu s příbuznými,³⁹⁰ podobně v Dolních Rakousích počátkem 19. století jen 1 % vdov po majitelích usedlostí žilo samo.³⁹¹

Novorychnovské vdovy po majitelích usedlostí až na výjimky umíraly doma. Pouze 13 ze 177 žen, které měly zajištěný výměnek a nevstoupily do nového manželství, zemřelo

³⁸⁵ K podobným závěrům došla i A. KLÁŠTERSKÁ, *Forma*, s. 118-128.

³⁸⁶ Například selka Alžběta Šamanová roku 1850. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 111 b-113 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

³⁸⁷ Srov. V. PROCHÁZKA, *Česká poddanská nemovitost*, s. 442-443.

³⁸⁸ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 354-356.

³⁸⁹ L. BOTEHLO, „*The old woman's wish*“, s. 59-78.

³⁹⁰ Srovnáním residenčních zvyků městských a venkovských vdov z různých oblastí Francie v 19. století se zabývá Antoinette Fauve-Chamoux. Dokázala, že ne venkově byly pro starší osoby zásadní především příbuzenské vazby, které fungovaly i v případě bezzemků. prokázala, že na venkově rodinná solidarita fungovala lépe než ve městech, která však poskytovala větší možnosti pro samostatný život ovdovělých žen. Antoinette FAUVE-CHAMOUX, *Widows and their living arrangements in preindustrial France*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 101-111.

³⁹¹ Jim BROWN, *Becoming widowed: Rural widows in lower Austria, 1788 – 1848*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 117-124.

jinde, než na usedlosti, kde předtím hospodařily.³⁹² V sedmi případech přitom došlo k prodeji usedlosti, přičemž vdova odešla spolu se svou rodinou. Je zřejmé, že pro bývalé majitelky usedlostí byl výměnek nejjistějším zabezpečením na stáří. Poskytoval jim přinejmenším střechu nad hlavou a základní potraviny, často také vlastní příjem a pomoc ze strany rodiny nového hospodáře. Další výhodou výměnku bylo to, že jeho poživatelka nemusela vykonávat fyzickou práci v případě nemoci či neschopnosti.

Vysoký počet výměnkářek odráží i preferovaný způsob převodu usedlostí v rámci nejužší rodiny. Řadu žen k jejich výměnku nepoutala pouze ekonomická a sociální jistota, ale i blízký vztah k jeho poskytovateli, nejčastěji synovi a jeho rodině. Staré hospodyně na výměnku se jistě těšily většímu respektu, než podruhně, žijící u cizích lidí. Ani vztahy s vlastní rodinou nemusely být vždy bezkonfliktní, k jednorázovému splacení vdovského výměnku však až na výjimky docházelo pouze v případě, že se výměnkářka rozhodla znovu provdat.

Důvody, proč ovdovělé ženy zpravidla nevyužívaly teoretické možnosti vyplacení a následného odstěhování se z výměnku, je možné hledat i v ekonomické rovině. Jednotlivé usedlosti měly často problémy řádně a včas vyplatit podíly všem, kteří na ně měli nárok. Například věna byla splácena i v několikaletých intervalech a leckdy nemusela být vyplněna vůbec. Výměnkářky mohly mít obavy, zda by k úplnému vydání jejich dohodnutého podílu došlo. Pokud zůstaly na výměnku, mohly se spolehnout, že dostanou alespoň byt a stravu. Vliv mohla mít i celková hospodářská situace ve zkoumaném období. V souvislosti s napoleonskými válkami došlo k finančním zvrátům, které vyvrcholily státním bankrotem roku 1811 a následnou devalací měny. Tento vývoj se odrážel i v životě venkovského obyvatelstva, především v cenách obilí a dobytka.³⁹³ Žena, které byl na konci 18. století svatební smlouvou pojištěn slušný obnos, byla o dvacet nebo třicet let později takřka nezajištěna, protože částka, kterou mohla nárokovat, měla nyní podstatně nižší

³⁹² V dalších 10 případech nebylo možné určit místo úmrtí vdovy.

³⁹³ Milan ŠVANKMAJER, *Čechy na sklonku napoleonských válek. 1810 – 1815*, Praha 2004, s. 12-18. Srov. Karel KAZDA, *K zásobovací krizi a hladu v Čechách staršího data z roku 1804-1805*, ČDV 7, 1920, s. 169-176; Antonín DOLENSKÝ, *Bankocetle a šajny v současných skládaních lidových*, ČL 18, 1909, s. 125-126.

hodnotu.³⁹⁴ Svou roli tu jistě sehrávala i obava, že inflace a hospodářské potíže nadále porostou.

Celkové životní podmínky výměnkářky se odvíjely od okolností, za kterých na výměnek nastupovala. Tuto problematiku je možné zkoumat na příkladě 144 žen z celkového počtu 199 ovdovělých výměnkářek. Šestatřicet z nich odešlo na výměnek již za manželova života, stejný počet až po samostatném hospodaření trvajícím déle než dva roky. Dalších čtyřiapadesát žen odstoupilo místo v čele usedlosti svému synovi nebo zeti bezprostředně po ovdovění. Dvacet žen po prvním ovdovění uzavřelo nový sňatek a odešlo na výměnek spolu s druhým mužem nebo až po jeho smrti.³⁹⁵ U ostatních se bližší okolnosti odchodu na výměnek nepodařilo zjistit, jisté je pouze to, že v okamžiku smrti byly evidovány jako výměnkářky a vdovy.

Tabulka č. III. 3. 1. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek.**

ODCHOD NA VÝMĚNEK	Počet vdov na výměnku	Doba vdovského výměnku	Průměrný věk při ovdovění	Nejnižší věk při ovdovění	Nejvyšší věk při ovdovění
Za života muže	36	9,0	59,1	40	79
Ihned po ovdovění	54	12,2	54,9	37	82
Po samostatném hospodaření	36	14,5	46,3	28	66

Doba, kterou tyto vdovy prožily na výměnku, se pohybovala od jednoho roku po 32 let. V případě žen, které předaly usedlost ihned po ovdovění, se tato doba rovnala délce

³⁹⁴ Pro srovnání lze uvést ceny některých kusů dobytka, které nejčastěji tvořily věna žen, tak, jak se objevují v novorychnovských písemnostech. Kolem roku 1800 byla cena jedné krávy udávána v rozmezí 15 – 18 zl., pár volů okolo 60 zl, ovce do 2 zl. V polovině dvacátých let 19. století se ceny vyšplhaly na cca 50 zl. za krávu, 100 zl. za pár volů a okolo 5 zl. za ovci. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov.

³⁹⁵ Znovu se vdaly dvě ženy, které předtím pobývaly s prvním manželem na výměnku, čtyři ženy po prvním ovdovění hospodařily, poté se provdaly a jako výměnkářky jsou evidovány až v souvislosti s druhým manželstvím respektive ovdověním. Situace žen, které odcházely na výměnek po smrti druhého muže byla obdobná jako u vdov, které jej dědily po prvním manželovi. Devět žen zemřelo jako výměnkářky na usedlosti, kde žily i se svým prvním manželem. Těmto ženám poskytovaly výměnek jejich vlastní děti z prvního manželství. Čtyři dožily v téže obci, pouze dvě zemřely jako výměnkářky mimo panství.

vdovství, v průměru 12 let. O více než dva roky déle setrvaly na výměnku vdovy, které před tím samostatně hospodařily. U žen, jež odešly na výměnek již za manželova života je obtížné určit, jak dlouho jej užívaly, každopádně po manželově smrti bývaly výměnkářkami dalších devět let. Tato čísla odpovídají průměrnému věku, kdy tyto ženy ovdověly.

Ženy, které odešly na výměnek za manželova života, ovdověly v průměru v devětapadesáti letech, v necelých pětapadesáti zpravidla ztratily manžela ženy, jež postoupily hospodaření ihned svému nástupci. Podle očekávání nejmladší byly v době ovdovění ty, které před odchodem na výměnek samostatně hospodařily. Zajímavější jsou údaje o věku a délce výměnku konkrétních žen. Ukazuje se, že v případě řady vdov nebyl jen zaopatření na stáří, ale velmi dlouhou životní etapou, kterou žena nastupovala v relativně mladém, produktivním věku. Co tyto ženy vedlo k odchodu na výměnek?

Vysvětlení se zdá být jasné u čtvrtiny zkoumaných výměnkářek, třiapadesáti žen, které ovdověly po šedesátce. Nadpoloviční většina z nich po ovdovění a předání usedlosti žila minimálně dalších pět let, jedenáct z nich bylo výměnkářkami déle než jedno desetiletí. Přesto lze předpokládat, že v tomto věku se již mohly cítit unavené a výměnek uvítaly jako možnost alespoň částečného odpočinku. Pouze jedna z nich, Kateřina Vítková, se předtím postavila do čela usedlosti, v jejím případě však bylo sedmileté hospodaření patrně nedobrovolné, protože bylo „umožněno“ smrtí jediného syna na vojně. Poté, co roku 1822 předala chalupu dceři, zde žila ještě dalších sedm let jako výměnkářka.³⁹⁶ Ostatní ženy v okamžiku ovdovění byly již na výměnku, nebo na něj urychleně odešly. Všechny tyto vdovy žily u svých vlastních dětí, nejčastěji u synů, v sedmi případech u dcer. I z tohoto důvodu patrně pokládaly výměnek za jistotou a skutečnou pomoc ve stáří.

Zúženou možnost volby měly ženy, jež ovdověly v postavení výměnkářek. Polovina z nich byla při svém ovdovění starší šedesáti let, přičemž na výměnek odcházely s přibližně stejně starým mužem. Lze tedy předpokládat, že manželovo odstoupení z čela usedlosti korespondovalo s jejich vlastními preferencemi. V druhé polovině případů se jednalo o ženy mladší, obvykle mezi padesáti a šedesáti lety, pěti z nich však bylo teprve 40 – 47 let. V tomto věku se mohly provdat nebo stát v čele usedlosti, souhlasily však s přáním svým manželů a odešly na výměnek. V případě Anny Homolkové bylo získání výměnku

³⁹⁶ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov, fol. 153 a.

zjevnou strategií, protože její o více než čtyřicet let starší manžel, bývalý novorychnovský hamerník, jej Anně výslovně pojistil už ve smlouvě. Po roce vdovství, v listopadu 1842, se Anna znovu provdala za sedláka Jiřího Veselého.³⁹⁷

Ostatních čtyři výměnkářky její věkové kategorie však byly v jiné situaci. V okamžiku smrti manžela jim zbývalo ještě 7 – 12 let života. O dvou z nich lze říci, že je jejich manželé přiměřeně zajistili, setrvání na výměnku u synů pro ně tedy bylo vědomou volbou. Další dvě však takové štěstí neměly, protože z pozůstalostí po svých manželech – domkářích, nezdědily nic, co by jim usnadnilo případnou samostatnou existenci a odchod z výměnku. Ještě více se zkomplikovala situace Anny Kučerové, která o dva roky přežila svou dceru, dědičku domku čp. 27 v Novém Rychnově. Po její smrti Anna z výměnku odešla a zemřela v podruží v nedalekém čp. 4.³⁹⁸

Více možností, jak naložit se svým osudem, měla skupina žen, které ovdověly v pozici manželky hlavy usedlosti. Čtyřiapadesát z nich okamžitě postoupilo hospodaření svému nástupci. V řadě případů se tento postup vdovy odvíjel od předchozí dohody učiněné mezi členy rodiny a vyjádřené v poslední vůli nebožtíka. Nový dědic usedlosti byl vybrán již dříve a postupně přebíral pravomoci hospodáře už za otcova života. Po jeho smrti se postavil do čela usedlosti a zajistil plynulý provoz hospodářství. Takovou situaci lze předpokládat u dvaadvaceti žen, které ovdověly po šedesátce. V rozšířené rodinné domácnosti s nimi v té době žili dospělí a až na jedinou výjimku ženatí synové se svými rodinami, dvakrát se hospodářem stal zeť.

V době převzetí usedlosti bylo těmto mužům obvykle okolo třiceti let, jen jednou se jednalo o devatenáctiletého mladíka. V tomto věku již měli zájem na urychleném převzetí usedlosti a s odstoupením matky patrně počítali, případně na ni mohli vyvíjet nátlak. Někdy je nepochybné, že hospodářův nástupce musel být faktickou hlavou domácnosti ještě před tím, než došlo k oficiálnímu předání formou pozůstalostního řízení. Šest žen totiž odcházelo z čela usedlosti na výměnek ve věku vyšším než sedmdesát let poté, co zemřeli jejich přibližně stejně staří manželé. „Extrémní“ byl případ Rosiny Rohovcové, která odešla na výměnek po smrti svého o rok mladšího manžela jako dvaosmdesátiletá. Zemřela téhož roku 1840, dědici usedlosti bylo v té době 37 let.

³⁹⁷ Tamtéž, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 174 ab.

³⁹⁸ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 343.

Pět žen, které předaly usedlost ihned po ovdovění, bylo kšaftem svého manžela oprávněno hospodařit. V době předání usedlosti jim bylo mezi 46 a 63 lety. Co bylo motivem těchto žen, které vědomě nevyužily možnosti postavit se do čela usedlosti? Johana Rysová, vdova po řezníkovi, se výslovně vyjádřila, že „hospodařit nechce.“ Až na Rosálii Procházkovou, která měla pouze devatenáctiletého syna, měly v době ovdovění dospělé dědice, mohly tedy hospodářství snadno převést. Všechny také měly pojištěny poměrně slušné podíly ve výši čtvrtiny až poloviny aktiv celé pozůstalosti, což jim zajišťovalo pevné postavení v rámci domácnosti. Ať již byly důvody, kvůli kterým se tyto ženy zřekly postavení hospodyně, jakékoli, jejich umírající manželé o nich museli vědět. Proč tedy ve svých testamentech opravňovali své ženy hospodařit „do libosti“? Chtěli tím snad uvnitř rodiny posílit autoritu a pojistit pozici svých manželek, které teprve svým svolením odejít na výměnek měly uvolnit místo novému hospodáři?

Zdá se to být pravděpodobné u zmíněné Johany Rysové, která kromě libovolně dlouhého hospodaření směla i změnit dědice, kterým se nakonec v souladu s kšaftem stal syn František. Od svého ovdovění roku 1843 žila sedm let jako výměnkářka na usedlosti čp. 132 v Novém Rychnově. Před odchodem na výměnek Johana pouze pojistila byt nejen pro sebe, ale i pro dceru Barboru a jejího nemanželského syna. Svého kroku, kterým se vzdala možnosti rozhodovat, možná později litovala, protože po smrti hospodáře Františka roku 1845 připadla usedlost jeho ženě a jejímu novému manželovi. Důsledné knihovní pojištění výměnku se ukázalo být velmi uvážené.³⁹⁹

Možnost samostatného hospodaření nebyla zmíněna v případě třidvaceti žen, které odešly na výměnek hned po manželově smrti, ačkoli se jejich věk pohyboval v rozmezí 38 – 59 let. Pětkrát přebíral hospodářství nevlastní syn ovdovělé ženy, jehož právní nárok na převzetí usedlosti byl nezpochybnitelný a ze strany druhé manželky zemřelého otce jen těžko napadnutelný. V ostatních případech ovdovělé ženy patrně měly možnost transfer usedlosti ovlivnit a odchod na výměnek byl do značné míry jejich rozhodnutím. Takřka dvě třetiny z nich však žily na výměnku déle než deset let, tři dokonce více než čtvrt století. Jen v případě dvou žen se mohlo jednat o zdravotní důvody, protože zemřely již o tři roky později.

³⁹⁹ Všech osm dětí Johany Rysové se dožilo dospělosti, kromě Františka připadali na pozici hospodáře v úvahu ještě dva straší bratři, usazení v Brně a Třeboni, a nejmladší Jan. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 30 b-31 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

Ve věku 28 – 66 let ovdovělo 36 žen, které před odchodem na výměnek samostatně hospodařily déle než dva roky. V průměru byly hlavami usedlostí 7,3 roku, to jest o rok méně, než činila průměrná délka samostatného hospodaření všech zkoumaných vdov, tedy i těch, které v pozici hlavy domácnosti zemřely nebo uzavřely nový sňatek.⁴⁰⁰ Na výměnku poté žily v průměru skoro čtrnáct a půl roku, což bylo o dva roky déle než v případě žen, které postoupily usedlosti ihned.

O samostatném hospodaření těchto žen pojednávala předchozí kapitola. Postačí pouze shrnout důvody, které vedly ovdovělé ženy k tomu, aby usedlost po kratší či delší době předaly. Na jedné straně mohla stát vůle manžela, rodiny, případně i vrchnosti, aby usedlost pokud možno co nejdříve přešla do rukou mužského hospodáře. Vdova sama mnohdy neměla o prodlužování samostatného hospodaření zájem, jindy mohla svým odstoupením na výměnek deklarovat snahu zachovat „klid“ uvnitř rodiny a kladné vztahy s určeným dědicem, budoucím zajišťovatelem svého výměnku, který se hlásil o svá práva. Pro řadu žen nebyla představa (dlouhého) samostatného hospodaření lákavá z důvodu vysokých nároků kladených na hlavu usedlosti.

Socioprofesionální zařazení manželů žen, které odešly na výměnek až po smrti prvního muže ukazuje tabulka č. III. 3. 2. Mezi selkami byl stejný podíl těch, které postoupily usedlost bezprostředně po ovdovění a těch, jež předtím několik let samostatně hospodařily. Absolutně i relativně nejvíce bylo v obou kategoriích chalupnic, přičemž větší část z nich před odchodem na výměnek samostatně hospodařila. Předat pozici hlavy domácnosti ihned po ovdovění bylo nejčastější strategií domkářek a vdov po řemeslnících.⁴⁰¹ V případě, že se rodina živila pouze námezdní prací, nepřinášela pozice hlavy domácnosti ovdovělým ženám mnoho výhod. V každém případě musely podle svých sil pracovat, v pozici hlavy domácnosti navíc nesly zodpovědnost za údržbu domku a plnění všech souvisejících povinností majitelky usedlosti. I když nemohly počítat s výměnkem ve smyslu vysokých naturálních, natož peněžních dávek, přinášel jim potřebnou jistotu. Pokud si mohly vybrat, zda na výměnek odejdou hned nebo až po určité době, obvykle volily první variantu.

⁴⁰⁰ Třináct z nich stálo v čele usedlosti jen 3 až 5 let, patnáct 6 až 10 let, pět žen 11 až 14 let, výjimkou byly dvě vdovy, které odešly na výměnek po 21 a 26 letech hospodaření. Takřka 80% budoucích výměnkářek hospodařilo maximálně deset let, aby pak uvolnily místo svým dědicům.

⁴⁰¹ Podobné závěry byly učiněny i pro západočeskou oblast Šťáhlavska, kde se jen 7 % vdov po domkářích postavilo do čela svých usedlostí. A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 154-156.

Tabulka č. III. 3. 2. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek podle sociálního a profesního zařazení prvního manžela.**

POSTAVENÍ A PROFESNÍ ZAŘAZENÍ MANŽELA	Odchod ženy na výměnek			
	ihned po ovdovění		po samostatném hospodaření	
	počet	%	počet	%
Sedlák	12	22,2	8	22,2
Chalupník	24	44,4	22	61,1
Domkář	9	16,7	3	8,3
Řemeslník	9	16,7	3	8,3
CELKEM	54	100,0	36	100,0

Na život výměnkářky neměla vliv jen ekonomická situace, ale i rodinné prostředí, které ji obklopovalo. V novorychnovských zповědních seznamech jsou výměnkářky označeny zpravidla svým příbuzenským vztahem k hospodáři a zaznamenány pod vlastní, nejvyšší rodinou majitele domu. Pokud byly na usedlosti přítomny neženaté děti výměnkářky, byly zapsány až po matce a identifikovány vztahem k ní, tedy jako syn nebo dcera. Ovdovělé výměnkářky bývaly až na výjimky označovány celým jménem, obvykle bylo doplněno i dívčí příjmení. Následovala pouze křestní jména dětí, které byly stále, bez ohledu na věk, podřízeny pravomoci svých matek, které byly vnímány jako hlavy vlastních rodinných jader, tvořících rozšířenou domácnost vedenou majitelem usedlosti.⁴⁰² Na nezaopatřené děti se sice nevztahoval výměnek jakožto právní pojištění nároků na bydlení, stravu a naturálie, záznamy ve zповědních seznamech však ukazují hierarchii panující v rodině. Tam, kde výměnkářka využívala vlastní místnost, seznamy pravděpodobně odráží i dispozici domu, kdy svobodné děti sdílely výměnkářský „byt“ spolu s matkou.

⁴⁰² O způsobu znázorňování rodinné hierarchie ve starých soupisech obyvatelstva například J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 265-270.

Na základě zpovědních seznamů bylo analyzováno 116 domácností výměnkářek.⁴⁰³ Většina žen žila na usedlostech držených syny, případně dcerami.⁴⁰⁴ V důsledku jejich úmrtí mohlo dojít k tomu, že žena, která nastoupila na výměnek u vlastního dítěte, nakonec žila s lidmi, s nimiž ji nespojovalo žádné pokrevní příbuzenství. Například Marie Hezinová z Hojkova žila po smrti svého syna dalších šest let na výměnku u snachy Kateřiny, která samostatně hospodařila do dospělosti syna Josefa.⁴⁰⁵ Ovdovělá snacha Kateřiny Pechové z Řeženčic se znovu provdala a statek spravovala se svým druhým manželem Josefem Jírů.⁴⁰⁶ Lze však předpokládat, že v takových rodinách existovalo určité pouto mezi vdovou na výměnku a rodinou hospodáře, jejímiž členy byla i výměnkářčina vnoučata. Pouze čtyři ženy žily na výměnku u naprosto cizích osob.⁴⁰⁷

Jen v šestatřiceti případech žila vdova na výměnku sama, v ostatních osmdesáti domácnostech bylo přítomno ještě alespoň jedno výměnkářčino dítě, nepočítaje držitele usedlosti či jeho ženu. Většinou žil s matkou na výměnku pouze jeden nebo dva potomci, čtyřikrát byla vdova hlavou rodiny čítající více než čtyři děti.⁴⁰⁸ V nadpoloviční většině případů se jednalo pouze o děti starší dvaceti let, o které se matka již nemusela starat a které byly schopny vydělat si samy na sebe. Na usedlostech svých bratrů či švagrů žili v postavení podruhů, měli ovšem nárok na vyplacení svých podílů. V ostatních případech byly v rodině výměnkářky evidovány děti menší, devětkrát dokonce mladší deseti let.⁴⁰⁹

Počet a stáří dětí doprovázejících matku na výměnek odpovídal věku vdovy. Větší počet potomků v tomto postavení se vyskytoval jen zřídka, pouze tehdy, pokud vdova usedlost postoupila nejstaršímu dítěti, jakmile to bylo možné. Například roku 1850 předala po

⁴⁰³ Pro analýzu byl zvolen vždy první zápis, ve kterém se dotyčná objevila v pozici ovdovělé výměnkářky, tedy buď první dochovaný záznam z roku 1833, nebo zápis pocházející z roku následujícím po ženině ovdovění. Všechny dále uváděné informace jsou čerpány ze zpovědních seznamů, MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 33, knihy č. 14 – 33.

⁴⁰⁴ U syna žilo 90 (=77,5 %) těchto výměnkářek, u dcery 21 (=18,1%), z toho v šesti případech se jednalo o dítě z manželova prvního manželství.

⁴⁰⁵ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 34, knihy č. 14 – 34.

⁴⁰⁶ Tamtéž.

⁴⁰⁷ V těchto případech došlo k prodeji usedlosti, na níž výměnkářka zůstala. V jednom případě zajišťoval výměnek synovec zemřelého manžela výměnkářky.

⁴⁰⁸ 55 žen žilo na výměnku s jedním nebo dvěma dětmi, 18 s třemi nebo čtyřmi potomky, 4 ženy měly na výměnku pět nebo šest dětí. Třikrát žil na usedlosti kromě hospodáře ještě další, ženatý syn se svou rodinou. Průměrný počet dětí žijících s matkou na výměnku činí přibližně 2,0.

⁴⁰⁹ Na výměnku s matkou žily v dvaatřiceti případech (55 %) pouze děti starší 20 let, v patnácti případech děti starší 20 let a zároveň i potomci mladší. V 11 domácnostech ovdovělé výměnkářky žily pouze děti ve věku 11 – 19 let, v 9 domácnostech bylo alespoň jedno dítě mladší 10 let. Započítány nebyly tři rozšířené rodinné domácnosti, kde vedle výměnkářky žil i ženatý syn s rodinou.

čtrnáctiletém hospodaření těšenovská selka Alžběta Šamanová usedlost svému nejstaršímu, čtyřicetiletému synovi. Na statku zůstalo i jeho pět nevybytých sourozenců ve věku 17 – 32 let, kteří byli nadále vedeni jako děti výměnkářky Alžběty.⁴¹⁰ Kateřina rozená Chábová se provdala za ovdovělého chalupníka Martina Nováka, který měl z předchozího manželství 6 dětí, přičemž nejstarší Martin byl jen o osm let mladší než jeho macecha. Na usedlosti tehdy žila na výměnku i hospodářova ovdovělá matka a bratr František. Roku 1847 Martin Novák zemřel a na jeho místo nastoupil stejnojmenný syn. O rok později vypadala situace na usedlosti tak, že kromě nového hospodáře a jeho ženy zde byla čtyřicetiletá výměnkářka Kateřina a s ní šest dětí ve věku 7 – 26 let, z toho pouze tři nejmladší byly její vlastní. Jako člen rodiny byl evidován nyní osmačtyřicetiletý František Novák, „strejc“ nového hospodáře.⁴¹¹

Posledně uváděné příklady dokládají, že u dospělých potomků se mnohdy jednalo o jedince žijící v definitivním celibátu, kteří rodnou usedlost nikdy neopustili. Neprovdané dcery žijící se svými matkami měly někdy i nemanželské děti. Bezpochyby však mohly být dospělé, svobodné děti pro stárnoucí matku oporou a podle potřeby jí poskytovat péči a ošetření. Vedle ovdovělé bývalé hospodyně žili někdy na usedlosti další lidé, označovaní za členy širší rodiny hlavy domácnosti. V sedmi případech byla spolu s výměnkářkou zapsána jiná žena téže generace. Šestkrát se jednalo o svobodnou švagrovou bývalé hospodyně, jednou šlo o matku její snachy. V takovém případě se výměnek mohl stát domácností dvou nepříbuzných žen.

Soužití s dětmi, případně jinými příbuznými patrně poskytovalo ovdovělým výměnkářkám jistotu. Svědčí o tom fakt zmíněný již na začátku kapitoly, že výměnkářky obvykle neměnily místo pobytu a zůstávaly na usedlostech, kde jim byl výměnek pojištěn. V případě, že byla usedlost prodána, odcházely výměnkářky zpravidla s rodinou a lze předpokládat, že úmluva o výměnku platila i v novém sídle. K dohodám o jednorázovém vyplacení výměnku docházelo pouze v případě, že usedlost změnila majitele, od kterého se vdova po čase rozhodla odstěhovat.⁴¹² Kateřina Frantalová například opustila výměnek

⁴¹⁰ NA Praha, *APA*, *VS Nový Rychnov*, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 11b-113a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344; MZA Brno – SOKA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 33, knihy č. 14 – 33.

⁴¹¹ Tamtéž.

⁴¹² Výjimkou byl Vojtěch Nosek, výměnkář z Chaloupek čp. 8, který svou chalupnickou usedlost postoupil dceři a zeťovi za cenu 150 zl. Opuštění výměnku mu bylo zapláceno sumou 350 zl., přičemž se výslovně

ze strachu poté, co zde byla okradena,⁴¹³ Kateřina Suchá odešla kvůli „mrzutostem“ s novým majitelem usedlosti.⁴¹⁴ Život výměnkářky však nemusel být bez konfliktů ani tehdy, když zůstala u původní rodiny. Svědčí o tom ustanovení pro případ neshod, která byla uvedena v některých smlouvách o výměnku. Anna Nosková, ovdovělá roku 1843, odešla na výměnek spolu se svými třemi dětmi, zatímco usedlost získal její nevlastní syn. Anně měla být vyhrazena vlastní místnost a výměnek jí byl navýšen o vydávání většího množství potravin a chov krávy pro obživu dětí, aby nemusela sdílet společný byt a stravu s hospodářem.⁴¹⁵

Skutečné vztahy mezi rodinnými příslušníky lze jen těžko odhalit. Určité východisko mohou poskytnout dochované testamentsy ovdovělých výměnkářek. Lze využít celkem 23 kšaftů.⁴¹⁶ V pěti případech testátorka rozdělila veškerý svůj majetek na rovné díly mezi děti, jednou byla obdobně podělena vnoučata. Deset žen odkázalo vše synovi-hospodáři, u kterého žily. Příslib zdědění výměnkářova jmění byl zřejmě pro majitele usedlosti dobrou motivací k řádnému plnění podmínek výměnku. V případě domkáře Josefa Svobody a jeho matky Marie byl tento postup zakotven už ve smlouvě o předání usedlosti. Syn měl zdědit matčin podíl v hodnotě 20 zl., pokud s ní bude „žít ve svornosti.“⁴¹⁷ Leckdy ovšem výměnkářka disponovala mnohem větším obnosem. Například bývalá lešovská selka Anna Bártů odkázala svému synu Františkovi 202 zl. za to, že „ji do smrti ctil, dobře dochoval a [na] její přilepšení mnoho vynaložil“. S matčíným ústním kšaftem projevilo souhlas ostatních pět přítomných dětí.⁴¹⁸

Někdy ovšem kšaft a pozůstalostní inventář uvádí, že suma, která byla výměnkářce pojištěna na usedlosti, byla utracena už za jejího života. Kateřina Kučerová mohla disponovat s částkou ve výši 200 zl., pojištěnou na usedlosti svého syna Františka. Na výměnku žila sedm let, z toho byla údajně šest let nemocná. Výlohy na matčino léčení

odřekl práva na bydlení, stravu a obsluhu ze strany nových hospodářů. NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov, fol. 49 ab.

⁴¹³ Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 97 a.

⁴¹⁴ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 93 b-94 a.

⁴¹⁵ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44 ab.

⁴¹⁶ V jednom případě tvořilo pozůstalost pouze šatstvo, o němž nebylo uvedeno, komu po smrti vdovy připadlo. V dalším případě došlo k nerovnoměrnému rozdělení věcí mezi tři potomky vdovy, přičemž nejvíce získal hospodář.

⁴¹⁷ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov, fol. 249 ab; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

⁴¹⁸ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 85 b.

se prý vyšplhaly na celých 150 zl, které hospodář uhradil.⁴¹⁹ Podobně byl utracen celý podíl Anny Bláhové ve výši 59 zl.⁴²⁰ Je otázkou, zda tyto náklady nebyly testátorkami úmyslně zvlečeny, aby jejich synové mohli bez problémů zdědit vyšší obnos. Pokud totiž matka v závěti pominula další děti, byl její kšaft napadnutelný. Selka Kateřina Pechová zemřela roku 1846 v čp. 17 v Hojkově. Chalupu zakoupila spolu se svým druhým manželem Tomášem Pechem o dva roky dříve. Předtím žili 17 let jako výměnkáři na sousedním gruntu čp. 19, který Kateřina šest let samostatně vedla, aby jej krátce před druhou svatbou předala synovi Martinovi Jírů. Právě tomuto potomkovi z prvního manželství se v kšaftu pokusila odkázat veškeré své jmění, 55 zl., které měla pojištěné na své bývalé usedlosti čp. 17. Tím pominula dva nezletilé syny z druhého manželství. Poté, co Tomáš Pech napadl manželčin kšaft, dostali chlapci po 2 zl. 24 kr. Kateřinu Pechovou k takovému poslednímu pořízení patrně vedl nejen blízký vztah k nejstaršímu synovi, ale i k usedlosti, v jejímž čele kdysi stála.⁴²¹

Podobnou motivaci lze očekávat i u dalších žen, které kšaftovaly ve prospěch hospodáře, u kterého strávily svá poslední léta. Některé vdovy však zvýhodnily jiné ze svých dětí. Kateřina Frantalová měla výměnek pojištěn na domku v Dolních Hutích, který zdědil její syn František. Po prodeji usedlosti roku 1835 však došlo k problémům s novým majitelem a Kateřina odešla do Nového Rychnova k nevlastnímu synu Josefovi, u kterého dožila a jemuž kšaftem odkázala celý svůj majetek v hodnotě 68 zl. Spolu s matkou se sem uchýlila i mladší dcera a její nemanželské děti. Případ Kateřina Frantalové ukazuje, že i vztahy mezi macechou a nevlastními dětmi mohly být velmi dobré.⁴²²

Syna, který nestál v čele vdoviny bývalé usedlosti, zvýhodnila Teresie Rychtářů. Patrně tím chtěla pomoci nejmladšímu chlapci, který jako třinácté dítě svého otce dosud nedostal příležitost osamostatnění.⁴²³ Další čtyři vdovy „nadlepšily“ podíly dcerám. Marie Klubalová rozdělila svých 50 zl. tak, že dcera dostala 30 zl. a syn 20 zl. Jedna žena pojistila dceři výměnek, další odkázala všem dětem stejné finanční obnosy a dcerám navíc ložní prádlo. Jednoznačně nejvíce preferovala svou sedmnáctiletou dceru Františku již zmíněná Anna Nosková, která umírala v 47 letech na výměnku u nevlastního syna Josefa. Františce

⁴¹⁹ Tamtéž, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov, fol. 71 ab.

⁴²⁰ Tamtéž, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 174 b.

⁴²¹ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 343.

⁴²² Tamtéž, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov, fol. 97 a; tamtéž, inv. č. 1513, kart. 344.

⁴²³ Tamtéž, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 38 b-39 b.

přidala k podílu ve výši 8 zl. ještě tele a plátno. Mimoto jí nařídila, že se má postarat o své mladší bratry, a dala jí do opatrování krávu, kterou odkázala všem třem sourozencům k „vyživení“.⁴²⁴

Přes potíže, které mohl život na výměnku přinést, se zdá, že pro většinu ovdovělých žen byl skutečnou jistotou. Nelze však v žádném případě mluvit jen o zabezpečení na stáří, protože řada žen odešla na výměnek poměrně mladá a nepochybně se nadále účastnila prací na usedlosti, případně konala i námezdní práci. Zvláště výměnkářky v chudších domácnostech se musely snažit vypomáhat i ve vysokém věku. V některých případech s matkou na výměnku žily i nezletilé děti, o které se musela starat. Odchod na výměnek často znamenal pouze změnu v rodinné hierarchii a právních poměrech, nikoli odchod na odpočinek. Mnoha ženám mohl však přinášet úlevu už v tom, že nemusely nést zodpovědnost za chod usedlosti, kterou převedly na svého dědice. Ženy, které odešly na výměnek, v tomto postavení umíraly, ve většině případů za přítomnosti svých dětí, s nimiž žily ve společné domácnosti a kterým, soudě z dochovaných testamentů, odkazovaly svůj majetek. Smrt staré matky, která v rodině představovala významnou pracovní sílu i emoční oporu však neměla fatalitu úmrtí otce, jehož odchod znamenal mnohdy zásadní zlom v životě rodiny.⁴²⁵

⁴²⁴ Tamtéž inv. č. 1513, kart. 342; tamtéž, inv.č. 1462, sign. 204 Pelhřimov, fol. 44 ab.

⁴²⁵ P. ARIÉS – G. DUBY (edd.), *Histoire de la vie privée 4*, s. 129-132.

III. 4. Ovdovělá podruhyň

Zatímco při výzkumu usedlých vrstev venkovského obyvatelstva se lze opírat o velké množství pramenů i sekundární literatury, v případě podruhů je situace složitější. Důvodem je povaha pramenné základny, jež poskytuje různorodou škálu informací o držitelích usedlostí, nemajetné osoby však takřka pomíjí. Možnost detailněji sledovat podružské obyvatelstvo poskytují pouze prameny církevní provenience, zahrnující všechny „duše“.⁴²⁶ Státní i vrchnostenská evidence obyvatelstva se orientovala především na vlastníky zdanitelného jmění, podruzi jakožto lidé postrádající nemovitý majetek proto zůstávali stranou pozornosti. Do zápisů gruntovních knih, které jsou základním pramenem pro výzkum venkovského obyvatelstva, podruzi pochopitelně pronikali pouze v případě, že se během svého životního cyklu stali vlastníky usedlosti, nebo na ní měli pojištěn nějaký obnos.

Omezení pramenné základny se odráží i v dosud publikované odborné literatuře. Neexistuje ani jasné kritérium, jak podruhy definovat. Jednalo se o lidi, kteří neměli vlastní nemovitost, mohli však mít v pronájmu podružský domek stojící na selské, obecní či panské půdě. Obvykle bývali ubytováni na usedlostech sedláků či chalupníků, nebyli však přímou součástí jejich domácnosti. Někdy bývají mezi podruhy řazeni i členové širší rodiny hospodáře, například sourozenci nebo rodiče.⁴²⁷ O definici podružství se na základě srovnání gruntovních a konšelských knih pro období třetí čtvrtiny 17. století pokusila Dana Štefanová, která prokázala, že užívání pojmu podruh bylo i minulosti velmi proměnlivé. Označování určitého člověka jako člena podružské vrstvy nebylo konstantní a podruzi se často zařazovali zpět mezi usedlé obyvatelstvo.⁴²⁸

Vzhledem k malému množství podrobných informací o konkrétních osobách, které jsou v případě usedlých vrstev obsaženy v gruntovních knihách, lze podruhy jen těžko podrobit detailnímu, prosopograficky pojatému zkoumání, které v současnosti určuje směr bádání

⁴²⁶ Na základě církevního soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651 se podruhy v raně novověkých Čechách zabývají Sheilagh OGILVIE – Markus CERMAN, *The Bohemian Census of 1651 and the position of inmates*, *Histoire sociale* 28, 1995, s. 333-346. Tentýž pramen využili pro výzkum podruhů i J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, zejména s. 90-92, 124-126. Otázku podruhů zkoumal na základě soupisu obyvatelstva podle víry v kombinaci s lokálními seznamy obyvatelstva také J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 212-216.

⁴²⁷ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 50-59.

⁴²⁸ Dana ŠTEFANOVA, *Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici. Mikrostudie poddanské vesnice Luh*, ČNM – řada historická 164, 1995, s. 51-60.

o venkovském obyvatelstvu. Problematika podružství je bádána především na základě seznamů obyvatelstva a podruzi bývají zmiňováni především v syntetizujících pracích o dějinách obyvatelstva. Problematice podružství zmiňovala marxistická historiografie, která v existenci podružství viděla především projev „třídního vykořisťování.“ Otto Placht, který dokázal velké rozšíření podruhů v době 17. a 18. století, považuje jejich postavení za zcela bezprávné.⁴²⁹ Otázka vzniku a vývoje podružské vrstvy a každodennosti života lidí bez vlastní usedlosti však zůstávala stranou. Obšrný výzkum týkající se podruhů provedl teprve Aleš Chalupa, který na základě přípravných spisů tereziánského katastru prokázal více než třetinový podíl podružských rodin. Podružství označuje za „údel přespočetných dětí“, které neměly možnost získat usedlost a musely čekat na vyplacení podílů šťastnějšími sourozenci.⁴³⁰ Prokázán byl i vzrůstající počet podruhů ve venkovské společnosti. V době po třicetileté válce bylo podruží spojeno především s obdobím mládí a definitivním celibátem, protože velká část podruhů časem získala vlastní nemovitost, například díky osazení poustky.⁴³¹

S rostoucím počtem obyvatel a navýšením nezemědělských možností obživy narůstala i skupina lidí žijících v podruží. Snižovala se také „propustnost“ hranice mezi vrstvou usedlých a neusedlých poddaných, která byla ještě v 17. století poměrně výrazná.⁴³² Počet lidí žijících po celý život v podruží se stále zvyšoval a v 19. století už šance na sociální vzestup spojený se získáním usedlosti klesla na minimum.⁴³³ Absence vlastního bydlení podruhům nebránila v propachtování půdy nebo výkonu řemesla, řada z nich byla odkázána na příležitostnou nebo sezónní námezdní práci. V úvahu přicházela nádenická práce v zemědělství, dřevařství, stavebnictví, domácí výroba textilu, práce v hutích, sklářských či jiných manufakturách, povoznictví.

Jako podruzi se nejčastěji uplatňovali jedinci z usedlých vrstev, kteří neměli šanci získat usedlost. V takovém případě vstupovali do podruží v době, kdy ukončili čelední službu.

⁴²⁹ Velké množství podruhů pokládá za důsledek bídy a projev vykořisťování za strany vrchností i usedlých obyvatel venkova. Otto PLACHT, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. – 18. století*, Praha 1957, s. 143-152.

⁴³⁰ Aleš Chalupa, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v tereziánských katastrech (1700 – 1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 277-309.

⁴³¹ O selské grunty, zpustlé během třicetileté války, často nebyl velký zájem, na jejich základech vznikly menší, především chalupnické usedlosti. M. CERMAN – E. MAUR, *Proměny*, s. 740-760. V mikrohistorické perspektivě také J. PETRÁŇ, *Příběh Ouběnic*, s. 108-130; J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 276-282.

⁴³² S. OGILVIE – M. CERMAN, *The Bohemian census*, s. 345-346.

⁴³³ A. VELKOVÁ, *Proměny*, s. 825-826.

Řada lidí postrádajících vlastní usedlost setrvala v definitivním celibátu nebo oddalovala vstup do manželství, mohlo se také jednat o osoby se zdravotním postižením. Na jihočeských panstvích převažovali podruzi ve věku 25 – 34 let, kteří v tomto postavení velmi často uzavírali sňatky.⁴³⁴ Děti z těchto svazků pak dále rozšiřovaly vrstvu neusedlého obyvatelstva.

Podíl podružských domácností se v Čechách 17. století pohyboval okolo jedné pětiny obyvatelstva.⁴³⁵ Charakteristickým znakem rodin žijících v podruží byla neúplnost, tedy absence jednoho z členů manželského páru, a nižší počet dětí.⁴³⁶ Ukazuje se, že ve všech věkových skupinách v podruží převažovaly ženy.⁴³⁷ Zatímco muži nemožnost uplatnění v rodné vsi snáze řešili migrací, nebo odcházeli na vojnu, ženy častěji zůstávaly doma.⁴³⁸ Velmi často se do podruží uchylovaly ovdovělé osoby, opět častěji ženy než muži. Podle Jana Horského a Markéty Seligové tvořily postarší vdovy charakteristickou skupinu podružského obyvatelstva.⁴³⁹

Stav bádání o podružství i přes uvedené poznatky stále obsahuje mnoho nejasností. Dosud publikované práce se zpravidla podruhy zabývaly jako vrstvou obyvatelstva, aniž by byla pozornost soustředěna na konkrétní jedince, jejich každodennost a životní osudy. Pouze ve statistické rovině byly hodnoceny rodinné podmínky podruhů a genderové rozdíly mezi nimi. V rámci předkládané práce není možné předložit zevrubnou analýzu podružské problematiky na novorychnovském panství. K tomu by byl zapotřebí mnohem podrobnější rozbor struktury obyvatelstva panství v delší časové perspektivě. Obraz vdovství by však nebyl úplný bez zmínky o ovdovělých ženách žijících v podruží. Vzhledem k malému vzorku zkoumaného obyvatelstva a relativnímu nedostatku pramenů si uváděná kapitola nečiní nárok na úplné vyčerpání tématu ženského podruží. Na příkladě čtyřiapadesáti žen se snaží o přiblížení této problematiky v souvislosti s ovdověním a zhodnocení dosavadních výsledků bádání na toto téma.

⁴³⁴ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 215-216.

⁴³⁵ ⁴³⁵ S. OGILVIE – M. CERMAN, *The Bohemian census*, s. 336. Započítány však byly i osoby žijící v postavení výměnkářů.

⁴³⁶ O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 149.

⁴³⁷ J. GRULICH, *Populační vývoj*, s. 215-216.

⁴³⁸ Migrace byly spojeny především s obdobím mládí, v souvislosti čelední službou a vandrem. U mužů byla také obvyklá migrace za prací. Alice VELKOVÁ, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, HD 30, 2006, zejména s. 80-93.

⁴³⁹ J. HORSKÝ – M. SELIGOVÁ, *Rodina*, s. 125-126.

V novorychnovských pramenech bývají jako podruzi označovány pouze osoby žijící na usedlosti cizího člověka. Jedinci spříznění s rodinou hospodáře byli definováni příbuzenským vztahem k němu a měli také odlišné postavení, protože na usedlosti měli pojištěny finanční pohledávky. Podruží nelze automaticky spojovat s „neusedlostí,“ protože řada podruhů pocházela z majetnějších vrstev společnosti a byla s nimi nadále spojena. Vzhledem k nárůstu počtu podružských rodin je zřejmé, že pro řadu lidí nebyl život bez vlastní usedlosti velkým sociálním problémem, protože i za těchto podmínek dokázali uživit rodinu.⁴⁴⁰ I přesto, že v jejich podruhů docházelo k větší migraci, jen zřídka se podružské rodiny stěhovaly na delší vzdálenosti.⁴⁴¹ Jako námezdní způsob obživy se zde ve sledovaném období prosazovala především textilní produkce spojená s pěstováním lnu a chovem ovcí. Jednalo se především o předení a tkalcovskou práci, ale také o šití oděvů a obuvi. Ženy a děti na Novorychnovsku si velmi často přivydělávaly necováním a pletením punčoch pro faktory.⁴⁴²

Jiří Svoboda uvádí, že pouze čtvrtina poddaných se mohla uživit jen prací na vlastní půdě, bez nutnosti hledat doplňkové zdroje obživy.⁴⁴³ I vlastnictví nepatrného pozemku a vlastní střecha nad hlavou znamenala výraznou oporu a zajištění pro případ ovdovění ženy. Vdovy po podruzích se ocitaly v nejkomplicovanější situaci, protože jejich manželé vydělávali pouze řemeslnou či námezdní prací a vlastní majetkové zázemí jim takřka chybělo. Nádenická práce byla velmi často pouze příležitostná a špatně placená, neumožňovala tedy jakékoli investice či úspory. V chudých rodinách, které neměly našetřeny žádné rezervy, nastávaly největší problémy především v případě, že muž zemřel předčasně.⁴⁴⁴ Ovdovělá žena se musela okamžitě začít živit sama, aniž se mohla opřít o pomoc dorůstajících dětí.

Mezi podruhy bezpochyby existovaly velké rozdíly v majetkové i sociální oblasti. Důležitá byla především spojitost s usedlými vrstvami obyvatelstva. Někteří strávili

⁴⁴⁰ Sonda do problematiky podružských rodin provedená pro městečko Nový Rychnov prokázala, že v roce 1833 měly usedlé rodiny v závislosti na zámožnosti a typu obživy 5,5 – 7,7 členů, v rodinách podruhů průměrně žilo 3,8 osob. Během následujících let se počet podružských rodin takřka dvojnásobně zvýšil, došlo i k nárůstu průměrného počtu členů podružských rodin na 4,3.

⁴⁴¹ K emigracím na Novorychnovsku začalo docházet až ve druhé polovině 19. století. Eva CIRONISOVÁ, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850-1944*, JSH 50, 1981, s. 173-180.

⁴⁴² H. NOVÁKOVÁ, *Tradiční řemesla*, s. 91-93.

⁴⁴³ Jiří SVOBODA, *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století*, ČsČH 5, 1957, s. 469.

⁴⁴⁴ Srov. R. GRASSBY, *Kinship and capitalism*, s. 135-137.

v podruží celý život a nemohli očekávat žádnou výraznější pomoc od svých příbuzných. Jiní se narodili jako příslušníci vyšších skupin venkovské společnosti a měli právo nárokovat zajištění z rodné usedlosti, minimálně v podobě poskytované práce. Různé typy zaměstnání také přinášely různě vysoké výdělky, podruh mohl být zemědělským nádeníkem bez pevného příjmu stejně jako kvalifikovaným řemeslníkem. Na většině podružských prací se podílely ženy, zajištění celé rodiny však předpokládalo práci obou členů manželského páru.

Především pro začátek zkoumaného období, kdy nelze využít zpovědní seznamy, je velmi obtížné sledovat životní osudy novorychnovských podruhů.⁴⁴⁵ Do databáze bylo zahrnuto 54 (tedy 8,4 %) vdov, označovaných v pramenech jako podruhyň. K tomuto číslu je však nutné přistupovat kriticky. Řada žen, které se ze zdejších písemností po svém ovdovění vytrácí, nepochybně dožila v podruží v jiné lokalitě. Jejich sociální status však v řadě případů nelze doložit. Větší problém než neúplný počet ovdovělých podruhyň představuje mizivé množství poznatků, které lze o těchto ženách získat. Zejména u těch, které ovdověly na počátku zkoumaného období, představují jediný zdroj informací matriční záznamy, k nimž až ve třicátých letech 19. století přibývají zpovědní seznamy. Vzhledem k malému „vzorku“ ovdovělých žen žijících v podruží by nemělo smysl pokoušet se o statistické zobecnění demografických údajů. Zajímavější bude zaměření pozornosti na sociální postavení, strukturu a umístění domácností ovdovělých podruhyň na základě jednotlivých případů.

Život ovdovělé ženy jako podruhyň lze jen těžko považovat za strategii sledující jiný cíl než přežití. Vdovství strávené v podruží nebylo projevem strategického jednání, ale výsledkem dosavadního vývoje ženina života. Co se týče původu a společenského statutu vdov žijících v podruží, vydělují se zde dvě základní kategorie. Do první lze zařadit ženy, které žily jako podruhyň už se svým mužem, do druhé ty, jež do této skupiny obyvatelstva přešly v souvislosti se svým ovdověním. U pěti žen se sociální zařazení jejich manžela nepodařilo zjistit, 27 mužů, kteří po sobě zanechali vdovu, zemřelo v postavení podruha. Situace ostatních dvaadvaceti žen se smrtí manžela zkomplikovala natolik, že se musely odebrat do podruží, přestože jejich sociální statut byl před ovdověním vyšší.

⁴⁴⁵ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy č. 14 – 35.

Tabulka č. V. 1. 5. ukazuje, že život podruhyňě nehrozil vdovám po sedlácích a zpravidla se mu dokázaly vyhnout i domkářky. Sestup do podruží čekal šest bývalých chalupnic a patnáct vdov po mužích, kteří se živili službou nebo řemeslem.⁴⁴⁶ Je tedy zřejmé, že zemědělské zázemí obvykle umožnilo ovdovělé ženě udržení usedlosti a pobyt v původním bydlišti. „Nejrizikovější“ skupinu v tomto smyslu představovaly vdovy po řemeslnících, které bez manželova příjmu z výkonu řemesla nemohly v čele usedlosti setrvat. Ve většině případů se jednalo o fyzicky náročná a nepříliš výnosná povolání (zedníci, kováři). Tato řemesla neumožňovala našetření větších rezerv, ani aby je vykonávala žena. Podobně vratké postavení měly i vdovy po méně honorovaných vrchnostenských zaměstnancích, kteří také nedisponovali žádnými vlastními zdroji obživy.

Tabulka č. III. 4. 1. **Způsob obživy manželů ovdovělých podruhyň.**

SOCIÁLNÍ ZAŘAZENÍ MANŽELA VDOVY	Počet	Zdroje obživy		
		zemědělství	řemeslo	služba
Sedlák	-	-	-	-
Chalupník	6	6	-	-
Domkář	2	2	-	-
Podruh	27	17	6	4
Řemeslník, služba	14	-	9	5
Nezjištěno	5	-	-	-
CELKEM	54	25	15	9

Lze jen těžko odhadnout ekonomickou situaci vdov, které po manželově smrti dožívaly v podruží. Závisela na výši manželova odkazu, ženiných schopnostech a nepochybně také na době, kterou musela v pozici podruhyňě strávit. Dlouhé období vdovství patrně

⁴⁴⁶ Analýza socioprofesionního zařazení manželů vdov žijících v podruží ukázala, že 27 mužů žilo se svými rodinami v podruží, přičemž u 15 z nich nebyl uváděn další způsob obživy. U 6 dalších bylo uvedeno řemeslo, 4 živila služba (dva muži byly uvedeni jako obecní sluhové, jeden jako revírník ve výslužbě a jeden jako bývalý šafář), další 2 muži původně vlastnili drobnou usedlost, o kterou přišli ještě za svého života. U pěti mužů nebylo jejich povolání zjištěno, dalších dvaadvacet patřilo buď mezi vlastníky usedlostí, nebo měli stabilní zaměstnání. Dva z nich byli bývalí domkáři, šest vlastnilo chalupnickou usedlost. Devět mužů se živilo řemeslem, z toho pouze dva byli uváděni jako tovaryši. Pět mužů se nacházelo ve službách vrchnosti či obce (dva šafáři, revírník, slouha a pastýř).

přinášelo vyčerpání případných prostředků zděděných po manželovi, s postupujícím věkem ženy se také zhoršovaly možnosti výdělečné činnosti. Životní úroveň těchto žen byla velmi různorodá. Některé bydlely s dostatečně zajištěnými příbuznými a jejich pozice se mohla rovnat postavení výměnkářek nebo nájemnic. Pro chudé ženy, které neměly co zdědit a byly odkázané na nádenickou práci, se nalezení útulku v cizí domácnosti rovnalo poskytnuté almužně.

Podruží neznamenalou nouzi a sociální propad pro vdovy po bohatších řemeslnících a zaměstnancích vrchnosti. Například Kristina Aglerová byla manželkou táborského zlatníka, po jehož smrti se i s dětmi přestěhovala do Nového Rychnova k dceři Agatoně provdané za zdejšího lékaře Wagnera. Wagnerovi sice pobývali na cizích selských gruntech, ale jejich postavení lze jen těžko vnímat jako podružské, spíše by bylo vhodnější použít termín podnájem. Kristina byla nadto až do své smrti roku 1846 označována jako „paní“. V podobném postavení se nacházela Otýlie, jejíž manžel Jakub Horáček, zemřelý roku 1835, po sobě zanechal hotovost ve výši 535 zl. Vdova sice musela opustit myslivnu „v Losích“, ale zdělila 160 zl., které ji zajistily na zbývajících deset let života, které strávila u dcery v nedalekém Novém Rychnově.⁴⁴⁷ Příbuzná jejího manžela Kateřina však takové štěstí neměla. Po myslivci Janu Horáčkovi zdělila roku 1811 celou pozůstalost v hodnotě 61 zl., což bylo ještě méně, než její „zános“ do manželství. Kateřinina pozice byla ovšem usnadněna dospělostí všech čtyř dětí. Dožila u syna Františka, který převzal otcovu myslivnu čp. 107 v Novém Rychnově.⁴⁴⁸

Sociální pokles je patrný především v případě, že vdova nebyla schopna udržet zděděnou usedlost a zařadila se i se svou rodinou mezi neusedlé vrstvy obyvatelstva. Včasný prodej hospodářství však nemusel vždy znamenat ztrátu, naopak někdy vdově přinesl určité výhody, například zajištění výměnku. Prostředky získané z prodeje usedlosti mohly vdově pomoci z obtížné situace držitelky neprosperujícího hospodářství, na které sama nestačila. Získaná hotovost vdově usnadnila následnou existenci a jejím dětem mohla pomoci k opětovnému nabytí pozice majitelů usedlosti.

Domkářka Barbora Heldová ovdověla v roce 1854 v pětapadesáti letech. Domek nebyla schopná spravovat, zřejmě kvůli zdravotním potížím. Krátce se do čela domácnosti

⁴⁴⁷ NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov, fol. 118b-119a.

⁴⁴⁸ Tamtéž, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov, fol. 159 a.

postavila její dvacetiletá dcera s manželem, roku 1849 však došlo k prodeji cizímu kupci. Podle kupní smlouvy byl domek velmi sešlý a rodině chyběly peníze, přesto se však podařilo zvýšit kupní částku na 420 zl. oproti odhadní ceně 360 zl. Výhodný prodej byl dílem poručníka sirotků, novorychnovského rychtáře Jana Pípala. Ten jej zdůvodnil fyzickou nedostatečností vdovy, jež byla „stará, churavá a na zrak chybná“, a také ohledem na dobro dospívajících dětí, které potřebovaly peníze. Šlo zřejmě především o nejmladšího, dvanáctiletého Jana, protože dvě starší dcery již byly vdané.⁴⁴⁹

Okolnosti prodeje usedlosti bylo možné takto podrobně ozřejmit pouze v uvedeném případě, podobně však jednaly další čtyři ženy. Například Teresie Novotná zdělila chalupu v Novém Rychnově roku 1842 ve svých 57 letech. Z neznámých důvodů se o deset let později přesunula do podruží i se svým jediným, dospělým synem. Usedlost koupil Jan Vítek, patrně její vzdálený příbuzný. Terezie se odstěhovala až po delší době a za svého pobytu zde byla označována i jako členka Vítkovy rodiny a výměnkářka.⁴⁵⁰ V případě Marie Šlechové, která ovdověla roku 1830, znamenala manželova smrt skutečný sociální propad. Jan Šlechta zemřel jako novorychnovský „soused“, řezník a majitel poměrně rozlehlé selské usedlosti čp. 44. Již tři roky po jeho smrti se Marie i s početnou rodinou čítající osm potomků ocitla v podruží. Ani ona, ani žádné z jejích dětí se již nezařadilo mezi usedlé obyvatelstvo.⁴⁵¹

Život v podruží nemusel nutně znamenat „neusazenost“, nestabilitu a časté stěhování. Z 46 podruhyň třináct zemřelo ve stejném domě, kde zesnul i jejich manžel. Jejich vdovství trvalo v průměru přibližně sedm let, takže nelze říci, že by se v jejich případě jednalo pouze o krátkodobé zajištění na „dožití“.⁴⁵² Třiatřicet žen, které po svém ovdovění žily v podruží, sice po smrti manžela změnilo místo pobytu, nejednalo se však o rozsáhlou migraci. Vdovy se zpravidla pohybovaly v okruhu panství, farnosti, případně nejbližšího okolí.⁴⁵³ Obtížnější mohlo být shánění ubytování v případě, že na ovdovělé ženě závisel větší počet

⁴⁴⁹ Tamtéž, inv. č. 1513, kart. 342.

⁴⁵⁰ MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 14 – 35, knihy č. 14 – 35.

⁴⁵¹ Tamtéž.

⁴⁵² Průměrná délka vdovství všech podruhyň, které se po smrti manžela nestěhovaly, byla vypočítána na 7,5 roku. Jedna žena přitom nepřežila svého manžela o více než několik měsíců, opačným extrémem byla vdova žijící v podruží na jednom místě 26 let. Při pomnutí těchto dvou krajních případů činí délka vdovství podruhyň, které nezměnily místo pobytu, 6,5 roku.

⁴⁵³ Osmnáct žen zůstalo po ovdovění ve stejné obci, kde zemřel jejich manžel. Ostatní žen se pohybovaly v okruhu do 10 km. Výjimkou byla žena, která přišla z neznámých důvodů do Těšenova z Popelištné (cca 25 km) a Kristina Aglerová, která se přistěhovala do Nového Rychnova za dcerou z Tábora (cca 60 km).

dětí. Takřka každoroční stěhování lze doložit u rodiny zmiňované Marie Šlechtové, která žila na řadě různých usedlostí v Novém Rychnově. Marie měla v okamžiku ovdovění osm dětí ve věku 11 – 31 let, které matku opouštěly pouze krátkodobě. Dvě dcery navíc měly vlastní nemanželské děti, domácnost podruhyň tedy členů 11 členů, kteří se postupně začali oddělovat až po matčině smrti roku 1841.

Soužití s dětmi nebo jinými příbuznými bylo patrně preferovaným způsobem řešení bytové situace žen, které neměly vlastní střechu nad hlavou.⁴⁵⁴ Touto problematikou se pro oblast Dolních Rakous na základě seznamu duší zabýval Jim Brown. Doložil, že vdovy byly hlavami domácností častěji, než aby byly závislé na jiném členu rodiny. Zároveň ukázal, že přibližně polovina vdov – podruhyň žila sama.⁴⁵⁵ Poněkud odlišné výsledky a mnohem zevrubnější analýzu na příkladu předindustriální Francie podává studie Antoinette Fauve-Chamoux. Prokázala, že domácnosti vdov sice byly menší, ale zcela osaměle žily ženy především ve městech. Na venkově více fungovala rodinná solidarita, vdovy zvládaly nejen uživit samy sebe, ale podporovaly i své děti. Nezávislé postavení tyto ženy ztrácely s přibývajícím věkem, obvykle dožívaly u svých příbuzných. Na základě této analýzy došla k závěru, že v předindustriálním období byla nejjistějším zajištěním na stáří přítomnost dětí.⁴⁵⁶

Problematiku složení rodinných jader, v jejichž čele stála ovdovělá podruhyň, bylo možné zkoumat na základě dvaatřiceti případů. Pouze třetina žen žila po svém ovdovění v podruží sama, ostatní měly vedle sebe alespoň jedno dítě. Počet a věk potomků zůstávajících ve společné domácnosti s matkou byl velmi různorodý. Průměrný počet dětí žijících s ovdovělou podruhyň činil pouze 1,5, zatímco s výměnkářkami pobývaly v průměru 2 děti. Domácnosti podruhyň byly tedy sice užší než v případě usedlého obyvatelstva, nelze však říci, že by podruhyň pravidelně zůstávaly osamělé a odkázané

⁴⁵⁴ Migrace, stejně jako složení domácností ovdovělých podruhyň a jejich vztah k hlavě usedlosti byl zkoumán vždy na základě nejstaršího dochovaného zpovědního seznamu, ve kterém se dotyčná objevuje jako vdova.

⁴⁵⁵ Studie Jima Browna je zaměřena především statisticky, neopírá se takřka o jiné prameny, než o zmiňované soupisy duší. J. BROWN, *Becoming widowed*, s. 117-124.

⁴⁵⁶ Antoinette Fauve-Chamoux se zabývala problematikou venkovských oblastí francouzských Pyrenejí na přelomu 18. a 19. století. Zajímala ji především situace takzvaných „cadets“, tedy bezzemků nově zakládajících drobné usedlosti, které nazývá venkovským „proletariátem“, závislým na výdělcích z námezdné práce. A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 101-111.

pouze samy na sebe.⁴⁵⁷ S postupujícím časem se role v rodině podruhyň měnily podobně jako v domácnostech usedlého obyvatelstva: hlavní zodpovědnost za zajištění rodiny, která původně spočívala na matce, postupně přecházela na děti, které se velmi záhy musely začít živit samy. V případě devíti žen se jednalo pouze o děti mladší dvaceti let, dvanáct podruhyň žilo s dospělými potomky. Je patrné, že děti se od svých matek často neodpojovaly ani v dospělosti a někdy v rámci podružské domácnosti sdílené s matkou zakládaly i vlastní rodiny.⁴⁵⁸

Rodinná solidarita fungovala nejen na bázi vztahů mezi matkou a dětmi, ale i na základě širšího příbuzenství. Je zajímavé sledovat, jaký vztah zaujímaly vdovy k hlavám domácností, ve kterých žily. Tuto problematiku bylo možné zkoumat v případě 28 podruhyň. Třináct z nich, tedy skoro polovina, stabilně žilo v domácnosti vedené členem jejich širší rodiny. Na jejich příkladu je možné doložit i to, že příbuzenská sociální síť byla často určována ženskou linií. Deset žen totiž bydlelo v podruží na usedlostech, kde se svými manžely hospodařily jejich sestry, případně dcery.⁴⁵⁹

Pro ovdovělou podruhyň vedle otázky bydlení velmi akutně vyvstávala také nutnost zajištění obživy. Problematika ženské práce především ve vztahu k venkovskému prostředí není v české historiografii příliš probádána, dotkla se jí pouze Věra Hrušková.⁴⁶⁰ Ze zahraničních badatelů toto téma rozvinula především Sheilagh Ogilvie, jež se systematicky zabývá problematikou středoevropského prostoru i českých zemí.⁴⁶¹ Pracovní nasazení žen se soustředilo především do tradičních oblastí „ženských“ prací, kterými bylo zemědělství, pomoc v domácnosti, textilní práce či určitá odvětví služeb.⁴⁶² Ženy přitom vykonávaly především pomocné, málo kvalifikované a hůře honorované práce. Především

⁴⁵⁷ Z dvaatřiceti žen, na jejichž příkladě bylo možné zkoumat problematiku rodinných struktur, žilo 11 v podruží osaměle, 15 s jedním nebo dvěma dětmi, 5 žen mělo tři nebo čtyři děti, výjimkami byly Marie Šlechtová s osmi dětmi starými 11 – 31 let a Marie Urbanová s pěti dětmi ve věku 7 – 20 let.

⁴⁵⁸ V osmi případech žilo s matkou v podruží dítě starší 30 let.

⁴⁵⁹ Problematiku záchranných rodinných sociálních vazeb s ohledem na neprovdané ženy v raně novověké Anglii přibližuje A. FROID, *Nevermarried*, s. 44-86. Antoinette Fauve-Chamoux hovoří v této souvislosti o „circulating of grannies“, čímž označuje způsob, kterým staré, nemajetné ženy nacházely bydlení. Nejčastěji putovaly po vsi a usazovaly se v rodinách svých vzdálenějších příbuzných, přičemž spříznění bývalo i nelegitimní. A. FAUVE-CHAMOUX, *Widows*, s. 110-116.

⁴⁶⁰ Problematika ženského zaměstnání bývá ve vztahu k devatenáctému století bádána především ve vztahu k feminizaci odborných a intelektuálních profesí. Srov. M. LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě*, s. 251-260.

⁴⁶¹ Zásadní poznatky o ženské práci přináší monografie: S. OGILVIE, *A Bitter living*, především s. 206-268, 320-352.

⁴⁶² Podobné poznatky přináší i S. STEINBACH, *Women in England*, s. 11-22. Srov. též. O. HUFTON, *Frauenleben*, s. 340-346.

v 19. století se práce v zemědělství staly doménou žen, zatímco mužské pracovní nasazení se soustředilo především do průmyslu.⁴⁶³

Důvody horšího pracovního uplatnění žen lze hledat v několika rovínách. Často byla zmiňována „slabost“, spojovaná s menší fyzickou silou a mateřstvím. Slabší tělesná konstituce žen však v raném novověku rozhodně neznamenal nárok na lehčí práci. Problém spočíval také v nedostatečné kvalifikaci žen pro určité práce a také v překážkách kladených institucemi i společenskými zvyklostmi. Posledně jmenované důvody se týkaly především městského obyvatelstva a řemeslné výroby či obchodu. Venkovské ženy byly při hledání námezdní obživy omezeny především vlastními fyzickými schopnostmi a pochopitelně také poptávkou po pracovní síle. V podmínkách novorychnovského panství, kde největší roli hrálo zemědělství a rukodělná výroba, ovdovělé podruhyňe patrně nemohly doufat v nalezení skutečně stabilního zaměstnání, které by přinášelo trvalý příjem. Jejich pracovní nasazení se odvíjelo od sezónních prací v zemědělství a pravděpodobně bylo provázeno neustálým hledáním možností přivýdělku.

Situaci mladších žen mohl vyřešit sňatek, což se stalo v případě třinácti žen, které se po prvním ovdověním nacházely v pozici podruhyňe. Některé okolnosti a konkrétní příběhy byly zmíněny v kapitole č. III. 1. o druhých sňatcích vdov. Podruhyňe sice měly na sňatkovém trhu šanci, ale musely počítat s tím, že zázemí jejich nového muže bude odpovídat jejich vlastní finanční situaci. Hlavním vkladem partnerů do takového manželství byla pracovní síla a předpoklad, že dva lidé se vzájemně snadněji uживí. Věk při druhém sňatku ovdovělých podruhyň nikdy nepřekročil hranici šestatřiceti let. Se sňatkem příliš neotálely, vdávaly se nejvýše rok po manželově smrti. Výjimkou byly již zmiňované případy Marie Sekavové a Kateřiny Pavlíčkové, žijících v podruží na usedlostech svých prvních manželů, na které mohly vznášet určité nároky.

Podruhyňe vstupující do druhého manželství obvykle také nemívaly více než dvě nebo tři děti, jež by bylo třeba živit.⁴⁶⁴ Ženy ve vyšším věku, které měly více dětí a nedisponovaly žádným majetkem, měly patrně s uzavřením sňatku potíže, protože do

⁴⁶³ Věra HRUŠKOVÁ *Přeměna socioprofesionální struktury vesnice ve 2. polovině 19. století (na příkladě obce Přežletice, o. Praha – východ)*, ČL 73, 1986, s. 143-152; TÁŽ, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201-228.

⁴⁶⁴ Průměrný věk při ovdovění byl u podruhyň vstupujících do nového manželství 31,4 let. Co se týče počtu dětí, výjimku představovala pouze zmiňovaná Mariana Čechová, bývalá šafářka, která i přes absenci vlastní usedlosti disponovala dědictvím po manželovi.

manželství přenášely nároky na péči o potomky z předchozího svazku. V případě podruhů však nešlo pouze o uživení dětí, ale také o zajištění vhodného bydlení, protože široké rodiny mohly mít velké problémy s nalezením odpovídajícího prostoru. Vdovy po podruzích měly řadu důvodů hledat nového partnera mezi usedlými a získat tak větší jistotu, než jakou měly v prvním manželství. Podařilo se to pouze třem, přičemž o dvou je známo, že samy pocházely z usedlých vrstev obyvatelstva.

Výrazným problémem bylo zajištění na stáří. Zatímco vdovy po majitelích usedlostí se mohly spolehnout na výměnek, který jim zajistil alespoň nejnütnější životní potřeby, situace podruhyň byla složitější. Svým dětem mohly odkázat přinejlepším osobní věci a musely se tedy spolehnout pouze na jejich solidaritu a kladný vztah k stárnoucí matce.⁴⁶⁵ Potomci podruhů neměli právně zakotvenou povinnost starat se o své rodiče, se kterou museli počítat hospodáři zajišťující výměnek za předání usedlosti. Přesto však byli schopni své matky podporovat, o čemž svědčí vysoký podíl ovdovělých podruhyň žijících ve společné domácnosti s dospělými dětmi.

Rodinné svazky hrály při zajištění starších a chudých lidí významnou roli i u neusedlého obyvatelstva. Zachování těchto vazeb bylo obzvláště nutné, protože institucionalizovaná sociální péče byla velmi nedostatečná. Pomoc mohly poskytovat špitály, chudobince či různé útulky a nadace, zřizované obcemi, církví, vrchnostmi nebo soukromými osobami. Podle výzkumů Martina Rheinheimera se často zaměřovaly na opuštěné starší ženy, které měly velkou šanci, aby byly uznány za „hodné“ chudé, zasluhující pomoc. Se získáním oficiální podpory nebo místa v chudobinci v žádném případě nemohly počítat osoby, o kterých se soudilo, že jsou práceschopné, nebo že si chudobu zaviniily samy.⁴⁶⁶

Ve sledovaném období na Novorychnovsku nevzniklo žádné podpůrné sociální zařízení typu starobince či špitálu.⁴⁶⁷ Lidé bez vlastního bydlení tedy byly odkázáni na získání levného ubytování v domech svých sousedů. Nepříliš výrazná byla i finanční podpora nemajetných obyvatel panství. V pelhřimovském vikariátním archivu se zachovaly dva seznamy ohledně rozdělování chudinských příspěvků v rámci novorychnovské farnosti. Jeden pochází z roku 1818 a obsahuje jak jména přispěvatelů, tak i soupis jednadvaceti

⁴⁶⁵ A. VELKOVÁ, *Fenomén stáří*, s. 145-150.

⁴⁶⁶ M. RHEINHEIMER, *Chudáci*, s. 44-52. Amy Froid doložila, že chudinská podpora byla určena spíše ovdovělým ženám než těm, které se nikdy neprovdaly. A. FROID, *Nevermarried*, s. 34-42.

⁴⁶⁷ Chudobinec v Novém Rychnově fungoval až ve 20. století.

chudých, kteří měli obdržet dvakrát po jednom zlatém.⁴⁶⁸ Druhý seznam „chudých podělených leonardovskou almužnou“ byl sestaven o 37 let později, 5. 3. 1855. V rámci celé farnosti bylo jednorázovým příspěvkem ve výši 1 zl. poděleno 50 osob, které se „dílem pro neumělost, dílem pro stáří“ nemohly podepsat. Jejich jména tedy poznamenal „otec chudých“, učitel Jan Kočí.⁴⁶⁹ Třetí seznam zaznamenávající chudinské dávky se dochoval v novorychnovském farním úřadu. Pochází rovněž z roku 1855 a zaznamenává jména chudých, kterým byly přiděleny příspěvky v hodnotě 20 nebo 40 kr.⁴⁷⁰

Ve starším seznamu z roku 1818 jsou zaznamenáni pouze 3 muži a 18 žen, roku 1855 dostalo příspěvek leonardovské nadace 10 mužů a 39 žen a podporu z chudinského fondu 8 mužů a 24 žen, přičemž ženám byla zpravidla přidělena vyšší dávka 40 kr. Při přidělování příspěvků tedy byly jednoznačně preferovány ženy. Devatenáct z nich prokazatelně patřilo mezi vdovy⁴⁷¹ a informace o nich bylo možné nalézt ve využívané databázi. Z té vyplývá, že většina ovdovělých příjemkyň chudinských příspěvků byla pokročilého věku, potvrdit lze i hypotézu o zhoršeném zdravotním stavu, protože 7 žen zemřelo do roka po obdržení příspěvku.⁴⁷² Věk však nebyl jednoznačným kritériem pro přidělení podpory, protože pěti ženám bylo v době zápisu do chudinského seznamu mezi 39 – 54 lety, byly tedy v produktivním věku a žily v průměru ještě dalších 18 let. Ani u jedné z nich nebylo možné prokázat existenci malých, závislých dětí, na které by se mohla podpora případně vztahovat. Co bylo příčinou vyplacení příspěvku těmto relativně mladým ženám, není známo. Čtyřem z nich však byl přidělen roku 1855, zdá se tedy, že šance dostat podporu už v mladším věku postupem doby vzrostla.

Zajímavé je sledovat socioprofesionální zařazení zesnulých manželů žen, které byly posléze zařazeny mezi „chudé“. Šest mužů bylo uváděno jako podruzi, čtyři živilo řemeslo nebo

⁴⁶⁸ Jedná se o výkaz z účtů novorychnovské chudinské kasy sepsaný ke dni 25. 10. 1818. Vybráno bylo celkem 38 zl. 50 kr., nejvíce přispěla vrchnost, direktor paství a farář, shodně po 6 zl. Menší obnosy dodali další přispěvatelé, nejčastěji místní úředníci, ale i učitel a správce pivovaru. MZA Brno – SOKA Pelhřimov, VÚ Pelhřimov, inv. č. 304, kart 35.

⁴⁶⁹ Tamtéž. Chudí jsou rozděleni podle obcí a zaznamenáni celým jménem, s jedinou výjimkou: příspěvek dostala také „jedna němá osoba“ z Nového Rychnova.

⁴⁷⁰ MZA Brno – SOKA Pelhřimov, FÚ Nový Rychnov, inv. č. 81, kart. 14. Z dochovaných účetních dokladů vyplývá, že příjmy chudinského spolku tvořily především poplatky a pokuty za různé přestupky obvykle v krejcarových hodnotách. Tamtéž.

⁴⁷¹ 7 žen dostalo příspěvek roku 1818, 10 obdrželo leonardovskou almužnu, 8 ženám přispěl roku 1855 chudinský fond. 6 žen obdrželo roku 1855 oba příspěvky, leonardovský i chudinský.

⁴⁷² Průměrný věk vdov, které obdržely příspěvek v roce 1818 byl 66 let, v roce 1855 to bylo obdobných 67 let.

služba. Zbýlých osm však bylo majiteli usedlosti, přičemž čtyři z nich své ženě prokazatelně zanechali výměnek na domku nebo na chalupě. Opět se tedy naskýtá otázka, co bylo kritériem pro přidělení podpory těmto ženám. O rozdělování almužen a podpůrných příspěvků rozhodovali nejčastěji duchovní, tedy lidé pevně spjatí s životy venkovanů a dobře obeznámení s místními podmínkami. Lze tedy předpokládat, že při udělování podpory nedocházelo k „omylům“ a pomoc obdrželi ti, kteří ji skutečně potřebovali. Důvodem pro přidělení příspěvku mohla být nejen permanentní chudoba ovdovělé ženy či její rodiny, ale i aktuálně špatná ekonomická situace. Je ovšem nutné zmínit fakt, že zatímco roku 1855 pokrývaly příspěvky rovnoměrně jednotlivé obce farnosti, v roce 1818 putovalo pouze 15 % rozdělovaných peněz mimo centrální městečko Nový Rychnov. Znamená to snad, že zde byla bída více „na očích“ správců chudinského fondu?

Dalším důsledkem špatné finanční situace jedince bylo, že byl v úředních písemnostech označen jako žebřák. Tento osud potkal devět novorychnovských vdov. Opět je zajímavé, že čtyři měly ještě za manželova života k dispozici vlastní usedlost, dvě z nich dokonce zemřely v domě, kde dožili i jejich manželé. Příležitostné, nebo trvalé žebrání mohlo být možností k získání obživy pro ženy, které již nedokázaly samy pracovat a zároveň se z nějakého důvodu nemohly spolehnout na pomoc svých příbuzných.⁴⁷³ Je ovšem otázkou, jak „almužnu“ definovat. Ve své klasické podobě mohla mít podobu „křesťanského“ daru potřebným, charitativní pomocí však bylo zajisté i poskytnutí práce a přístřeší ženě, která se musela obejít bez vlastního zázemí a měla problémy se získáním obživy.

Možnost získat jakoukoli pomoc, almužnu, podporu, stejně jako práci a ubytování do značné míry závisela na sociálním kapitálu ženy a jejích vztazích s vesnickou komunitou.⁴⁷⁴ Velmi důležitý byl její obraz v očích sousedů, především dobrá pověst. Problematika „cti“ bývá bádána především pro raný novověk a na základě trestně právních pramenů.⁴⁷⁵ Je však nesporné, že i pro venkovského člověka počínající moderní éry měla vlastní čest mimořádný význam. V těsném sousedství malé vesnice či městečka, jehož

⁴⁷³ Pouze tři z devíti vdov, které byly v matrice zemřelých označeny jako žebračky, zemřely před dosažením sedmdesátky. Žebrání tedy mohlo být důsledkem vysokého věku a špatné zdravotní situace. U 3 žen bylo možné prokázat existenci potomků, ostatní se na pomoc nejbližších příbuzných nemohly spoléhat.

⁴⁷⁴ K problematice důležitosti sociálního kapitálu pro získání pomoci v okolí chudého či handicapovaného jedince blíže M. RHEINHEIMER, *Chudáci*, s. 75-79.

⁴⁷⁵ Problémem a definováním cti se zabývá Richard van Dülmen, který tvrdí, že „nic nebylo pro muže i ženy v raném novověku cennější než „dobrá pověst“, osobní bezúhonnost a čest.“ Richard van DÜLMEN, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočetnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003, s. 7.

obyvatelé se navzájem velmi dobře znali, byla dobrá pověst zásadní. Dokládala důvěryhodnost člověka a určovala jeho místo ve společnosti. Neméně důležitá byla sociální síť jedince. Tvořili ji příbuzní, „přátelé“ a sousedé kteří tvořili okolí jedince, byli schopni poskytnout mu pomoc, ale zároveň jej podrobovali své kontrole.⁴⁷⁶ Dobré vztahy s okolím, budované a upevňované během celého života ženy, byly bezesporu nejdůležitějším „kapitálem,“ který jí mohl v nouzi pomoci.

Postavení podruhyň bylo bezesporu velmi složité. Narozdíl od žen z řad usedlého obyvatelstva neměly k dispozici žádný nemovitý majetek ani půdu zajišťující obživu. Chyběla jim také právní ochrana, se kterou mohly počítat ovdovělé hospodyně, které po svých mužích dědily právo na zajištění ze společné usedlosti minimálně ve formě ubytování a stravy. Zatímco v produktivním věku se mohly spolehnout na vlastní schopnosti a nalézt obživu v zemědělství a protoindustriální domácké výrobě, ve stáří byly závislé na pomoci svého okolí. Jako nejjistější varianta zabezpečení se zde jevila pomoc vlastních dětí, případně dalších příbuzných, kteří vytvářeli záchrannou sociální síť v případě, že se žena nemohla již sama o sebe postarat. Institucionalizovaný systém zabezpečení byl v samých počátcích a rozhodně nemohl poskytovat trvalé zajištění. Je však zřejmé, že život ovdovělé venkovské ženy byl možný i bez vlastnictví nemovitého majetku a pomoci ze strany církve či vrchnosti. Vyžadoval však bezpochyby velké pracovní nasazení, kladné vztahy s okolím, zahrnující jak osobní vazby, tak dobrou pověst v očích sousedů.

⁴⁷⁶ Otázka sociální sítě bývá bádána především ve vztahu k vyšším vrstvám raně novověké společnosti, srov. V. BŮŽEK, „*Páni a přátelé*“. Pro venkovské prostředí na základě problematiky kmotrovství sociální síť rekonstruovala Miroslava MELKESOVÁ, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63-120. Problémem sociálního kapitálu, sítěmi vztahů i cti se na příkladu tulačky a zlodějky zabývá také J. DIBELKA, *Příběh Johany Peřkové*.

IV. ZÁVĚR

Cílem výzkumu vytyčeným v úvodu diplomové práce bylo zachytit život ovdovělých venkovských žen v co nejširší perspektivě a za využití různých typů pramenů. Okolnosti vdovství byly zkoumány nejprve v obecné rovině. Výsledky statistiky prokázaly, že ovdovění bylo velmi častým osudem venkovských žen. Ukázalo se také, že vdovství nelze automaticky ztotožňovat se stářím. Řada venkovek ztratila manžela v relativně mladém věku a vdovství pro ně znamenalo dlouhou a významnou životní etapu. Prokazatelná je i početní převaha vdov nad muži ve stejné životní situaci, důvody tohoto jevu je třeba hledat v souhrě několika demografických okolností, obvyklých ve starších populacích. Byla to především vyšší naděje na dožití, která byla vyšší u žen než u mužů, rozdílný sňatkový věk, kdy muži vstupovali do manželství obvykle starší než jejich ženy, a také fakt, že vdovci častěji uzavírali nová manželství.

Hojný výskyt ovdovělých žen se odrazil v dobovém vnímání vdovství. Vyhranily se dva základní stereotypy, které předkládaly obraz „veselých“ nebo naopak „chudých“ a vdov. Neméně důležité je sledovat postavení žen ve venkovské společnosti, která na ně sice kladla vysoké pracovní nároky, zároveň je však dokázala ocenit. Problematice vdovství se věnovalo i dobové zákonodárství. V osmdesátých a devadesátých letech 18. století došlo k reformám rodinného a dědického práva, které posílily postavení ovdovělých hospodyň, jež nyní získaly možnost postavit se do čela usedlostí svých zemřelých manželů. Na počátku 19. století již neexistovaly žádné právní překážky, které by vdovám znemožňovaly disponovat se svým majetkem a dědictvím po manželovi. Konkrétní odraz zákonných norem lze sledovat v zápisech vesnických gruntovních knih. Z nich je patrné, že právní praxe i existující společenské zvyklosti vytvářely systém, který byl poměrně pružný a dovoľoval venkovanům uplatňovat osobní i rodinné strategie a přizpůsobovat své chování stávající rodinné a ekonomické situaci.

Největší důraz byl položen na výzkum konkrétních životů jednotlivých žen. Za pomoci mikrohistorické metody byly zkoumány okolnosti jejich ovdovění a další osudy po smrti manžela. Existovaly z zásadě čtyři možnosti, kterými se mohly životy ovdovělých žen ubírat, přičemž u řady z nich došlo k postupnému vystřídání několika alternativ. První variantou, vracející vdově status provdané ženy, byl nový sňatek. Další možností bylo

samostatné hospodaření na zděděné usedlosti, které mohlo být krátkodobým provizoriem stejně jako velmi dlouhou životní etapou, poskytující vdově zároveň soběstačnost ale i velkou dávku odpovědnosti. Poklesem samostatnosti ale i snížením množství povinností byl provázen odchod na výměnek. Dvě posledně jmenované varianty samozřejmě připadaly v úvahu pouze v případě manželek majitelů usedlostí. Patrně v nejhorší situaci se po svém ovdovění ocitaly podruhně, které neměly prakticky žádné ekonomické zázemí, a možnost volby ohledně vlastního osudu proto byla v jejich případě značně omezena. Některé ženy z usedlé vrstvy obyvatelstva se v podružském postavení octly až v souvislosti s úmrtím manžela.

Tyto čtyři alternativy byly vnímány jako možná řešení či životní strategie, které pro vdovy připadaly v úvahu. Rozhodnutí vstoupit do nového manželství, postavit se do čela usedlosti, odejít na výměnek nebo žít v podruží bylo výsledkem řady okolností a dosavadního vývoje ženina života. Velkou roli přitom hrály její vlastní postoje a názory. Podtrhnout je nutné především důležitost osobního rozhodování vdovy, které bylo provázeno zvažováním všech důsledků plánovaného kroku. Základním problémem diplomové práce bylo zjistit, jaké ženy preferovaly to které řešení své nové situace a proč.

Jako zásadní faktor se jeví osobní situace ženy, spojená s věkem, zdravotním stavem, schopnostmi a nepochybně také dosavadními životními zkušenostmi. Lze prokázat, že ženy, které ovdověly v mladém věku, zpravidla uzavíraly nová manželství. Ty, jež ztratily manžela okolo čtyřicítky, se často pokoušely samostatně hospodařit. Nejobvyklejší strategií žen, které ovdověly okolo pětapadesáti let, byl odchod na výměnek, pokud na něm nepobývaly už za manželova života.

Dalším podstatným okruhem důvodů, které určovaly kroky ovdovělé ženy, bylo ekonomické zázemí a právní vztah k zděděnému majetku. Nároky vznášené vdovou vůči manželovu odkazu přitom byly důležitější, než nominální výše dědictví. Nejjistější postavení měly ženy, které byly majitelkami nebo dědičkami usedlostí svých mužů. V takové situaci mohly disponovat se zděděným majetkem, což posilovalo jejich pozici uvnitř domácnosti a umožňovalo jim svobodně rozhodovat o svém osudu. Vliv rodiny a sociální sítě obklopující ovdovělou ženu byl neméně důležitý. Významná byla především přítomnost dětí z prvního manželství, které v mladém věku vyžadovaly matčinu péči a později uplatňovaly nárok na dědictví po otci. Zároveň mohly být vítanou pracovní silou

a oporou své matky. Především v případě, že žena ovdověla mladá, přicházeli ke slovu také další příbuzní, nejčastěji rodiče a sourozenci zesnulého manžela.

Analýza domácností vdov prokázala, že na gruntech vedených vdovami velmi často pobývali členové širší rodiny, ale také podruží a méně často i čeled'. Služebný personál byl plynule nahrazován vlastními dětmi hospodyně, které nezřídka doprovázely ovdovělou matku i na výměnek nebo do podruží. Novorychnovské vdovy bez ohledu na sociální postavení nejčastěji dožívaly ve společné domácnosti s dětmi, jimž také odkazovaly své majetky. Soužití s vlastními potomky bylo preferovaným a patrně nejjistějším způsobem zaopatření ženy na stáří.

V životě vdovy přicházely situace, kdy potřebovala pomoc nejen od nejužší rodiny, ale i od širšího příbuzenstva, přátel a sousedů. V takovém případě docházelo k uplatnění vlivu sociální sítě, kterou kolem sebe žena vytvořila. Její členové mohli vdově poskytnout účinnou pomoc, zároveň však vykonávali sociální kontrolu, které se musela podřídit. Zvláště důležitou roli „záchranné sítě“ představovali členové širší rodiny a venkovské komunity případně chudých žen, odkázaných na námezdní práci, případně i almužnu. Podstatné byly nejen osobní vztahy a kontakty, ale bezesporu i „dobrá pověst“ ženy.

Všechny tyto faktory se promítaly do jednání vdovy. Analýza osudů konkrétních žen však ukázala, že nelze hovořit o určující, stereotypní „danosti“ životů vdov. Ženy, které ovdověly v podobné životní situaci, sice volily obdobná řešení nové fáze svého života, nejednalo se však o žádná striktní pravidla či „predestinaci“. Spíše šlo o preferované modely chování a jednání, které ponechávaly dostatečně široký prostor pro uplatnění osobních a rodinných strategií.

Nelze ovšem popírat, že řada žen byla ke svému jednání donucena okolnostmi, obtížnou hospodářskou situací nebo nátlakem sociálního okolí. Zvláště ovdovělé matky podřizovaly své jednání prospěchu dětí a orientovaly se především na zachování životní úrovně rodiny jako celku a také dobrých vztahů s potomky. Z těchto důvodů se zříkaly svých „zánosů“ i samostatného hospodaření, nebo usilovaly o udržení gruntu a zajištění dětí pomocí rovnoměrných dědických podílů. Úvahy o novém manželství, předání či ponechání si usedlosti byly jistě velmi zodpovědné a provázené pečlivým zvážením všech pro a proti, neboť chybný krok mohl nezvratně negativně poznamenat všechny členy rodiny. Rozhodování o průběhu dalšího života ovdovělé ženy i její rodiny záviselo především

na vdově samé a bylo nesporně velmi náročné. Bylo tím obtížnější, že se často jednalo o první závažné rozhodnutí, které žena kdy samostatně učinila.

Ovdovělé venkovanky byly schopné nalézt různá řešení své nové životní situace. Jejich chování nelze „vměstnat“ do jednoduchých stereotypů o „veselých“ vdovách toužících po novém manželovi, nebo naopak o opuštěných, starých ženách, závislých na chudinské péči. Osudy venkovských vdov byly mnohem pestřejší, existovalo mnoho různých variant, kterými se mohl život ženy po ovdovění ubírat. Zcela nepopíratelná je možnost volby ohledně svého vlastního osudu, která se po ovdovění většinou otevírala. Rozhodně však nelze mluvit o zcela svobodném rozhodování žen poté, co ztratily manžela. Vdovy byly svázány se svým sociálním a kulturním prostředím a spjaty s manželovým odkazem i rodinou. Po svém ovdovění se sice již nemusely řídit mužovou vůlí a dostaly prostor k samostatnému jednání, je však otázka, do jaké míry o tuto „svobodu“ stály a zda nebyla pro řadu z nich spíše nevídaným problémem.

Venkovské vdovy první poloviny 19. století měly alespoň z právního hlediska lepší postavení než ovdovělé venkovanky předešlých generací. Vzhledem k tomu, že byly schopné pracovat v zemědělství a protoindustrii, na tom patrně byly lépe než jejich vrstevnice z městských vrstev, které byly zcela závislé na příjmu svých manželů a jakákoli výdělečná činnost pro ně byla společensky nepřijatelná. Na rozdíl od ostatních venkovských žen prožívajících jinou životní fázi směly vdovy disponovat se svým majetkem a činit samostatná rozhodnutí. Výhody jejich postavení však byly kompenzovány nutností vysokého pracovního nasazení a odpovědností vůči sobě samé i celé rodině. Nelze také pominout fakt, že pro řadu žen ovdovění mohlo znamenat skutečnou osobní ztrátu, absenci živitele, mužského zastoupení a autority i reálnou hrozbu chudoby.

Období 19. století bylo dobou zásadních proměn, které se odrazily v každodennosti venkovského obyvatelstva. Vedle demografických, hospodářských a politických změn se postupně začalo rozvíjet i ženské hnutí se svými požadavky rovnoprávnosti. O těchto myšlenkových proudech zkoumané venkovanky s největší pravděpodobností vůbec nevěděly a možná by s nimi ani nesouhlasily. Byly pevně spjaté s tradiční společností a patriarchálním prostředím venkova, takže myšlenka feminismu jim byla velmi vzdálená. Možná i kvůli tomu se vytrácejí z prací dnešních badatelů, kteří se především v souvislosti s 19. stoletím zaměřují na jejich vzdělanější, úspěšnější a emancipovanější vrstevnice. Osudy

venkovských vdov však dokazují, že byly schopné se o sebe postarat, zvládnout náročnou situaci související s ovdověním, přijmout postavení hlavy rodiny a vyrovnat se ztrátou svého partnera a živitele.

Cílem předkládané práce bylo přispět k poznání problematiky života venkovských ovdovělých žen v souvislosti s rodinnými a sociálními strukturami, ve kterých se nacházely. Venkovské vdovství bylo v české historiografii dosud víceméně opomíjeno a stále zanechává řadu nezodpovězených otázek. Velmi zajímavé by bylo především téma sebereflexe ovdovělých žen, které však vzhledem k povaze pramenné základny zůstává takřka neřešitelné. Podrobnější výzkum by zasluhovala také problematika ekonomiky a každodenního fungování domácností vdov. V českém prostředí dosud není rozvíjena otázka ženské práce, která byla pro ovdovělé ženy zásadní. Nesporně důležité je také téma vnímání vdov okolní společností. Reflexi genderové problematiky ve venkovském prostředí by mohly pomoci odhalit dosud takřka opomíjené literární prameny, například dobová kázání nebo realistické romány z venkovského prostředí.

Zcela zásadním nedostatkem výzkumu vdov je však chybějící možnost komparace. Naprosto schází studie o mužském vdovectví, nedostatečná je i probádanost tématu sirotků. Poznatky o vdovách nelze za současné situace začlenit do bádání o neúplných rodinách na venkově. Důležitou součástí výzkumu by měly být struktury těchto domácností, ve kterých chyběl jeden člen ústředního manželského páru. Neméně podstatné by bylo zaměřit pozornost na životní perspektivy dětí, které ztratily jednoho z rodičů. Komparaci by zasluhovalo postavení vdov, svobodných matek a žen žijících v definitivním celibátu. Stejně tak by bylo přínosné porovnání osudů sirotků a nemanželských dětí.

V. PŘÍLOHY

V. 1. Tabulky a grafy

Tabulka č. V. 1. 1.

Vývoj počtu domů a obyvatel na panství Nový Rychnov.

OBEC	Schallerova topografie	Sommerova topografie		Zpovědní seznam 1833		Zpovědní seznam 1855	
	Počet domů	Počet domů	Počet obyvatel	Počet domů	Počet obyvatel	Počet domů	Počet obyvatel
Dolní Hutě	11	11	80	11	82	11	76
Hojkov	36	38	259	36	284	36	341
Chaloupky	12	12	79	12	86	12	102
Lešov	20	23	158	27	192	27	168
Milíčov	41	43	279	43	295	43	377
Nový Rychnov	113	143	1047	143	1191	143	1344
Řeženčice	21	23	191	23	203	23	192
Těšenov	29	37	276	37	290	37	356
Trsov	8	9	85	9	78	9	89
CELKEM	291	339	2454	341	2701	341	3045

Tabulka č. V. 1. 2.

**Počty ovdovělých žen na panství Nový Rychnov na základě matrik zemřelých,
1785 – 1855.**

OBDOBÍ	Počet ovdovělých žen	
	poprvé ovdověly	zemřely
1785-1795	53	31
1796-1805	62	51
1806-1815	68	62
1816-1825	58	50
1826-1835	97	72
1836-1845	101	60
1846-1855	80	82
Po roce 1855	-	85
Nezjištěno	122	148
CELKEM	641	641

Tabulka č. V. 1. 3.

Počet vdov a vdovců v obyvatelstvu panství Nový Rychnov na základě zpovědního seznamu z roku 1833.

OBEC	Počet		
	obyvatel	vdov	vdovců
Nový Rychnov	1191	30	14
Trsov	78	4	2
Těšenov	290	11	4
Lešov	192	5	1
Řeženčice	203	7	5
Milíčov	295	12	4
Hojkov	284	12	2
Dolní Hutě	82	7	1
Chaloupky	86	4	2
CELKEM	2701	92	35

Tabulka č. V. 1. 4.

Postavení ovdovělých žen dva roky po prvním ovdovění, 1785 – 1855.

DOBA OVDOVĚNÍ	Situace vdovy dva roky po prvním ovdovění				
	Nový sňatek	Samostatné hospodaření	Výměnek	Podruží, žebrota	Celkem
1785-1795	16	0	1	0	17
1796-1805	7	8+1*	6	1	23
1806-1815	8	4+2	12	1	27
1816-1825	4	10+1	17	3	35
1826-1835	13	24+4	27	9	77
1836-1845	16	18+1	39	14	88
1846-1855	11	10+2	28	5+2	58
Nezjištěno	9	0	13	13	35
CELKEM	84	74+11	143	46+2	360

* Druhé číslo, umístěné za znaménkem „+“, udává počet žen, které se dva roky po ovdovění nacházely v postavení samostatné hospodyně respektive v podruží, posléze však uzavřely nový sňatek.

Tabulka č. V. 1. 5.

Postavení ovdovělých žen dva roky po ovdovění podle socioprofesioního zařazení prvního manžela, 1785 – 1855.

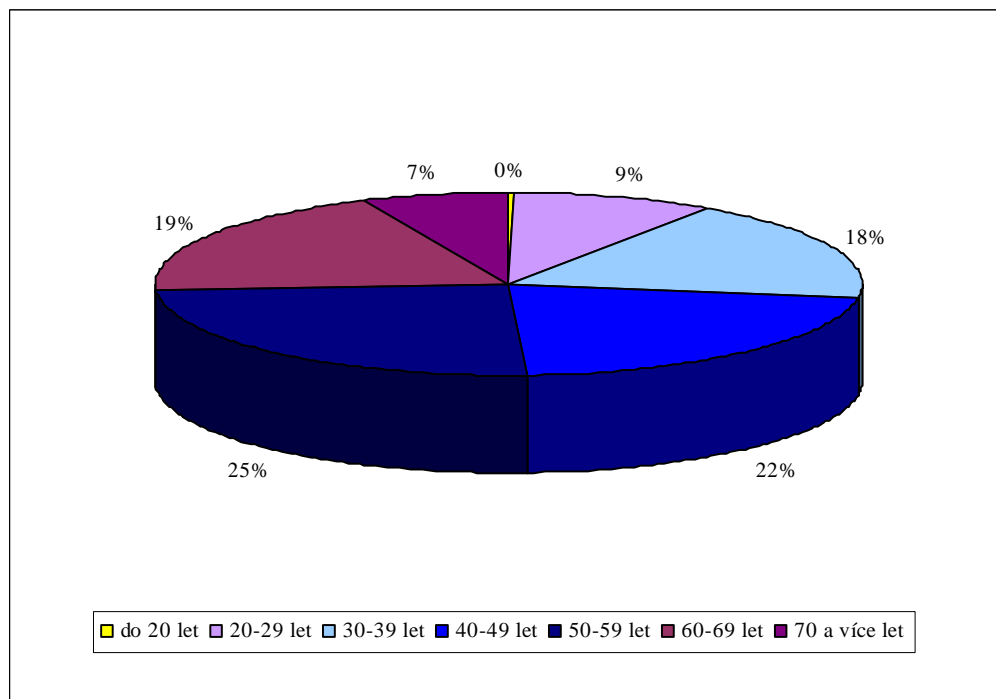
SOCIÁLNÍ A PROFESNÍ ZAŘAZENÍ PRVNÍHO MANŽELA	Situace vdovy dva roky po prvním ovdovění									
	Nový sňatek		Samostatné hospodaření		Výměnek		Podruží, žebrota		Celkem	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
Sedlák	18	21,4	17	20,0	35	24,5	0	0	70	19,4
Chalupník	23	27,4	45	52,9	50	34,9	6	12,5	124	34,4
Domkář	9	10,7	13	15,3	22	15,4	2	4,2	46	12,8
Řemeslník	16	19,1	10	11,8	32	22,4	15	31,2	73	20,3
Podruh	11	13,1	0	0	0	0	20	41,7	31	8,6
Nezjištěno	7	8,3	0	0	4	2,8	5	10,4	16	4,5
CELKEM	84	100,0	85	100,0	143	100,0	48	100,0	360	100,0

Tabulka č. V. 1. 6.

Ovdovělé ženy podle věkových skupin, 1785 – 1855.

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Ovdověly	
	počet	%
do 20 let	2	0,3
20-29 let	42	6,6
30-39 let	85	13,3
40-49 let	101	15,8
50-59 let	115	17,9
60-69 let	91	14,2
70 a více	32	5,0
Nezjištěno	173	26,9
CELKEM	641	100,0

Graf č. V. 1. 1. Věk žen při prvním ovdovění.

Tabulka č. V. 1. 7.

Věk při ovdovění žen, které posléze uzavřely nový sňatek, 1785 – 1855.

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Uzavřely nový sňatek	
	počet	%
do 20 let	1	0,9
20-29 let	33	30,5
30-39 let	49	45,4
40-49 let	18	16,7
50-59 let	2	1,9
60-69 let	1	0,9
Nezjištěno	4	3,7
CELKEM	108	100,0

Tabulka č. V. 1. 8.

Věk při ovdovění žen, které samostatně hospodařily déle než dva roky, 1785 – 1855.

VĚK PŘI OVDOVĚNÍ	Hospodařící vdovy		Průměrná délka hospodaření*
	počet	%	
20-29 let	6	7,1	12,7
30-39 let	16	18,8	8,5
40-49 let	34	40,0	8,4
50-59 let	22	25,9	7,0
60-69 let	2	2,4	5,0
Nezjištěno	4	4,7	-
CELKEM	85	100,0	8,4

* Průměrná délka hospodaření je udána v počtu let.

Tabulka č. V. 1. 9.

Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství vdov, 1785 – 1855.

VĚKOVÝ ROZDÍL		Počet párů	%
Žena starší	o více než 20 let	-	-
	o 11-20 let	8	1,2
	o 6-10 let	17	2,6
	o 1-5 let	39	6,1
Stejně staří		23	3,6
Muž starší	o 1-5 let	139	21,7
	o 6-10 let	100	15,6
	o 11-20 let	103	16,1
	o více než 20 let	43	6,7
Nezjištěno		169	26,4
CELKEM		641	100,0

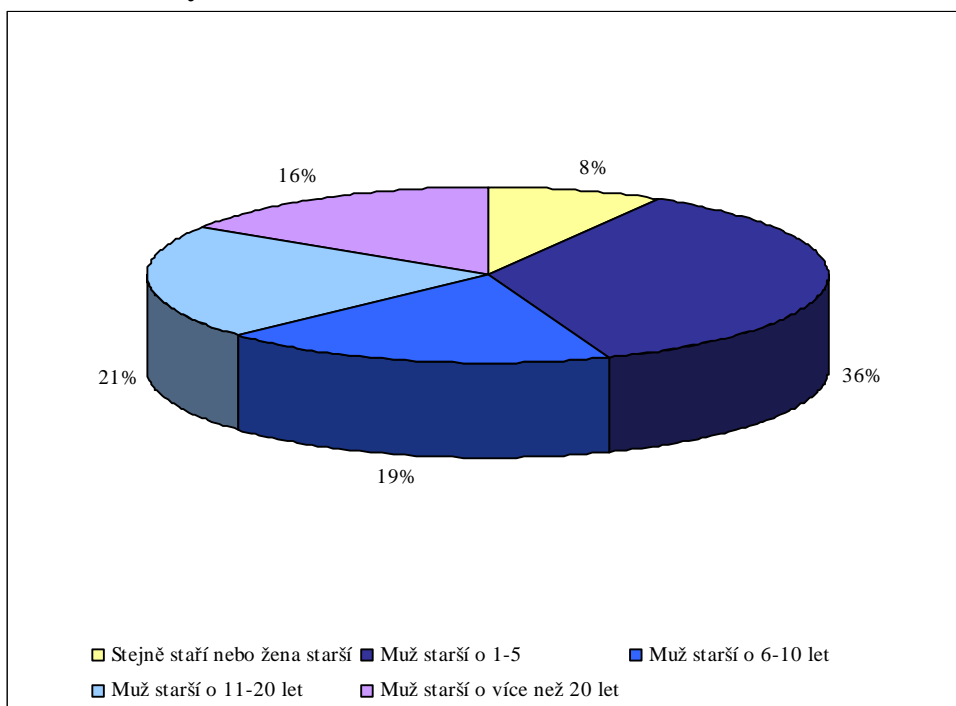
Tabulka č. V. 1. 10.

Věkové rozdíly mezi partnery v prvním a druhém manželství žen, 1785 – 1855.

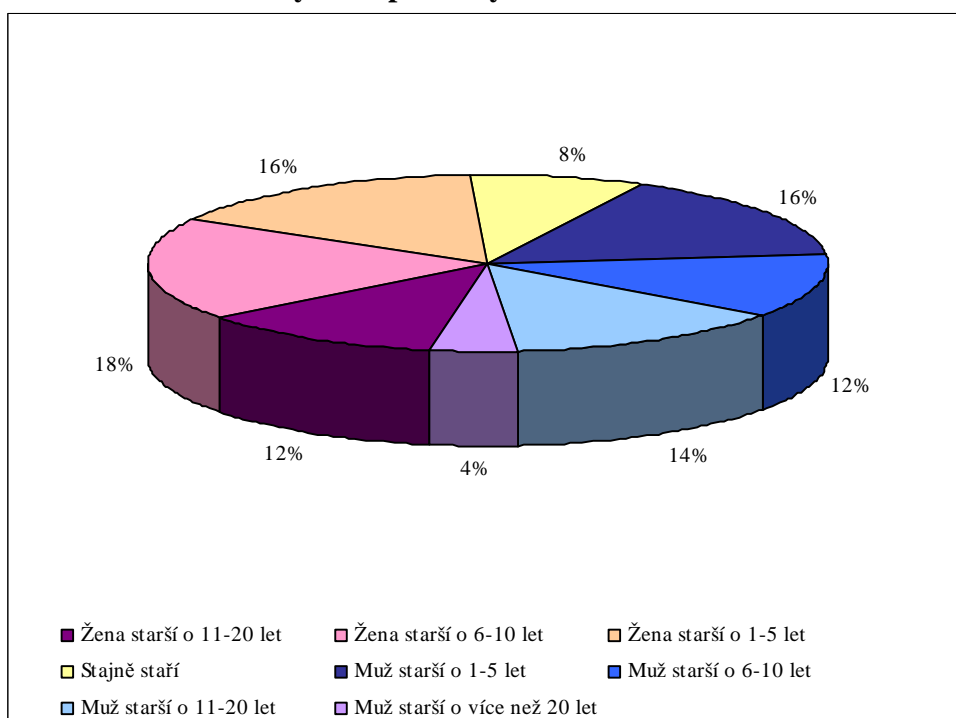
PRVNÍ MANŽELSTVÍ			DRUHÉ MANŽELSTVÍ								
Věkový rozdíl	Počet párů		Žena starší				Stejně staří	Muž starší			
	Počet	%	o více než 20 let	o 11-20 let	o 6-10 let	o 1-5 let		o 1-5 let	o 6-10 let	o 11-20 let	o více než 20 let
Stejně staří nebo žena starší	8*	8,4	-	2	2	2	1	-	-	1	-
Muž starší o 1-5 let	34	35,8	-	3	10	2	6	6	3	4	-
Muž starší o 6-10 let	18	18,9	-	5	1	6	-	5	1	-	-
Muž starší o 11-20 let	20	21,1	-	1	3	2	1	3	3	5	2
Muž starší o více než 20 let	15	15,8	-	-	2	3	-	1	4	3	2
CELKEM	95	100,0	-	11	18	15	8	15	11	13	4
CELKEM v %	100	100,0	-	11,6	18,9	15,8	8,4	15,8	11,6	13,7	4,2

* V těchto manželstvích byly ženy starší maximálně o tři roky.

Graf č. V. 1. 2. Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství žen, které se po znovu ovdovění vdaly.

Graf č. V. 1. 3. Věkové rozdíly mezi partnery ve druhém manželství žen.

Tabulka č. V. 1. 11.

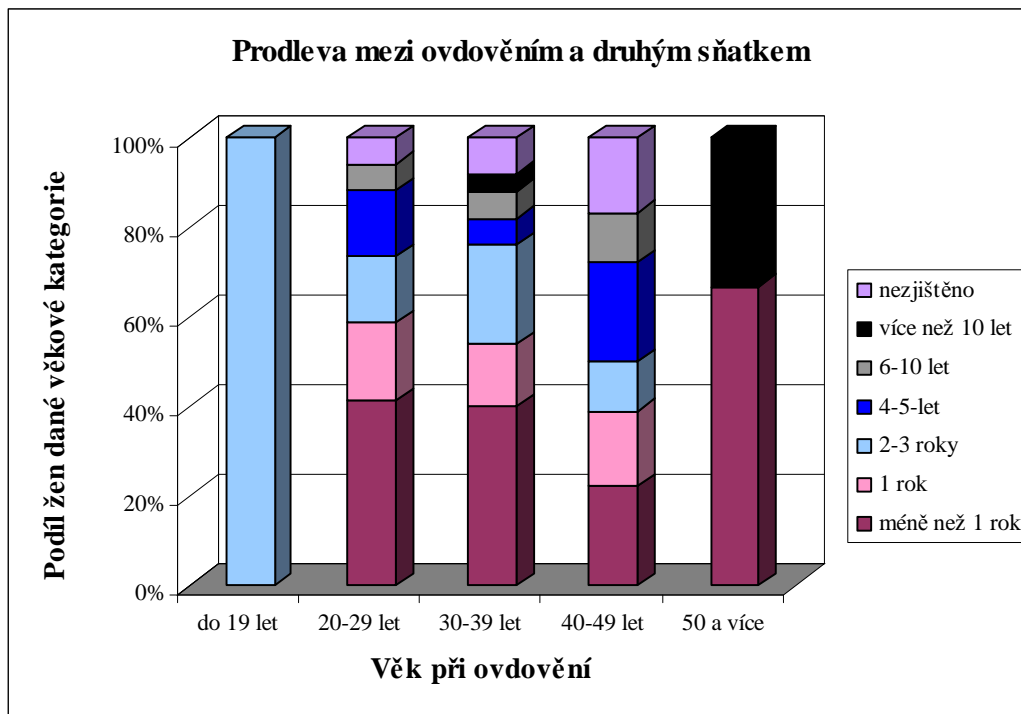
**Období mezi ovdověním a druhým sňatkem žen podle věkových kategorií,
1785 – 1855.**

Věk při ovdovění	Počet žen	OBDOBÍ MEZI OVDOVĚNÍM A DRUHÝM SŇATKEM													
		Méně než 1 rok		1 rok		2 – 3 roky		4 – 5 let		6 – 10 let		Více než 10 let		Nezjištěno	
		Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%	Počet	%
do 19 let	1	-	-	-	-	1	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-
20-29 let	34	14	41,2	6	17,6	5	14,7	5	14,7	2	5,9	-	-	2	5,9
30-39 let	50	20	40,0	7	14,0	11	22,0	3	6,0	3	6,0	2	4,0	4	8,0
40-49 let	18	4	22,2	3	16,7	2	11,1	4	22,2	2	11,1	-	-	3	16,7
50 a více let	3	2	66,7	-	-	-	-	-	-	1	33,3	-	-	-	-
Nezjištěno	4	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	100,0
CELKEM	110*	40	36,4	16	14,5	19	17,3	12	10,9	8	7,3	2	1,8	13	11,8

* Započítány byly i dva třetí sňatky.

Graf č. V. 1. 4.

Prodleva mezi ovdověním a druhým sňatkem ženy.

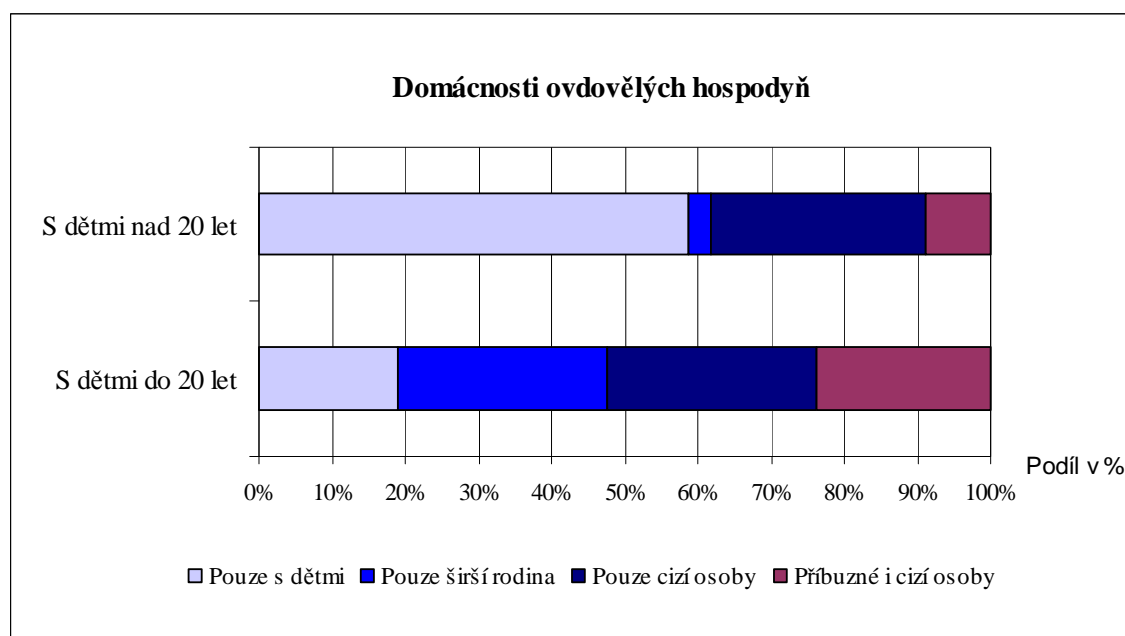

Tabulka č. V. 1. 12.

Domácnosti ovdovělých hospodyň, 1833 – 1855.

DOMÁCNOST VDOVY	Pouze s dětmi	Pouze širší rodina	Pouze cizí osoby	Příbuzné i cizí osoby	CELKEM
Děti pouze do 20 let	4	6	6	5	21
Děti nad 20 let*	20	1	10	3	34

Graf V. 1. 5. Domácnosti ovdovělých hospodyň, 1833 – 1855.

* V rodině vdovy žily i děti starší 20 let.

Tabulka č. V. 1. 13.

Okolnosti převedení usedlosti ze samostatně hospodařící matky na syna, 1785 – 1855.

OKOLNOSTI PŘEVEDENÍ		Věk dědice při převzetí usedlosti				
		do 19 let	20-24 let	25-29 let	30-34 let	35 a více
Smrt matky	počet	-	7	-	3	5
	%	-	18,4	-	7,9	13,2
Postoupení	počet	4	10	2	2	5
	%	10,5	26,3	5,3	5,3	13,2
CELKEM	počet	4	17	2	5	10
	%	10,5	44,7	5,3	13,2	26,3

V. 2. Mapové přílohy

Mapa V. 2. 1. Panství Nový Rychnov.

Mapa č. 1: Panství Nový Rychnov

- obec
- ☩ sídlo farnosti
- Rynárec název městečka
- Lešov název vesnice
- Třešť název panství
- hranice sousedních panství
- ▭ panství Nový Rychnov

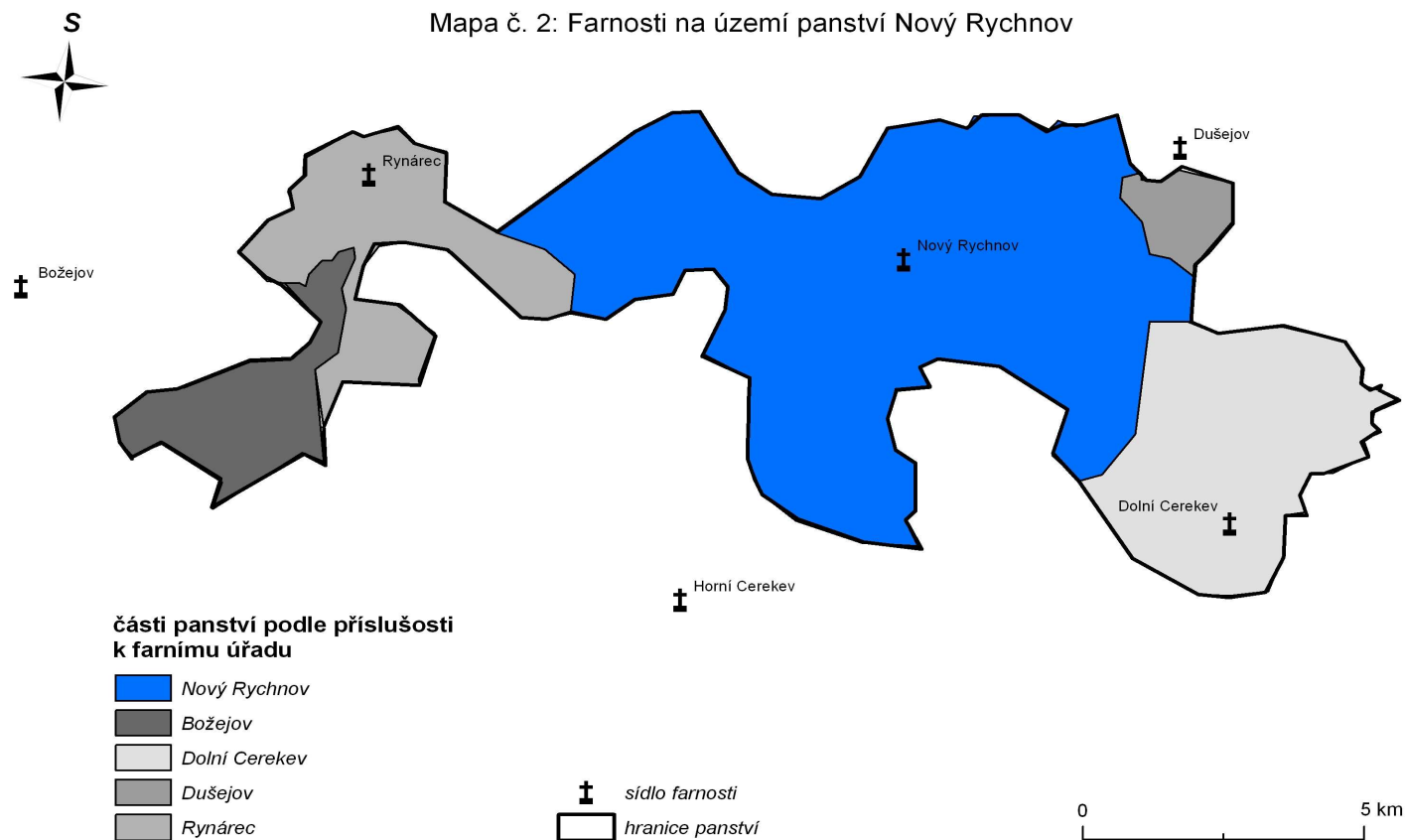
sousední panství

Batelov	Pavlov
Horní Cerekev	Pelhřimov
Jihlava	Třešť
Lipkova Voda	Větrný Jeníkov
Mirošov	Červená Řečice

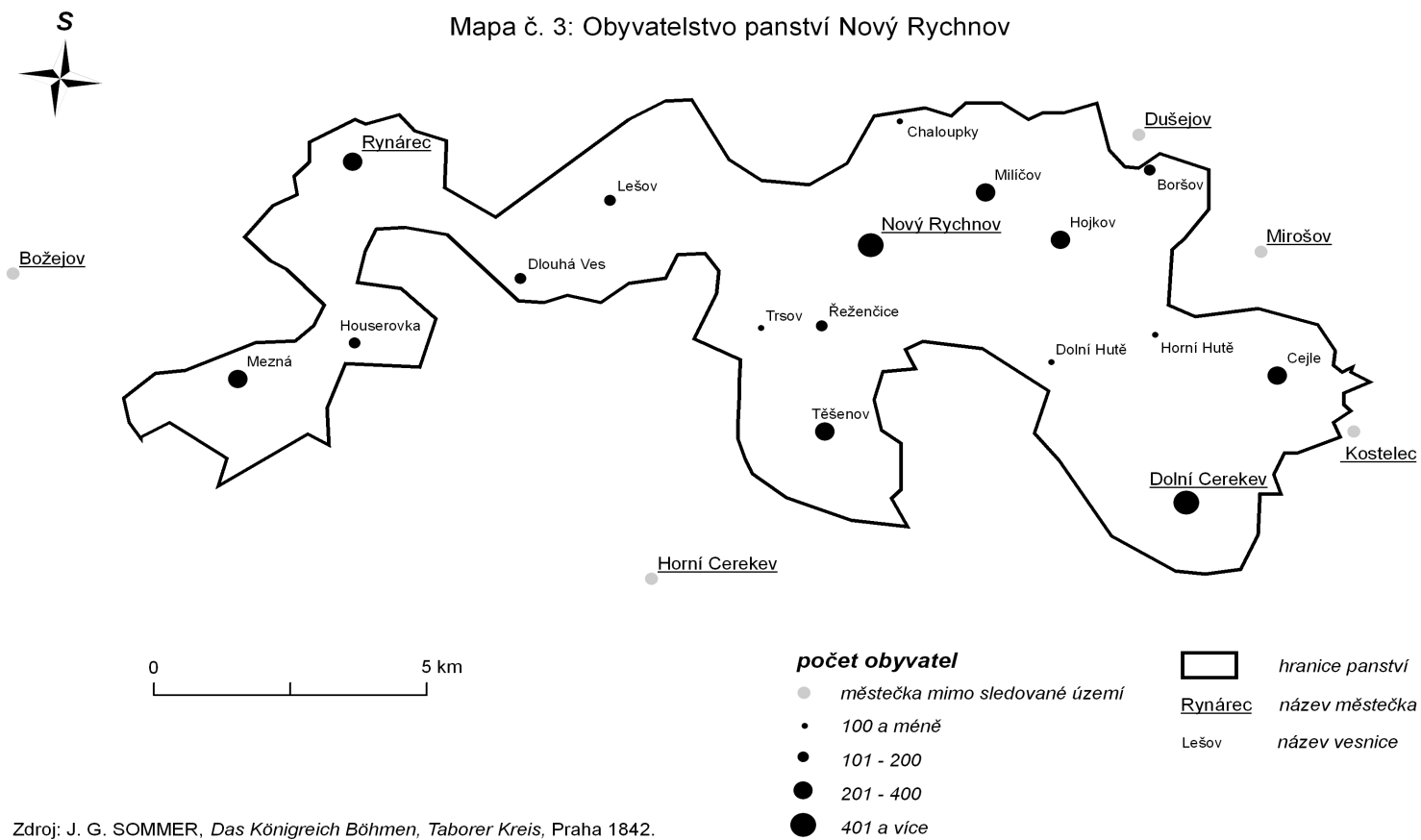

0 5 km

Mapa č. V. 2. 2. Farnosti na území panství Nový Rychnov.

Mapa č. V. 2. 3. Obyvatelstvo panství Nový Rychnov.

V. 3. Obrazové přílohy

Obrázek č. V. 3. 1.

Městečko Nový Rychnov, fotografie 30. léta 20. století.

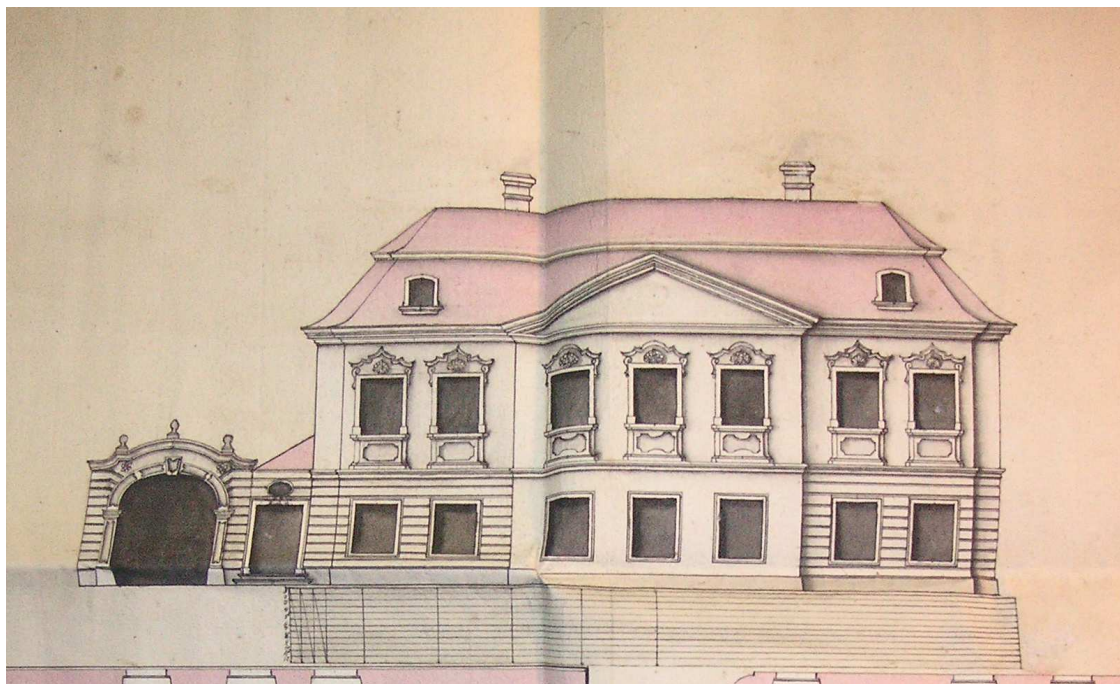
(MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 84, kart. 15.)

Obrázek č. V. 3. 2.

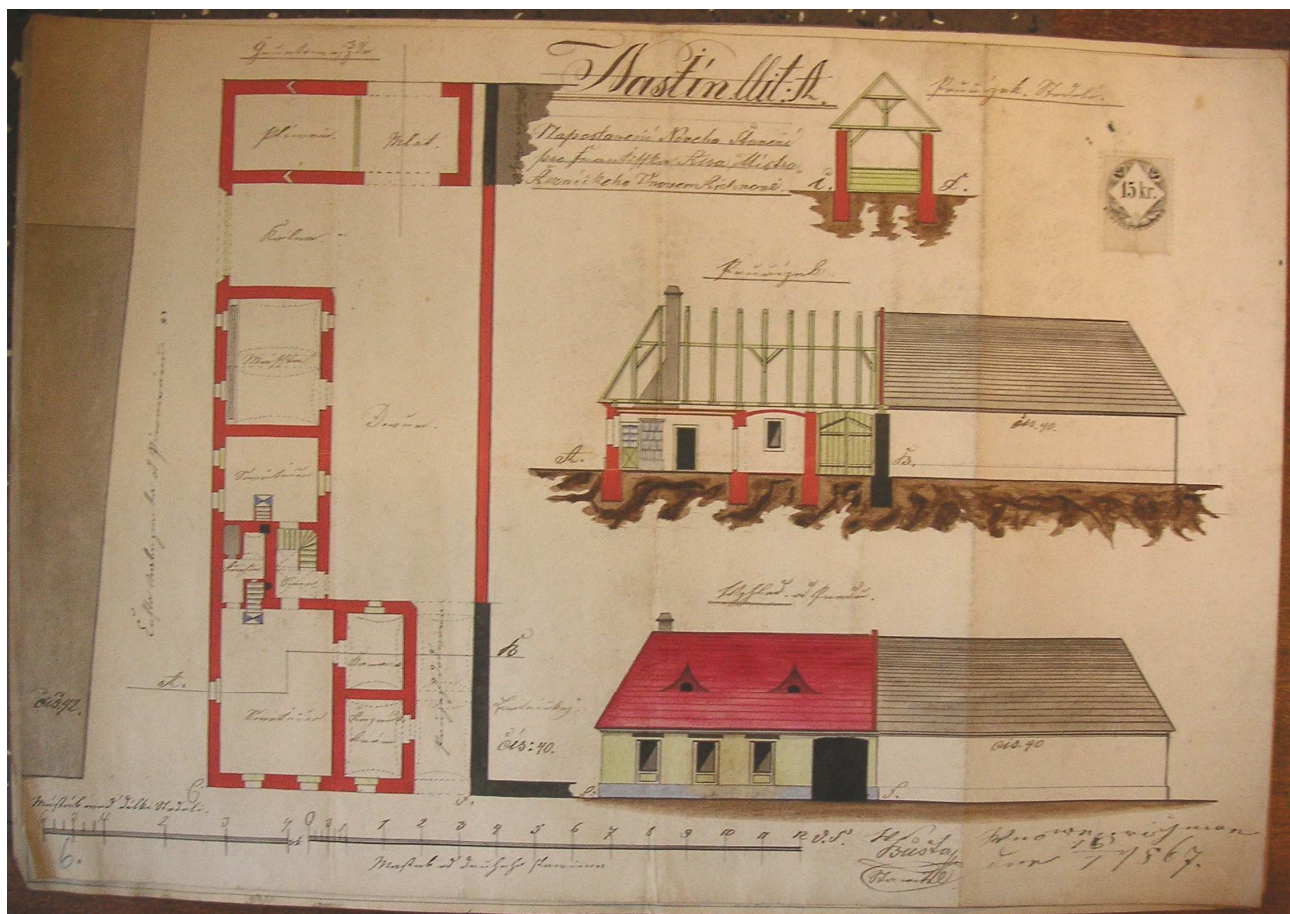
Plánek fary v Novém Rychnově, druhá polovina 19. století.

(MZA Brno – SOkA Pelhřimov, *FÚ Nový Rychnov*, inv. č. 75, kart. 12.)

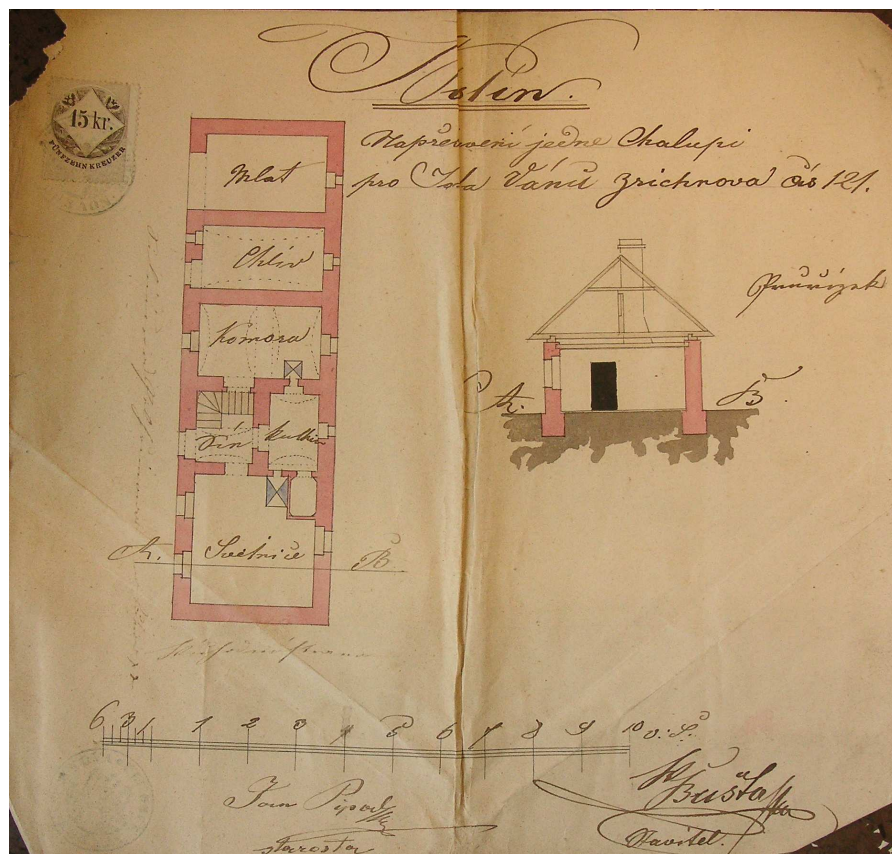
Obrázek č. V. 3. 3.

Plánek na vystavění domu čp. 40 v Novém Rychnově, 1867.
NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2427.

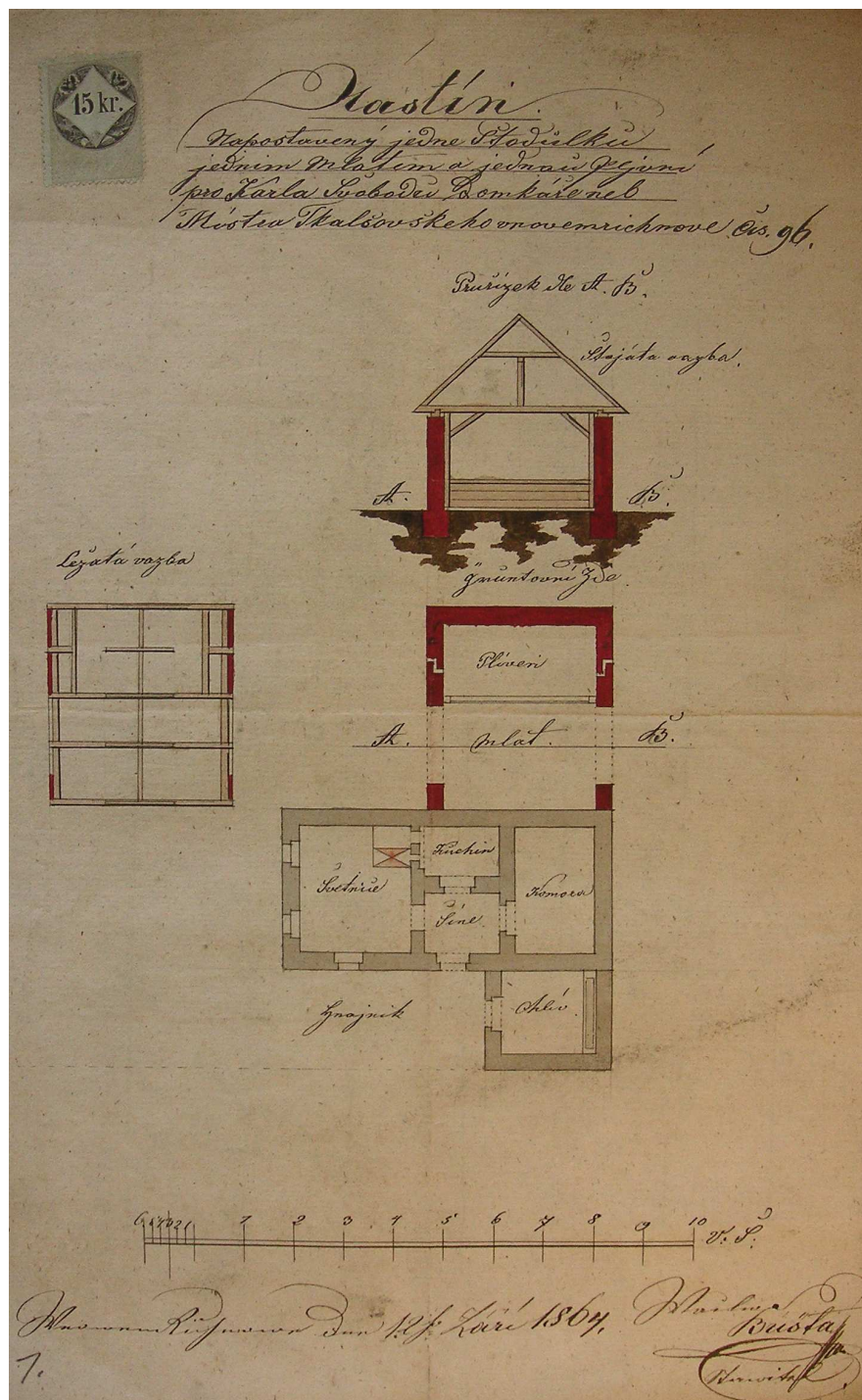
Obrázek č. V. 3. 4.

Plánek na vystavění chalupy čp. 121 v Novém Rychnově, 60. léta 19. století.
(NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2432)

Obrázek č. V. 3. 5.

Plánek na vystavění stodoly u domku čp. 96 v Novém Rychnově, 1867.
NA Praha, APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2433.

Obrázek č. V. 3. 6.

Postava nevěsty vyšitá na vložkách do koutních plachet z Novorychnovska.

Lešov, počátek 19. století (vlevo) a Čejkov, 1860 (vpravo).

Převzato z publikace: Helena NOVÁKOVÁ, *Koutní plachty z Humpolecka, Pelhřimovska a Počátecka*, Pelhřimov 2006, s. 112.

VI. SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY

VI. 1. Prameny nevydané

Národní archiv Praha

APA I., inv. č. 2610.

APA I., inv. č. 2611.

APA, Správa statků, inv. č. 585-586.

APA, Správa statků, inv.č. 1077-1080, kart. 706-710.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1513, kart. 335-344.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1514, kart. 345-346.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1436, sign. 185 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1437, sign. 174 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1438, sign. 178 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1439, sign. 180 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1440, sign. 183 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1441, sign. 181 Pelhřimov

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1442, sign. 175 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1443, sign. 184 Pelhřimov

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1444, sign. 186 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1445 – 1448, sign. 194 Pelhřimov – 197 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1449 – 1451, sign. 198 – 200 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1456, sign. 191 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1457, sign. 192 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1458, sign. 193 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1459, sign. 201 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1460, sign. 202 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1461, sign. 203 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1462, sign. 204 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1464, sign. 190 Pelhřimov.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 1788, kart. 464.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2427.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2432.

APA, VS Nový Rychnov, inv. č. 2433.

Stabilní katastr-duplikát, inv. č. 8661, kart. 3861.

Státní oblastní archiv Třeboň

*Sbírka matrik Jihočeského kraje, FÚ Nový Rychnov, knihy č. 1; č. 3 – 5; č. 7 – 9;
č. 11 – 14; č. 18.*

Moravský zemský archiv Brno – Státní oblastní archiv Pelhřimov

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 1, kniha č. 1.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 14 – 34, knihy č. 14 – 35.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 35 – 38, knihy č. 35 – 38.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 39 – 40, knihy č. 39 – 40.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 62, kart. 4.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 64, kart. 4.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 65, kart. 4.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 66, kart. 5.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 67, kart. 5.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 68, kart. 6.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 69, kart. 6.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 75, kart. 12.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 81, kart. 14.

FÚ Nový Rychnov, inv. č. 84, kart. 15.

VÚ Pelhřimov, inv. č. 304, kart. 35.

VÚ Pelhřimov, inv. č. 399, kart. 50.

VI. 2. Prameny vydané

Dobové tisky

SCHALLER, Jaroslaus, *Topographie des Königreichs Böhmen. Vierzehnter Theil, Taborer Kreis*.

SOMMER, Johann Gottfried, *Das Königreich Böhmen. Taborer Kreis*, Praha 1842.

TRAJER, Johann, *Historisch-statistische Beschreibung der Diöcese Budweis*, České Budějovice 1862.

Allgemeines bücherliches Gesetz für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie, Erste Theil, Wien 1811.

Edice

ČERNÝ, Václav, *Hospodářské instrukce. Přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v XV. – XIX. století*, Praha 1930.

JIREČEK, Josef, (ed.), *M. Pavel Kristián z Koldína, Práva městská království českého a markrabství moravského spolu s krátkou jich sumou*, Praha 1876.

KALOUSEK, Josef (ed.), *Řády selské a instrukce hospodářské 1781 – 1850*, Archiv český 25, Praha 1910.

Internetové zdroje

<http://archivnimapy.cuzk.cz./cio/data/main/cio-main-02-index.html>.

VI. 3. Literatura

ABRAMSOVÁ, Lynn, *Zrození moderní ženy. Evropa 1784 – 1915*, Praha 2005.

ANDERSON, Michael, *Approches to the History of the Western Family. 1500-1980*, London 1980.

ARIÉS, Philippe – DUBY, Georges (edd.), *Histoire de la vie privée 4. De la Revolution á la Grande Guerre*, Paris 1987.

BACCI, Massimo Livi, *Populace v evropské historii*, Praha 2003.

BARDET, Jean – DUPAQUIER, Jacques (edd.), *Histoires des populaions de l'Europe. II: La revolution demographique 1750-1914*, Fayard Paris 1998.

- BIDEAU, Alain, *A demographic and social anylysis of widowhood and remarriage: The example of the castelany of Thoisse-y-en-Dombes, 1670 – 1840*, Journal of family history 5, 1980, s. 28-43.
- BLOM, Ida, *The history of widowhood: A bibliographic overview*, Journal of family history 16, 1991, s. 191-210.
- BOCKOVÁ, Gisele, *Ženy v evropských dějinách: od středovku do současnosti*, Praha 2007.
- BOTEHLO, „*The old woman’s wish: “ widows by the family fire?*“, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 59-78.
- BOULTON, Jeremy, *London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries*, Continuity and change 5, 1990, s. 323-355.
- BROWN, Jim, *Becoming widowed: Rural widows in lower Austria, 1788 – 1848*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 117-124.
- BURGIÉRE, André – CLAPISCH-ZUBER, Christine – SEGALEN, Martine – LEBRUN, Françoise (edd.), *Geschichte der Familie. Neuzeit*, Essen 2005.
- BŮŽEK, Václav, „*Páni a přátelé“ v myšlení a každodenním životě české a moravské šlechty na prahu novověku*, ČČH 100, 2002, s. 229-263.
- CERMAN, Markus – MAUR, Eduard, *Proměny vesnických sociálních struktur v Čechách 1650 – 1750*, ČČH 98, 2000, s. 737-776.
- CIRONISOVÁ, Eva, *Vystěhovalectví z Pelhřimovska v letech 1850-1944*, JSH 50, 1981, s. 173-180.
- CORBIN, Alain, *Na stopě neznámému. Znovunalezený svět Françoise-Luise Pinagota. 1798-1876*, Praha 2006.
- ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRANÍKOVÁ, Jana, (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, (Sborník příspěvků z IV. parubického bienále 27. – 28. dubna 2006), Pardubice 2006.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *K problematice studia zповědních seznamů arcibiskupství pražského jako pramene pro historickou statistiku*, HD 5, 1971, s. 47-60.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Nejstarší zповědní seznamy arcidiecéze pražské jako pramen pro demografickou statistiku*, HD 6, 1972, s. 59-91.

- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Prameny pro historickou statistiku v archivu pražského arcibiskupství*, HD 4, 1970, s. 19-32.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Rekonstrukce rodin (příspěvek k metodice historicko-demografického výzkumu)*, AČ 33, 1983, s. 17-23.
- ČÁŇOVÁ, Eliška, *Využití matričních údajů zповědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3, 1978, s. 162-168.
- ČELAKOVSKÝ, František Ladislav, *Mudrosloví národu slovanského v příslovích*, Praha 1978.
- DIBELKA, Jaroslav, *K novým možnostem studia trestně právní problematiky. Obrané strategie mužů a žen obviněných ze smilstva na třeboňském panství (1650 – 1750)*, ČČH 106, 2008, s. 19-53.
- DIBELKA, Jaroslav, *Příběh Johany Peřkové. Každodenní život tulačky a zlodějky v první polovině 18. století*, in: Václav BŮŽEK – Jaroslav DIBELKA (edd.), *Člověk a sociální skupina ve společnosti raného novověku (= Opera Historica 12)*, České Budějovice 2007, s. 315 – 332.
- DOKOUPIL, Lumír – NESLÁDKOVÁ, Ludmila, *Charakteristické rysy vývoje úmrtnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 12, 1987, s. 193-206.
- DOLENSKÝ, Antonín, *Bankocetle a šajny v současných skládáních lidových*, ČL 18, 1909, s. 125-126.
- DOWNS, Laura Lee, *From women's history to gender History*, in: Stefan BERGER – Heiko FELDNER – Kevin PASSMORE (edd.), *Writing history. Theory and practice*, London 2003, 264-266.
- DUHAMELLE, Christophe – SCHLUMBOHM, Jürgen (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Musters un Strategien*, Göttingen 2003.
- DÜLMEN, Richard van, *Bezectní lidé. O katech, děvkách a mlynářích. Nepočestnost a sociální izolace v raném novověku*, Praha 2003.
- DÜLMEN, Richard van, *Historická antropologie. Vývoj – problémy – úkoly*, Praha 2002.
- FAUVE – CHAMOIX, Antoinette, *Beitzweitergabe, familiäre Machtverhältnisse und die Rolle der Frauen im Frankreich des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBOHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische*

- Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 167-186.
- FAUVE – CHAMOIX, Antoinette, *K historii vdov*, HD 23, 1999, s. 15-28.
- FAUVE-CHAMOIX, Antoinette, *Widows and their living arrangements in preindustrial France*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 101-116.
- FERTIG, Georg, „Wenn zwey Menschen eine Stelle sehen.“ *Heirat, Besitztransfer und Lebenslauf im ländischen Westfalen des 19. Jahrhundert*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 93-121.
- FERTIG, Christine, *Hofübergabe im Westfalen des 19. Jahrhunderts: Wedenpunkt des bauerlichen Familienzyklus*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschliesungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 65-89.
- FIALOVÁ, Ludmila a kol., *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, Praha 1996.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Příspěvek k vývoji plodnosti v českých zemích*, *Demografie* 27, 1985, s. 34-43.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Vývoj sňatečnosti a plodnosti obyvatelstva českých zemí v 19. století*, HD 19, 1987, s. 207-224.
- FIALOVÁ, Ludmila, *Změny ve vývoji plodnosti v českých zemích za demografické revoluce*, HD 15, 1991, s. 143-189.
- FROID, Amy M., *Never married. Single women in early modern England*, Oxford 2007.
- FROLEC, Václav, *Prostá krása. Deset kapitol o lidové kultuře v Čechách a na Moravě*, Praha 1984.
- GODDY, Jack, *Proměny rodiny v Evropské historii: historicko antropologická esej*, Praha 2006.
- GODDY, Jack, *The Development of the Family and Marriage in Europe*, Cambridge 1983.
- GRASSBY, Richard, *Kinship and capitalism. Marriage, family and business in the english-speaking world, 1580 – 1740*, Cambridge 2001.
- GRULICH, Josef, *Das ländliche Ausgedinge in der Frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Problematik der Wahrnehmung sozialer Kategorien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen –*

- Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (=Opera Historica 9), s. 343-369.
- GRULICH, Josef, *Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku. Vřesecká rychta v letech 1625-1825*, JSH 65, 1996, s. 34-42.
- GRULICH, Josef, *Populační vývoj a životní cyklus venkovského obyvatelstva na jihu Čech v 16. – 18. století*, České Budějovice 2008.
- GRULICH, Josef, *Převody poddanských nemovitostí a migrace obyvatelstva na jihu Čech. Situace na Chýnovsku v druhé polovině 17. a 18. století*, SSD 6, 2000, s. 117-136.
- GRULICH, Josef, *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750-1824)*, HD 30, 2006, s. 19-72.
- GRULICH, Josef, *Venkovská žena v období raného novověku (16. – 18. století)*, Československá historická ročenka 2001, s. 223 – 235.
- GRULICH, Josef, *Zkoumání „maličností“ (Okolnosti vzniku a významu mikrohistorie)*, ČČH 99, 2001, s. 519-547.
- HAHN, Sylvia, *Women in older age – „old“ women?*, The history of the family 7, 2002, issue 1, s. 33-58.
- HANZAL, Josef, *Přebělohorské poddanské inventáře*, ČL 50, 1963, s. 169-174.
- HANZAL, Josef, *Současný stav a úkoly studia českých pozemkových knih*, SAP 14, 1964, s. 39-54.
- HEROLDOVÁ, Iva, *Uzavírání sňatků a svatební obyčeje v Čechách ve druhé polovině 18. století a v první polovině 19. století*, ČL 62, 1975, s. 129-139.
- HEROLDOVÁ, Iva, *Vesnická poddanská rodina v Čechách před vydáním patentu o zrušení nevolnictví a po něm*, ČL 68, 1981, s. 156-168.
- HILLE, Jan Pavel, *Farní osada Novo-rychnovská v Tábořsku. Náčrtek historicko-místopisný*, Praha 1895.
- HIML, Pavel, *Myšlení venkovských poddaných v raně novověkých jižních Čechách pohledem trestně právních pramenů*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Příspěvky ke každodenní kultuře novověku*, České Budějovice 1995 (=Opera historica 4), s. 153-194.
- HLAVÁČEK, Ivan – KAŠPAR, Jaroslav – NOVÝ, Rostislav, *Vademecum pomocných věd historických*, Praha 2002.³

- HOFFMAN, Gustav, *Metrologická příručka pro Čechy, Moravu a Slezsko do zavedení metrické soustavy*, Plzeň 1984.
- HOLDERNESS, B. A., *Widows in pre-industrial society: an essay upon their economic functions*, in: Richard M. SMITH (ed.), *Land, kinship and life-cycle*, Cambridge 2002,² s. 423-442.
- HORÁČEK, Cyril, *Výminek, Úvaha agrárně politická*, Praha 1900.
- HORSKÁ, Pavla – KUČERA, Milan – MAUR, Eduard – STLOUKAL, Milan, *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.
- HORSKÁ, Pavla, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999.
- HORSKÁ, Pavla, *Rodinná strategie ve vesnici Záblatí na Třeboňském panství (1661-1820)*, HD 17, 1993, s. 131-149.
- HORSKÁ, Pavla, *Rozdíl v úmrtnosti mužů a žen z hlediska historické demografie*, Demografie 27, 1985, s. 321-328.
- HORSKÝ, Jan – MAUR, Eduard, *Die Familie, Familienstrukturen und Typologie der Familien in der Böhmisches Historiographie*, HD 17, 1993, s. 7-35.
- HORSKÝ, Jan – SELIGOVÁ, Markéta, *Rodina našich předků*, Praha 1996.
- HRUBÁ, Michaela, *Sňatek a zabezpečení nevěsty ve světle pramenů předběllohorských měst*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 19-26.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Uplatňování sociální endogamie v příměstské vesnici ve 2. polovině 19. století*, HD 21, 1997, s. 133-148.
- HRUŠKOVÁ, Věra, *Vliv změny profese na rodinu příměstské vesnice druhé poloviny 19. století*, HD 17, 1993, s. 201-228.
- HUFTON, Olwen, *Frauenleben. Eine europäische Geschichte 1500 – 1800*, Frankfurt am Main 1998.
- HYNKOVÁ, Hana, *Pozůstalostní inventáře z Orlických hor s ukázkami z Rychnova nad Kněžnou*, ČL 54, 1967, s. 16-30.
- CHALUPA, Aleš, *Venkovské obyvatelstvo v Čechách v teresiánských katastrofách (1700 – 1750)*, SNM, řada A – Historie 23, 1969, s. 197-378.

- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Poddaní na venkově*, in: Tomáš BOROVSÝ – Bronislav CHOCHOLÁČ – Pavel PUMPR (edd.), *Peníze nervem společnosti. K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století*, Brno 2007, s. 292-336.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Poddanský úvěr na Moravě v 16. a 17. století*, ČČH 99, 2001, s. 59-84.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a 17. století*, Brno 1999.
- CHOCHOLÁČ, Bronislav, *O studiu pozemkových knih*, SPFFBU, řada C – 40, 1993, s. 51-61.
- IGGERS, Georg G., *Dějepisectví ve 20. století. Od vědecké objektivy k postmoderní výzvě*, Praha 2002, s. 98-105.
- JANČAR, Josef, *Zemědělská usedlost na Slovácku v 18. století*, ČL 51, 1964, s. 76-85.
- JANÁČEK, Josef, *Ženy české renesance*, Praha 1977.
- JANÁK, JAN – HLEDÍKOVÁ, Zdenka – DOBEŠ, Jan (edd.), *Dějiny správy v českých zemích od počátku státu po současnost*, Praha 2005.
- JANOUŠEK, Emanuel, *Několik demografických dat z české vesnice na počátku 19. století*, HD 2, 1968, s. 67-71.
- KALNÝ, Adolf, *Soupis urbářů jihočeských archivů 1378-1773*, I-II, České Budějovice 1976.
- KAZDA, Karel, *K zásobovací krizi a hladu v Čechách staršího data z roku 1804-1805*, ČDV 7, 1920, s. 169-176.
- KLABOUCH, Jiří, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Forma sociálního zabezpečení na vesnici v 18. a 1. polovině 19. století (Výměnek v pozemkových knihách vesnice Kůty u Štáhlav)*, HD 21, 1997, s. 93-131.
- KLÁŠTERSKÁ, Alice, *Výběr partnera a sňatkový věk dědiců venkovských usedlostí na Štáhlavsku a jejich sourozenců v 18. a na počátku 19. století*, HD 22, 1998, s. 145- 168.
- Kolektiv autorů, *Česká diplomatika do r. 1848*, Praha 1971.
- KOPIČKA, Petr, *Správa velkostatku Mělník v 16.-20. století. Diplomatičká studie z dějin patrimoniální a hospodářské správy*, Porta Bohemica 2, 2003, s. 24-78.
- KOUPAL, Jan, *Selský grunt, odkaz a výměnek (z jižních Čech)*, ČL 30, 1930, s. 241-247.
- KRÁL, Pavel, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004.

- KRAMAŘÍK, Josef, *Dvě ukázky podrobných popisů venkovských staveb z první poloviny minulého století*, ČL 56, 1969, s. 239-241.
- KRAMAŘÍK, Josef, *Žena a muž při sklizni obilí*, ČL 56, 1969, s. 53-63.
- KROFTA, Kamil, *Dějiny selského stavu v Čechách a na Moravě*, Praha 1934.
- LENDEROVÁ, Milena, *K hříchu i k motlitbě. Žena v minulém století*, Praha 1999.
- LENDEROVÁ, Milena (ed.), *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002.
- LENDEROVÁ, Milena, *Normy ženského chování a jejich proměny v průběhu devatenáctého století*, SSD 7, 1997, s. 29-43.
- LEVI, Giovanni, *On microhistory*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 97-119.
- LYNCH, Katherine A. – LEE, W. Robert *La modéle familial de la bourgeoisie*, in: Jean Paul BARDET – Jacques DUPAQUIER (edd.), *Histoires des populaions de l'Europe. II: La revolution demographique 1750-1914*, Paris 1998, s. 109-142.
- MARTÍNKOVÁ, Lenka, *Archivy far a vikariátů na Pelhřimovsku. (Několik poznámek k jejich písemnostem na Pelhřimovsku od pobělohorské doby do počátku 20. století)*, AČ 55, 2005, s. 89-117.
- MAUR, Eduard – HORSKÁ, Pavla, *Zemědělské obyvatelstvo českých zemí v 17. a 19. století*, HD 10, 1986, s. 177-189.
- MAUR, Eduard, *Církevní matriky jako historický pramen (se zvláštním přihlédnutím k historické demografii)*, SAP 20, 1970, s. 425-457.
- MAUR, Eduard, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, s. 4-18.
- MAUR, Eduard, *Das bäuerliche Erbrecht und die Erbschaftspraxis in Böhmen in 16.- 18. Jahrhundert*, HD 20, 1996, s. 93-101.
- MAUR, Eduard, *Metoda rekonstrukce rodin v historické demografii*, Demografie 24, 1982, s. 101-102.
- MAUR, Eduard, *Na okraj francouzských metod historickodemografického bádání*, HD 2, 1968, s. 72-83.
- MAUR, Eduard, *O počátcích a vývoji církevních matrik se zvláštním zřetelem k českým poměrům*, HD 3, 1969, s. 4-19.

- MAUR, Eduard, *Počátky demografického přechodu v Evropě*, www.cefres.cz/pdf/maur.pdf.
- MAUR, Eduard, *Vývoj matričního zápisu v Čechách*, HD 6, 1972, s. 40-58.
- MAUR, Eduard, *Základy historické demografie*, Praha 1983.
- MELKESOVÁ, Miroslava, *Adhiberi solent, qui compatres vocantur. Kmotrovství ve venkovském prostředí raného novověku na základě výzkumu chýnovské matriky*, HD 27, 2003, s. 63-120.
- MENOUŠEK, Antonín, *Výměnek a jeho postavení při držbě reální*, Praha 1898.
- MIKULEC, Jiří, *Dějiny venkovského poddanského lidu v 17. a 18. století a česká historiografie posledních dvaceti let*, ČČH 88, 1990, s. 119-130.
- MORING, Beatrice, *Widowhood options and strategies in preindustrial northern Europe: socioeconomic differences in household position of the widowed in 18th and 19th century Finland*, *The history of the family* 7, 2002, issue 1, s. 79-99.
- MRÁZKOVÁ, Jana, „*Přislíbují sobě věrnost, lásku a upřímnost až do smrti zachovati.*“ *Vliv rodiny a „přátel“ na volbu životního partnera – panství Třeboň na konci 18. a počátkem 19. století*, HD 29, 2005, s. 53-107.
- MUSILOVÁ, Dana, *Možnosti uplatnění gender v sociální historiografii*, SSD 8, 2001, s. 45-52.
- MYŠKA, Milan, *Protoindustrializace (Čtvrtstoletá bilance jednoho historického paradigmatu)*, ČČH 92, 1994, s. 759-774.
- NÁCOVSKÁ, Pavla, *Svatební smlouvy jako pramen sociálně dějinného a historicko-demografického poznání. Kutná Hora 1550 – 1600*, HD 21, 1997, s. 37-72.
- NAVRÁTILOVÁ, Alexandra, *Narození a smrt v české lidové kultuře*, Praha 2004.
- NEUDÖRFLOVÁ, Marie, *České ženy v 19. století*, Praha 1999.
- NEUMANN, Stanislav Kostka, *Dějiny ženy: populární kapitoly sociologické, etnologické a kulturně-historické I-IV*, Praha 1931 – 1932.
- NOVÁK, Pavel, *Rolník – Vysočina. Příklad Viléma Richlého a rodin z Mirošova a Dušejova*, in: Jiří HANUŠ – Lukáš FASORA – Jiří MALÍŘ (edd.), *Člověk na Moravě v 19. století*, Brno 2004, s. 182-201.
- NOVÁKOVÁ, Helena, *Koutní plachty z Humpolecka, Pelhřimovska a Počátecka*, Pelhřimov 2006

- NOVÁKOVÁ, Helena, *Tradiční řemesla a další možnosti přivýdělnku na vesnicích na Pelhřimovsku (19. až polovina 20. století)*, Vlastivědný sborník Pelhřimovska 18, 2007, s. 89-94.
- NUHLÍČEK, Josef, *Matriční listinné doklady a jejich hodnota*, AČ 19, 1969, s. 91-97.
- OGILVIE, Sheilagh, *A Bitter Living. Women, markets and social capital in early modern Germany*, Oxford 2003.
- OGILVIE, Sheilagh – CERMAN, Markus, *The Bohemian Census of 1651 and the position of inmates*, *Histoire sociale* 28, 1995, s. 333-346.
- OGILVIE, Sheilagh – EDWARDS, Jeremy, *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, HD 22, 1998, s. 5-49.
- PALÁTOVÁ, Kateřina – KRAUSOVÁ, Vendula – HAVELKOVÁ, Tereza, *Žena pohledem právních norem habsburské říše druhé poloviny 19. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. pardubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 501-514.
- PAULUSOVÁ, Jaroslava, *Milíčov, Nový Rychnov a okolí ve vzpomínkách svých rodáků. Vzpomínky Josefa Tomana a dalších rodáků*, Pelhřimov 1996.
- PEJML, Karel, *Český lid ve svých názorech, obyčejích a pověrách*, Praha 1941.
- PEŠEK, Jiří, *Pozůstalostní inventáře jako pramen poznání kultury každodenního života*, in: Václav Bůžek (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (=Opera Historica 1), s. 30-42.
- PEKAŘ, Josef, *Kniha o Kosti. Kus české historie*, Praha 1998⁵.
- PETRÁŇ, Josef, *Mikrohistorie aneb o nedějínách*, in: Jan KLÁPŠTĚ – Eva PLEŠÁKOVÁ – Josef ŽEMLIČKA (edd.), *Dějiny v věku nejistot. Sborník k příležitosti 70. narozenin Dušana Třeštíka*, Praha 2003, s. 201-208.
- PETRÁŇ, Josef, *Příběh Ouběnic, Mikrohistorie české vesnice*, Praha 2001.²
- PILS, Susanne-Claudine, *Gender/ Spiel/ Räume. Weiblicher und männlicher Rollen in der Frühen Neuzeit*, in: Václav BŮŽEK – Pavel KRÁL (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526-1740)*, České Budějovice 2006 (=Opera Historica 11), s. 555-568.

- PLACHT, Otto, *Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16. – 18. století*, Praha 1957.
- POLÁK, Stanislav, *Knihy gruntovní a knihy městské. Poznámka k diplomatické terminologii*, AČ 16, 1966, s. 208-215.
- POLÁK, Stanislav, *Několik poznámek k „Několika poznámkám“*, AČ 17, 1967, s. 218-219.
- POLIŠENSKÝ, Josef – OSTROVSKÁ, Sylvia, *Velké a malé ženy v dějinách lidstva*, Praha 2000.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*, Praha 1963.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Nejstarší česká vesnická pozemková kniha*, ČSPS 68, 1960, s. 81-83.
- PROCHÁZKA, Vladimír, *Výbava a výměnek na české vesnici 16. a 17. století*, ČL 49, 1962, s. 55-63.
- PROKŮPEK, J. A., *Jak se hospodařilo na venkovských hospodářstvích v XIX. a na počátku XX. století. Vzpomínky a úvahy*, ČDV 18, 1931, s. 21-41.
- RATAJOVÁ, Jana, *Dějiny ženy a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj, časopis pro kulturní dějiny 1-2 / 2005, s. 159-173.
- RHEINHEIMER, Martin, *Chudáci, žebráci a vaganti. Lidé na okraji společnosti 1450 – 1850*, Praha 2003.
- ROUBIC, Antonín, *Správa statků olomouckého (arci)biskupství od 16. století*, SAP 31, 1981, s. 418-475.
- ŘEZNIČEK, Jan, *Soupis českých a moravských urbárů*, AČ 22, 1972, s. 73-86.
- SCOTT, Joan W., *Gender. A useful category of historical analysis*, The american historical review 91, 1986, 5, s. 1053-1075.
- SCOTT, Joan W., *Women's History*, in: Peter BURKE (ed.), *New perspectives on historical writing*, Cambridge 1992², s. 43-70.
- SEDLÁČEK, Jaromír, *Právo výměnku v dějinném vývoji*, Věstník české akademie zemědělské 19, 1943, s. 101-104.
- SCHLUMBOHM, Jürgen – DUHAMELLE, Christophe (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003.
- SIGLOVÁ, Tereza, *Svatební smlouvy a manželství na příkladu městečka Dašic v letech 1563-1652*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby*

- a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 27-46.
- SMÍŠKOVÁ, Helena, *Správa děčínského paství za Františka Thun-Hohensteina (1808-1844)*, SAP 22, 1972, s. 356-412.
- STEINBACH, Sussie, *Women in England. 1760 – 1914. A social history*, London 2005.
- STEINBACHOVÁ, Lucie, *Ke kritice spolehlivosti zповědních seznamů pražské arcidiecéze*, HD 23, 1999, s. 137-150.
- STEJSKALOVÁ, Jana, *Kšaft jako pramen pro studium kulturní úrovně měšťanské domácnosti*, in: Václav BŮŽEK (ed.), *Kultura každodenního života českých a moravských měst v předbělohorské době*, České Budějovice 1991 (=Opera Historica 1), s. 74-80.
- STLOUKAL, Karel (ed.), *Královný, kněžny a velké ženy české*, Praha 1940.
- SVOBODA, Jiří, *Ke studiu sociálního rozvrstvení venkovského lidu v Čechách v druhé polovině 18. století*, ČsČH 5, 1957, s. 447-473.
- ŠIMÁK, Josef Vítězslav, *Zповědní seznamy arcidiecéze pražské z r. 1671-1752, díl V-Bechyňsko*, Praha 1928.
- ŠIMŮNKOVÁ, Alena, *Statut, odpovědnost a láska: vztahy mezi mužem a ženou v české měšťanské společnosti 19. století*, ČČH 95, 1997, s. 55-107.
- ŠOLLE, Václav, *Civilní soudnictví předbřeznové v českých zemích*, SAP 10, 1960, s. 111-146.
- ŠTARHA, Ivan, *K soupisu pozemkových knih v Jihomoravském kraji*, AČ 17, 1967, s. 200-205.
- ŠŤASTNÁ, Jarmila, *Výměnek a postavení výměnkářů v západním Podkrkonoší*, ČL 58, 1971, s. 283-290.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Mobilita podružské vrstvy. Snaha o její definici. Mikrostudie poddanské vesnice Luh*, ČNM – řada historická 164, 1995, s. 51-60.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750*, HD 22, 1998, s. 107-144.

- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Vdovy v raném novověku. Studie k právnímu postavení a jednání „viditelných“ žen na příkladu praxe panství Frýdlant v severních Čechách mezi léta 1550-1750*, SPFFBU, C 51, 2002, s. 49-69.
- ŠTEFANOVÁ, Dana, *Zur Stellung von Witwen in ländliche Gesellschaften den Frühen Neuzeit zwischen 1558 und 1750*, in: Václav BŮŽEK – Dana ŠTEFANOVÁ (edd.), *Menschen – Handlungen – Strukturen. Historisch-anthropologische Zugangsweisen in der Geschichtswissenschaften*, České Budějovice 2001 (=Opera Historica 9), s. 197 – 217.
- ŠTEFANOVÁ, Dana – CERMAN, Markus, *Lebensunterhalt und Erwerb im Alter in ländlichen Gesellschaften der frühen Neuzeit*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 83-107.
- ŠUBRTOVÁ, Alena, *Kontracepce, aborty a infancitidia v pramenech předstatistického období*, HD 15, 1991, s. 9-46
- ŠVANKMAJER, Milan, *Čechy na sklonku napoleonských válek. 1810 – 1815*, Praha 2004.
- TINKOVÁ, Daniela, „Žena“ – prázdná kategorie? *Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie. (Sborník příspěvků z IV. parubického bienále 27. – 28. dubna 2006)*, Pardubice 2006, s. 19-32.
- TINKOVÁ, Daniela, *Ilegitimita a „nová ekonomie života“ v osvícenské Habsburské monarchii. Problém svobodných matek a nemanželských dětí mezi sociální kontrolou a sociální péčí na prahu osvícenské společnosti*, HD 27, 2003, s. 133-172.
- TRANTÍREK, Miroslav, *Vliv státu na vývoj městských a gruntovních knih na Moravě a ve Slezsku do roku 1849*, SAP 10, 1960, s. 105-181.
- TŘÍSKA, Karel, *Vývoj černínské ústřední správy*, SAP 18, 1968, s. 363-376.
- TURČÍN, Oldřich, *Několik poznámek k článku „Knihy pozemkové a knihy městské“*, AČ 17, 1967, s. 98-101.
- TYWONIAK, Jiří, *Ústřední správa chotkovských velkostatků a její archiv*, SAP 23, 1973, s. 3-105.

- VELKOVÁ, Alice, *Fenomén stáří ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, SSD 6, 2001, s. 145-156.
- VELKOVÁ, Alice, „Kdyby mi pánbůh z tohoto světa povolati ráčil.“ *Význam právních pořízení ve venkovské rodině v první polovině 19. století*, in: Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008, s. 504-531.
- VELKOVÁ, Alice, *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750-1850*, HD 30, 2006, s. 73-98.
- VELKOVÁ, Alice, *Nemanželské děti ve venkovské společnosti na přelomu 18. a 19. století*, in: Tomáš JIRÁNEK – Jiří KUBEŠ (edd.), *Dítě a dětství napříč staletími* (=Scientific papers of the University of Pardubice, Series C, Supplement 5), Pardubice 2002, s. 205-227.
- VELKOVÁ, Alice, *Proměny venkovské společnosti v letech 1700-1850*, ČČH 105, 2007, s. 809-857.
- VELKOVÁ, Alice, *Sebevědomé, nebo zoufalé? Vdovy hospodařící na venkovských usedlostech v první polovině 19. století*, in: Milan VOJÁČEK (ed.), *Reflexe a sebereflexe ženy v české národní elitě 2. poloviny 19. století. Sborník příspěvků z konference uspořádané ve dnech 23.-24. listopadu 2006 Národním archivem ve spolupráci s Archivem hlavního města Prahy*, Praha 2007, 321-340.
- VELKOVÁ, Alice, *Složení domácností a problematika čelední služby na panství Štáhlavy počátkem 19. století*, in: Marie KOLDINSKÁ – Alice VELKOVÁ (edd.), *Historik zapomenutých dějin. Sborník příspěvků věnovaných prof. dr. Eduardu Maurovi*, Praha 2003, s. 140-161.
- VELKOVÁ, Alice, *Sociální stratifikace venkova na přelomu 18. a 19. století na příkladu západočeského panství Štáhlavy*, SSD 10, 2002, s. 53-66.
- VELKOVÁ, Alice, *Staatlichen Eingreifen in die Beziehungen zwischen Gutsherrschaft und der Untertanen. Zu Erbrecht und ländischer Familienstruktur in Westböhmen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, in: Markus CERMÁN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 154-175.

- VELKOVÁ, Alice, *Svatební smlouvy ve venkovském prostředí v 1. polovině 19. století*, in: Martina HALÍŘOVÁ (ed.), *Oznamuje se láskám našim...aneb svatby a svatební zvyky v českých zemích v průběhu staletí. Sborník z konference konané 13. – 14. září 2007 ve Východočeském muzeu v Pardubicích*, Pardubice 2007, s. 75-86.
- VELKOVÁ, Alice, *Venkovské ženy v letech 1650-1850. Perspektivy výzkumu s využitím historické demografie, mikrohistorie, historické antropologie a dějin každodennosti*, in: Kateřina ČADKOVÁ – Milena LENDEROVÁ – Jana STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská ženy od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice 2006, s. 125-143.
- VELKOVÁ, Alice, *Výzkum sociální mobility na příkladu osob narozených v letech 1791-1800 na panství Štáhlavy*, HD 27, 2003, s. 173-224.
- VELKOVÁ, Alice, *Zásahy státu do vztahu mezi vrchností a poddanými a jejich dopad na vesnickou rodinu na přelomu 18. a 19. století*, ČNM – řada historická 168, 1999, s. 53-73.
- VOJTÍŠKOVÁ, Marie, *Farní archivy a historicko-demografické bádání*, HD 4, 1970, s. 33-49.
- VOLF, Miloslav, *Vývoj gruntovní knihy ve světle zákonů a hospodářských instrukcí*, Zprávy Archivu země české VIII., 1939, s. 41-108.
- VOLF, Miroslav, *Výsledky soupisu gruntovních knih ve Středočeském kraji*, SAP 16, 1966, s. 50 – 127.
- WIESNER, Merry E., *Women and gender in early modern Europe*, Cambridge 2002.
- WUNDER, Heide, *Arbeiten, Wirtschaften, Haushalten: Geschlechterverhältnisse und Geschlechterbeziehungen im Wandel der deutschen Agrargesellschaft des 18. und 19. Jahrhunderts*, in: Reiner PRASS – Jürgen SCHLUMBÖHM – Gérard BÉAUR – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Ländische Gesellschaften in Deutschland und Frankreich, 18. – 19. Jahrhundert*, Göttingen 2003, s. 187-203.
- ZÁLOHA, Jiří, *Správa panství Český Krumlov a náplň činnosti jejích orgánů v 19. století*, Archivum Trebonense 1991, s. 71-99.
- ZAORALOVÁ, Marie, *Vývoj správy brtnického velkostatku a její písemnosti*, SAP 19, 1969, s. 258-304.

- ZEITLHOFER, Hermann, *Das Ausgedinge am Beispiel des südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700 bis 1738*, JSH 65, 1996, s. 43-64.
- ZEITLHOFER, Herman, *Die „eiserne Ketten“ der Heirat. Eine Diskussion des Modells der „ökonomischen Nischen“ am Biespiel der südböhmischen Pfarre Kapličky, 1640 – 1840*, in: Jürgen SCHLUMBOHM – Christophe DUHAMELLE (edd.), *Eheschließungen im Europa des 18. und 19. Jahrhunderts. Muster und Strategien*, Göttingen 2003, s. 36-89.
- ZEITLHOFER, Herman, *Sozialhistorische Aspekte des Heiratsverhaltens. Die südböhmische Pfarre Kapličky (Herrschaft Hohenfurth) 1650 – 1840*, in: Markus CERMAN – Robert LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005, s. 257-276.

VII. Seznam příloh

VII. 1. Seznam tabulek a grafů

- Tabulka č. III. 2. 1. **Rodinní příslušníci a cizí osoby v domácnostech vdov.**
- Tabulka č. III. 3. 1. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek.**
- Tabulka č. III. 3. 2. **Okolnosti odchodu ženy na výměnek podle sociálního a profesního zařazení prvního manžela.**
- Tabulka č. III. 4. 1. **Způsob obživy manželů ovdovělých podruhyň.**
- Tabulka č. V. 1. 1. **Vývoj počtu domů a obyvatel na panství Nový Rychnov.**
- Tabulka č. V. 1. 2. **Počty ovdovělých žen na panství Nový Rychnov na základě matrik zemřelých, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 3. **Počet vdov a vdovců v obyvatelstvu panství Nový Rychnov na základě zpovědního seznamu z roku 1833.**
- Tabulka č. V. 1. 4. **Postavení ovdovělých žen dva roky po prvním ovdovění, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 5. **Postavení ovdovělých žen dva roky po ovdovění podle socio-profesního zařazení prvního manžela, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 6. **Ovdovělé ženy podle věkových skupin, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 7. **Věk při ovdovění žen, které posléze uzavřely nový sňatek, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 8. **Věk při ovdovění žen, které samostatně hospodařily déle než dva roky, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 9. **Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství vdov, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 10. **Věkové rozdíly mezi partnery v prvním a druhém manželství žen, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 11. **Období mezi ovdověním a druhým sňatkem žen podle věkových kategorií, 1785 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 12. **Domácnosti ovdovělých samostatných hospodyň, 1833 – 1855.**
- Tabulka č. V. 1. 13. **Okolnosti převedení usedlosti ze samostatně hospodařící matky na syna, 1785 – 1855.**

Graf č. V. 1. 1. **Věk žen při prvním ovdovění.**

Graf č. V. 1. 2. **Věkové rozdíly mezi partnery v prvním manželství žen, které se po ovdovění znovu vdaly.**

Graf č. V. 1. 3. **Věkové rozdíly mezi partnery v druhém manželství žen.**

Graf č. V. 1. 4. **Prodleva mezi ovdověním a druhým sňatkem ženy.**

Graf č. V. 1. 5. **Domácnosti ovdovělých hospodyň, 1833 – 1855.**

VII. 2. Seznam vyobrazení

Mapa č. V. 2. 1. **Panství Nový Rychnov.**

Mapa č. V. 2. 2. **Farnosti na území panství Nový Rychnov.**

Mapa č. V. 2. 3. **Obyvatelstvo panství Nový Rychnov.**

Obrázek č. V. 3. 1. **Městečko Nový Rychnov, fotografie 30. léta 20. století.**

Obrázek č. V. 3. 2. **Plánek fary v Novém Rychnově, druhá polovina 19. století.**

Obrázek č. V. 3. 3. **Plánek na vystavění domu čp. 40 v Novém Rychnově, 1867.**

Obrázek č. V. 3. 4. **Plánek na vystavění chalupy čp. 121 v Novém Rychnově. 60. léta 19. století.**

Obrázek č. V. 3. 5. **Plánek na vystavění stodoly u domku čp. 96 v Novém Rychnově. 1867.**

Obrázek č. V. 3. 6. **Postava nevěsty vyšitá na vložkách do koutních plachet z Novorychnovska, 19. století.**

VIII. Seznam zkratek

Periodika

AČ	Archivní časopis
AUC Phil. et. His	Acta Universitatis Carolinae. Philosophica et Historica
ČČH	Český časopis historický
ČDV	Časopis pro dějiny venkova
ČL	Český lid
ČNM	Časopis národního muzea
ČsČH	Československý sborník historický
HD	Historická demografie
JSH	Jihočeský sborník historický
SAP	Sborník archivních prací
SNM	Sborník národního muzea
SPFFBU	Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity
SSD	Studie k sociálním dějinám

Názvy institucí

MZA	Moravský zemský archiv
NA	Národní archiv
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv

Názvy archivních fondů

APA	Archiv pražského arcibiskupství
FÚ	Farní úřad
VS	Velkostatek
VÚ	Vikariátní úřad

Dobové měnové jednotky

C. Mz.	konvenční mince
kr.	krejcar
W. W.	Wiener Währung, „vídenské číslo“ (měna zavedená po bankrotu roku 1811, označovaná také jako „šajny“)
zl.	zlatý

Jiné

inv. č.	inventární číslo
sign.	signatura
fol.	folio
kart.	karton
č.	číslo
čp.	číslo popisné